

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשפ"ג

שנת קס"א לייסוד החברה ושנת צ' להעברתה לארץ ישראל

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

שולמית אליצור
יושבת ראש

משה אידל
חגי בן-שמאי
אבישי בר-אשר
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
שמחה עמנואל
מרדכי עקיבא פרידמן
פנחס רוט
קטרינה ריגו
יהודה צבי שטמפפר

עמוס גאולה
מזכיר כבוד

חברי כבוד

ירחמיאל (רוברט) ברודי, ירושלים	חיים סולוביץ'יק, ניו-יורק
נחמן דנציג, ניו-יורק	יוסף ינון (פנטון), ירושלים
חנה טורניאנסקי, ירושלים	א' דב פרידברג, טורונטו
מנחם כהנא, ירושלים	שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק	בנימין ריצ'לר, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	

קבץ על יד

כט (לט)



קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כט (לט)

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשפ"ג

ספר זה יוצא לאור בסיוע
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
קבץ על יד מופיע באופן קבוע אחת לשנה. כתב העת מקיים שיפוט עמיתים.

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659
sales.israel@magnespess.co.il

ISSN 0334-1313

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

עריכת לשון: שרה כהן

עיצוב גרפי: אירית נחום

נדפס בישראל

דפוס אורדע בע"מ

Printed in Israel

ספר זה מוקדש לעילוי נשמת חברינו

מלאכי בית אריה

אהרן דותן

שמואל סירא

מנחם חיים שמלצר

שהלכו לעולמם בין קובץ לקובץ



מר שמעון חן
בעל דפוס גרפית
ליווה בעשור האחרון את ההוצאה לאור
של ספרי מקיצי נרדמים
בטוב טעם ודעת
יהי זכרו ברוך



תוכן העניינים

1	ממסורה לשיר ומשיר למסורה: על 'אוהל מכוון בנייניי' של רב סעדיה גאון יוצא לאור על ידי עמרי לבנת
39	קובץ הלכות מגניזת גרמניה – מאוצרות הקטלוג החדש של קטעי כריכות בגרמניה יוצא לאור על ידי שמחה עמנואל
59	קדש קדשים – מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא והערות יוצאת לאור על ידי אמיר בועז
213	'שאלות לחכמי ארץ ישראל': איגרת שאלות בקבלה מאמצע המאה השש עשרה יוצאת לאור על ידי נועם לב-אל

רשימת המשתתפים בכרך זה

אמיר בועז, מוסמך החוג למדע הדתות, האוניברסיטה העברית בירושלים
amir.boas@mail.huji.ac.il

נועם לב-אל, תלמיד מחקר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית
בירושלים
noam131189@gmail.com

עמרי לבנת, תלמיד מחקר, בית הספר למדעי התרבות, אוניברסיטת תל-אביב
omrilivnat@gmail.com

פרופ' שמחה עמנואל, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים
simcha.emanuel@mail.huji.ac.il

קדש קדשים
מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא והערות
יוצאת לאור על ידי אמיר בועז



מבוא

א. 'קדש קדשים': רקע היסטורי וטקסטואלי

ויכוח טורטוסה

כשמונים שנה קודם המאורע הטראומטי של גירוש יהודי ספרד ב־1492 נתרגשה עליהם טלטלה אחרת, בדמות ויכוח פומבי יהודי־נוצרי רב משתתפים וממושך, שנכפה על קהילות יהודי אראגוניה וקטלוניה. ויכוח זה היה לאחת מאבני הדרך המציינות את שקיעתה של יהדות ספרד במאה השנים האחרונות לקיומה, תקופה שראשיתה בגזרות קנ"א (1391) שהמיטו הרס וחורבן על הקהילות היהודיות ושינו את פניהן לבלי הכר, ואחריתה בגירוש היהודים בשלהי המאה הט"ו. הוויכוח, שהיה הגדול והארוך שבויכוחים הפומביים בין יהודים לנוצרים בימי־הביניים, התקיים בין 7 בפברואר 1413 ל־13 בנובמבר 1414, ונודע בכינויו 'ויכוח טורטוסה', על שם מקום התרחשותו.¹ מי שארגן את הוויכוח, ייצג בו את הצד הנוצרי וייתכן שאף יום אותו, היה יהודי מומר בשם יהושע הלורקי (ובשמו הנוצרי: Gerónimo de Santa Fe).² הלורקי, רופא במקצועו, היה תלמידו המסור של שלמה הלוי, רבה של העיר

* תודתי נתונה לד"ר קטרינה ריגו על עצותיה המחכימות והאדיבות, לבתשי כוחי על התקנת גרסה מוקדמת של מהדורה זו לדפוס, לפרופ' ברוריה ביטון־אשקלוני ולעובדי המכון לתצלומי כתבי־יד בספרייה הלאומית. כמו כן, תודתי שלוחה להנהלת הספרייה הלאומית הרוסית במוסקבה (RSL), על אישורם לפרסם את כתב־היד עליו מיוסדת מהדורה זו.

1 לסקירה מפורטת של הוויכוח לתולדותיו ראו צבי גרץ, ספר דברי ימי ישראל, בתרגום שאול פנחס ראבינאוויץ, ו, ורשא תרנ"ח (דפוס צילום: ירושלים תשל"ב); יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תש"ה (מהדורה שנייה: תשי"ט); Antonio Pacios; López, *La disputa de Tortosa*, Madrid-Barcelona 1957; Hyam Maccoby, *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*, London 1993; Samuel Krauss, *The Jewish-Christian Controversy: From the Earliest Times to 1789*, edited and revised by William Horbury, Tübingen 1995, pp. 169–176; Sina Rauschenbach, *Josef Albo (um 1380–1444): Jüdische Philosophie und christliche Kontroverstheologie in der frühen Neuzeit*, Studies in European Judaism, 3, Leiden 2002, pp. 16–40. לתיאור קצר של נסיבות הוויכוח, בצירוף מספר קטעים מתוך התעודה העברית של הוויכוח שבספר 'שבט יהודה' בצד דברי ניתוח ופרשנות, ראו: Hanne Trautner-Kromann, *Shield and Sword: Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain From 1100–1500*, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism, 8, Tübingen 1993, pp. 162–168

2 הוא מכונה להלן תמיד בשמו העברי. לשאלת זהות יוום הוויכוח אין תשובה חד־משמעית במחקר. ראו גרץ, שם, עמ' 118–119; בער, שם, עמ' 325; רם בן שלום, 'ויכוח טורטוסה, ויסנטי פֶּרר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן', ציון, נו (תשנ"א), עמ' 25; Benzion

בורגוס בקסטיליה, שהמיר את דתו סמוך לגזרות קנ"א (נקרא מאז: Pablo de Santa María) ומונה לתפקידים רמי דרג בכנסייה הקתולית ובחצר המלוכה בספרד.³ המרתו של הלוי הטרידה את הלורקי היהודי והותירה אותו מבולבל. הוא שלח לרבו איגרת ובה הפציר בו לנמק את החלטתו והעלה כמה מספקותיו שלו בנוגע לנצרות ולהמרת הדת. האופן שבו מנוסחת האיגרת יוצר את הרושם שהלורקי תלה את יהבו ברבו, שיתיר את ספקותיו על מנת שיוכל ללכת בעקבותיו.⁴ הוא עצמו הוטבל לנצרות רק כעשרים שנה מאוחר יותר, ככל הנראה בהשפעת הנזיר הדומיניקני המטיף ויסנטי פרר (Ferrer), שרדף את יהודי ספרד עד חורמה והפעיל לחצים כבדים להמרתם.⁵ לפרר היו מהלכים אצל האפיפיור הספרדי בנדיקטוס הי"ג (פדרו די לונה) ובמידה רבה היה הוא

Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*, New York (25–24 הערות 1995, pp. 202–203. לפי שתי התעודות העבריות מן הוויכוח (ראו להלן, הערות 25–24) יוזמו היה הלורקי, וכך עולה גם מ'קדש קדשים'. מכל מקום גם לבנדיקטוס הי"ג היה עניין בעריכת הוויכוח, הואיל והתנצרות המונית של יהודים בעקבות הצלחתו עשויה הייתה לחזק את מעמדו בסכיומה האפיפיורית. ראו: טראוטנר-קרומן, שם, עמ' 162; Frank Ephraim Talmage, 'Trauma at Tortosa: The Testimony of Abraham Rimoch', *Medieval Studies*, XLVII, Toronto 1985, p. 381. על הלורקי ראו למשל: Carlos del Valle Rodríguez, *Obras completas de Jerónimo de Santa Fe*, vol. 1, *Errores y falsedades del Talmud*, Madrid 2006, pp. 9–28; Moisés Orfali, 'The Portuguese Edition (1565) of Hieronymus de Sancta Fide's Contra Iudaeos', *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*, eds. Ora Limor and Guy Gedalyah Stroumsa, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism, 10, Tübingen 1996, pp. 239–248; Piero Capelli, 'Jewish Converts in Jewish-Christian Intellectual Polemics', *Intricate Interfaith Networks in the Middle Ages*, ed. Ephraim Shoham-Steiner, Turnhout 2016, pp. 66–70. הגותו של הלורקי נבחנת, יחד עם זו של מומרים נוספים מספרד הימי-ביניימית, בספרו של שלום צדיק, הגות השמד, ירושלים 2020.

3 ביוגרפיה נרחבת של הלוי מצויה בדיסרטציה של קריגר: Judith Gale Krieger, *Pablo de Santa Maria: His Epoch, Life and Hebrew and Spanish literature productions*, Michigan 1988. לתיאורים ממצים של חייו ראו למשל: גרץ (לעיל, הערה 1), עמ' 85, 91; בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 308–310; קרויס (לעיל, הערה 1), עמ' 169–170; נתניהו, שם, עמ' 168–206. ביטוי למעמדו התורני של שלמה הלוי בהיותו יהודי ניתן לראות בתשובה של הרב יצחק בר ששת, מגדולי חכמי ספרד במאה הי"ד, הדין עמו בדיני טריפות ומפגין כלפיו הערכה רבה. ראו שאלות ותשובות בר ששת, וילנה תרל"ט, סימן קפו, עמ' מה.

4 עמדו על כך בער, שם, עמ' 310–313, ומיכאל גלצר, 'בין יהושע הלורקי לשלמה הלוי: לבחינת הגורמים להמרת הדת בקרב יהודים בספרד במאה הי"ד', פעמים, נד (תשנ"ג), עמ' 1.

5 על פעילותו המסיונרית של פרר ראו בער, שם, עמ' 323–325; דל ואייה רודריגו (לעיל, הערה 2), עמ' 55–60; נתניהו (לעיל, הערה 2), עמ' 183–205; Carlos del Valle Rodríguez, *Obras completas de Jerónimo de Santa Fe*, vol. 2, *El Tratado (Ha-Ma'amar)*, Madrid 2013, pp. XXXIV–XL. להלן בהערות למהדורה: ET.

האחראי למינויו של הנסיך פרנאנדו למלך אראגוניה ב־1412, נסיך שתמך בחקיקה אנטי־יהודית אותה ביקש פרר לקדם. באותה שנה הלורקי, ששימש כרופאו האישי של האפיפיור, נועד באלקניס (Alcañiz) עם פרר ולאחר מכן המיר את דתו.⁶ באוגוסט 1412, סמוך למועד המרתו, סיים יהושע הלורקי את כתיבתו של חיבור פולמוסי הידוע בשם *Ad convincendum perfidiam Iudæorum* ('להוכחת בוגדנות היהודים') והגיש אותו לאפיפיור.⁷ החיבור בן שנים־עשר הפרקים⁸ נועד להתוות את הנושאים והתכנים שיידונו במהלך הוויכוח עם היהודים בטורטוסה. חיבורו הלטיני של הלורקי השתמר בכתבי־יד ספורים וראה אור בכמה מהדורות דפוס (הראשונה שבהן בציריך, בשנת 1552).⁹ לחיבור זה הייתה גם גרסה קסטיליאנית, שנדפסה לראשונה על ידי קרלוס דל ואייה רודריגו, תחת השם *El Tratado* ('המאמר'). גרסה זו כמעט וזהה למקבילתה הלטינית ואף היא נכתבה בידי הלורקי או בהנחייתו.¹⁰ נוסף לשתי אלו הייתה לחיבור זה גם גרסה עברית שנתקבלה אצל היהודים בכינוי הגנאי 'ספר הפיקורים'.¹¹

- 6 בער, שם, עמ' 323, 325; מקובי (לעיל, הערה 1), עמ' 84. ליצחק נתן גרסה משלו לנסיבות המרתו של הלורקי. על פי תיאורו, אחד מחכמי היהודים הכלים את הלורקי והאירוע השפיע עליו להמיר את דתו. משתמע מדבריו שהמניע של הלורקי לקיום הוויכוח היה רגש נקם. ראו בן שלום, ויכוח טורטוסה (לעיל, הערה 2), עמ' 43. צדיק סבור שהלורקי הוא מומר אידיאלוגי, שהמניע להמרתו הוא הכרה בצדקתה של הדת הנוצרית. לדבריו, תיאורים כגון זה שניתן להמרתו של הלורקי, נועדו להמעט בערכם של המומרים, וכך למתן את השפעתם על החברה היהודית. ראו צדיק, הגות השמד (לעיל, הערה 2), עמ' 12, הערה 8.
- 7 לדברי קרלוס דל ואייה רודריגו (לעיל הערה 5), עמ' XLIII–XLIV, אין זה שמו המקורי של החיבור, אלא שם שנוסף על ידי עורכי מהדורות הדפוס, ואילו במקור נתכנה החיבור על ידי הלורקי עצמו בפשטות 'המאמר' (*Tractatus*). מהדורה נוחה לשימוש נמצאת בתוך: Marguerin de La Bigne (ed.), *Maxima bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, vol. 26, Lyon 1667, pp. 528–554. להלן בהערות למהדורה: MBVP.
- 8 ולא עשרים וארבעה פרקים כדברי בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 328 ובן שלום, ויכוח טורטוסה (לעיל, הערה 2), עמ' 26. 'כ"ד תנאים' אותם מזכיר יצחק נתן (שם בנספח, עמ' 43) הם רשימת התנאים שאמורים לדעת הלורקי להתקיים במשיח הן לפי היהודים והן לפי הנוצרים, וכולם נדונים במסגרת שנים־עשר פרקי החיבור (מספר טיפולוגי חביב על מתפלמסים נוצרים ויהודים כאחד).
- 9 Andreas Gesnerus et Rodolphus Vuissenbachius (eds.): Hieronymi de Sancta Fide, *Judæi ad Christianismum conuersi, Libri duo, quorum prior fidem et religionem eorum impugnat, alter vero Talmuth*, Zürich 1552 (להלן בהערות למהדורה: *eorum impugnat, alter vero Talmuth*, Zürich 1552). על כתבי־היד וחלק מהדפוסים ראו: אורפלי (לעיל, הערה 2), עמ' 240–241, הערה 7.
- 10 דל ואייה רודריגו (לעיל, הערה 5), עמ' XLVI.
- 11 בער סבר שהאפיפיור קיבל לידיו את החיבור כשהוא כתוב בלטינית ובעברית. ראו תולדות היהודים (לעיל הערה 1), עמ' 325. תרגום קטאלני של ההקדמה, שני הפרקים הראשונים ותחילת הפרק השלישי נשתמר ופורסם בכתב העת *Ibèria Judaica* 5 (2013), עמ' 170–175,

כתבי־יד של החיבור העברי מצאו את דרכם אל ספריית יהודי וינה, אך אלה אבדו למרבה הצער במהלך מלחמת העולם השנייה.¹²

הלורקי מבקש להוכיח באמצעות אזכורים מן הספרות התלמודית והמדרשית שכל התנאים האמורים במשיח (לידתו בבית לחם בסמוך לחורבן הבית, היותו גם אל וגם אדם וכן הלאה) התקיימו בישו. דומה שאת המובאות בחיבור נטל הלורקי דרך כלל מספרו המונומנטלי של הנזיר הדומיניקני ריימונדוס מרטיני: *Pugio fidei adversus Mauros et Iudæos* ('פגיון האמונה'), אף ששמו של האחרון לא נזכר בחיבור ולו ברמז.¹³ ספר זה, שנכתב בעקבות ויכוח ברצלונה (ויכוח פומבי שנערך בין הרמב"ן ובין המומר פאבלו כריסטיאני ב־1263) וכתבתו נסתיימה בשנת 1278, הוא במידה ידועה אסופה של קטעים בעברית ובתרגום ללטינית שלוקטו מתוך ספרות יהודית ענפה ובעיקר מן התלמוד והמדרשים, ותכליתה לשמש את המתווכחים הנוצרים בוויכוחיהם עם היהודים. הלורקי שאל מתוכו קטעים רבים הנוגעים לנושאי חיבורו. עוד באוגוסט 1412 נשלחה ליהודים הזמנה ראשונה לוויכוח שיעסוק בסוגיית בואו של המשיח. היהודים ביקשו שהות להיערך וזו הוענקה להם על ידי האפיפיור,

על בסיס פרסום קודם. תרגום של החיבור לפורטוגזית נעשה במאה ה־17. על תרגום זה ראו: אורפלי (לעיל, הערה 2).

12 ראו להלן בפרק ד על כתבי־היד.

13 כמעט לא ניתן למצוא אצל הלורקי מובאות שלא הופיעו קודם לכן בפגיון האמונה. יתר על כן, הלורקי מצטט מדברי ר' רהמון' הידוע לנו רק מתוך ספרו של מרטיני, והוא מעתיק מובאות מתוך מדרשו של ר' משה הדרשן, אף שדרשותיו לא היו עוד בנמצא בימיו של הלורקי, וציטוטים אלו אינם מוכרים לנו ממקור אחר מלבד פגיון האמונה. המהדורה המקובלת של ספר פגיון האמונה היא זו של קרפצוב בדפוס לייפציג: Raymundus Martini, *Pugio fidei adversus Mauros et Iudæos*, Lipsiae 1687. כל ההפניות לפגיון האמונה מתייחסות למהדורה זאת (להלן בהערות למהדורה: *Pugio*). עם זאת, מחקרים עדכניים קובעים כי כתב־היד סט. ז'נבייב בפריז (MS 1405) של פגיון האמונה המקיף חלק גדול מן המצוי במהדורת הדפוס, הוא למעשה אוטוגרף, וקבוצת חוקרים מתעתדת לפרסם מהדורה ביקורתית שתתבסס עליו. במקומות ספורים להלן אצטט מתוך כתב־היד, אך על פי רוב לא מצאתי בכך תועלת למהדורתנו. על כתבי־היד השונים של פגיון האמונה ראו: Göрге K. Hasselhoff, 'Towards an Edition of Ramon Martí's *Pugio fidei*', *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 55, Turnhout 2013, pp. 45–56. ראו גם את קובץ המחקרים על ספרו של מרטיני: *Ramon Martí's Pugio Fidei, Studies and Texts*, eds. Göрге K. Hasselhoff and Alexander Fidora, *Exemplaria Scholastica: textos i estudis medievals*, volum 8, Santa Coloma de Queralt 2017. תיאור נרחב של כתבי־יד סט. ז'נבייב הכולל ראיות להיותו אוטוגרף מופיע במאמרו של פיליפ בווישון בקובץ זה, בעמ' 101–39: 'Le manuscrit Latin 1405 de la Bibliothèque Sainte-Geneviève (Paris), Autographe et œuvre d'un converti' Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism*, New York 1983, pp. 129–169; Robert Chazan, *Daggers of Faith: Thirteenth-Century Christian Missionizing and Jewish Response*, Los Angeles 1989, pp. 115–136.

כמו גם הוראה מטעמו לשלוח אליהם את חיבורו של הלורקי. בנובמבר נשלחו מטעם האפיפיור צווי הזמנה רשמיים אל קהילות יהודי אראגוניה וקטלוניה, הפוקדים עליהן למנות נציגים מקהילותיהם שיתייצבו בחצר האפיפיור בטורטוסה עד 15 בינואר 1413. ככל הנראה חיבורו של הלורקי צורף להזמנות הללו.¹⁴ מצו הזימון ששלח האפיפיור לקהילת יהודי פרפיניאן ב־25 בנובמבר 1412 ונשתמר בידינו, עולה כי חיבורו של הלורקי נשלח אל קהילות היהודים מבעוד מועד בשפה העברית,¹⁵ וזהו, כמסתבר, החיבור המכונה 'ספר הפיקורים' (וכך הוא ייקרא בהמשך המאמר). הנציגים שנבחרו להשתתף בוויכוח באו מן העידית שבקהילות היהודיות בספרד: מנהיגי ציבור, תלמידי חכמים, רופאים ומשוררים. הללו הגיעו לטורטוסה והיו מנועים מלשוב למקומות מגוריהם במהלך הוויכוח. הוויכוח עצמו נפתח רק ב־7 בפברואר ונערך בפני קהל רב, בנוכחות האפיפיור בנדיקטוס הי"ג, קרדינלים, ארכיבישופים ובישופים, נכבדי הממלכה ותושבי המקום. נציג הנוצרים על בימת הוויכוח היה כאמור, יהושע הלורקי, ששימש כדובר היחידי מטעם הנוצרים לאורך הוויכוח הפומבי כולו, להוציא הערותיו של האפיפיור ומקרים ספורים שבהם נטלו חלק אנשי דת נוספים. מנגד עמדו נציגי הקהילות היהודיות. מטבע הדברים לא היה זה ויכוח בין שווים, בו יכלו היהודים להביע את דעתם באופן חופשי. למן ההתחלה דאג האפיפיור להבהיר למשתתפים היהודים שמטרת הדיונים אינה לברר מי הדת הצודקת מבין השתיים, כי אם להוכיח ליהודים את אמיתות הנצרות מתוך כתביהם שלהם.¹⁶ מדיווחו של ר' יצחק נתן מאַרְל (Arles), המנהיג הפרובנסלי בן זמנו של הלורקי, עולה כי במעמד הוויכוח נכחו ארבעה שופטים ובראשם המומר שלמה הלוי מבורגוס.¹⁷ הדיונים התפרשו על פני שישים ותשעה מושבים, כאשר רובם המוחלט עסק בנושא המשיח ובפרשנות המקורות היהודיים שהביא הלורקי בספרו הנזכר. בשבעת המושבים האחרונים שהתקיימו בכפר סאן מתיאו שמדרום לטורטוסה (החל מהמושב השישים ושלושה, שנפתח ב־15 ביוני 1414), נסב הוויכוח על נושא אחר: אם עד כה נעשה שימוש במקורות היהודיים כדי להוכיח מתוכם את אמיתות הנצרות, הרי שמעתה החל הלורקי מפנה את חיצו ביקורתו אל הספרות התלמודית גופה, על דברי הכפירה והגידוף המצויים בה. לצורך כך כתב

14 פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 1, עמ' 45.

15 Fritz Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, 1, Berlin 1929, p. 786 [Nr. 481]

16 בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 327.

17 אולם רם בן שלום סבור שדבריו בעניין זה מוטלים בספק. ראו ויכוח טורטוסה (לעיל, הערה 2) בעמ' 27. על דמותו של יצחק נתן ראו: רם בן שלום, יצחק נתן – מאור גלותנו: הנהגה, פולמוס ויצירה אינטלקטואלית במרכז חייה של יהדות פרובנס במאה ה־ט"ו, עבודת מוסמך, תל-אביב תש"ן; Ram Ben Shalom, 'Isaac Nathan: The Last Jewish Intellectual in Provence', in *Jews and Christians in Medieval Europe: The Historiographical Legacy of Bernhard Blumenkranz*, eds. Philippe Buc, Martha Keil and John Tolan, Turnhout 2017, pp. 293–314

הלורקי חיבור נוסף בן שישה פרקים, בשם *De iudaicis erroribus ex Talmut* ('על טעויות היהודים [מילולית: הטעויות היהודיות] מן התלמוד').¹⁸ הלורקי מציג בחיבור אמירות הנוגדות לדעתו את המוסר והחוק הטבעי, את תורת משה והנביאים, וכן מובאות מספרות התלמוד שבהן מושמעות חרפות כלפי ישו והדת הנוצרית.¹⁹ יצחק בער סבור כי הנסיבות הפוליטיות הקשות הכריעו את גורל הוויכוח מראש לרעת היהודים, והוא מדגיש את טיבן המעולה של התשובות שניתנו על ידי המתווכחים היהודים בטורטוסה.²⁰ בניגוד אליו טוען אפרים תלמג' כי תפקודם של המתווכחים היה רע, והוא תולה זאת בארגון לקוי מצידם, שבא לידי ביטוי בעובדה שהם הרבו להתווכח בינם לבין עצמם.²¹ עוד בימי הוויכוח המירו את דתם יהודים רבים שהיו ערים לנעשה בטורטוסה, ובהם אישי ציבור חשובים. רדיפות היהודים שכללו מעשי גזל והמרות כפויות הוסיפו להתרחש במקומות שונים בהשתתפות ההמון הנוצרי, ועל הקהילות היהודיות הוטלו מגבלות שונות שפגעו בתפקודן הכלכלי. בעקבות הוויכוח ניתנו צווים לעריכת צנזורה בספרי התלמוד שברשות היהודים.²²

- 18 החיבור הלטיני נדפס בסמוך לחיבורו הראשון של הלורקי במהדורות הדפוס השונות. למהדורה ביקורתית בעריכת אורפלי, הכוללת את המובאות מדברי חז"ל בלטינית, כשלצידן מקורן העברי וכן תרגום מודרני לספרדית, ראו: Jerónimo de Santa Fe, *De iudaicis erroribus ex Talmut*, introducción general, estudio y análisis de las fuentes por Moisés Orfali, Madrid 1987. למהדורה של החיבור בספרדית עתיקה, ראו: דל ואייה רודריגו (לעיל, הערה 2). גרץ מתארך את כתיבת החיבור לאוגוסט 1413. ראו: גרץ, דברי ימי ישראל (לעיל, הערה 1), עמ' 414–415. לעומתו סבור קרויס (לעיל, הערה 1, בעמ' 171) ששני החיבורים נכתבו ככל הנראה יחד, עוד קודם הוויכוח. דל ואייה רודריגו (לעיל, הערה 2, בעמ' 79–82) מראה כי החיבור נכתב בתחילה במתכונת מצומצמת של תזכיר, עוד לפני ספטמבר 1413. לאחר מכן הוא עבר כמה שלבי עריכה ושכתוב במהלך אפריל–יוני 1414 ושוב בחודשים ספטמבר–אוקטובר 1414. עריכה סופית שכללה כנראה גם הרחבה של הטקסט נעשתה לאחר שהוויכוח הסתיים, ואפשר שאז נכתבה גם הגרסה הספרדית של החיבור.
- 19 עוד על תוכן החיבור ראו: אורפלי (לעיל, הערה 2), עמ' 244–247; הנ"ל (לעיל, בהערה הקודמת), בעמ' 21–34. לשתי הגישות הפולמוסיות – קרי, השימוש במקורות חז"ל כמאשרים את נכונות הדת הנוצרית מחד גיסא, והצגתם כמקורות המכילים דברי כפירה והבלים מאידך גיסא – יש שורשים עוד במאה הי"ג, בוויכוח על התלמוד בפריז (1240) שבו יושמה הגישה השנייה המנויה כאן, ובוויכוח הרמב"ן (1263) שבו הוצגה הגישה הראשונה. שתיהן גם יחד הושמו בפי המתווכחים הנוצרים בחיבורו של ר' משה מטורדסיאס, עזר האמונה (1375–1379). ראו: Yehuda Shamir, *Rabbi Moses ha-Kohen of Tordesillas and his Book 'Ezer Ha-Emunah*, Leiden 1975, p. 34
- 20 בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 326–327, 332, 338.
- 21 תלמג' (לעיל, הערה 2), עמ' 380–381.
- 22 ראו: בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 346–354, 357–358. על הגויות שהטיל האפיפיור בנדיקטוס על התלמוד לאחר ויכוח טורטוסה, ראו: אורפלי (לעיל, הערה 18), עמ' 194–200. ג'רמי כהן סבור שתיאור תוצאותיו של הוויכוח בידי בער נוטה להפרזה. לדבריו, ההתייחסות המועטה לוויכוח ותוצאותיו בכתבי היהודים מלמדת שאין הכרח לראות באירועים

תכנים מן הדיונים הענפים של הוויכוח נודעו לנו בעיקר מתוך המדווה בשלוש תעודות: [א] פרוטוקולים לטיניים מפורטים שנכתבו על ידי מזכיר האפיפיור וכוללים התייחסות לכל שישים ותשעה המושבים בוויכוח;²³ [ב] תעודה עברית אנונימית, קצרה מאוד ומקוטעת, המתייחסת לשלושת המושבים הראשונים שהתקיימו במהלך השבוע הראשון;²⁴ [ג] תעודה עברית קצרה נוספת המובאת בחיבורו ההיסטוריוגרפי של שלמה בן וירגה 'שבט יהודה' (משנות העשרים של המאה ה'ט"ז) ומיוחסת לבונאסטרק דיסמאיסטרי, ואף היא עוסקת במושבים הראשונים בלבד.²⁵ מלבד שלוש התעודות המוכרות ישנה תעודה נוספת מן המאה ה'ט"ו, המכילה את הפרוטוקולים של הוויכוח בספרדית ועד כה טרם נתפרסמה.²⁶

הקשים שהתרחשו במהלך הוויכוח השלכות שנגזרו מקיומו, ואפשר שיש לתלותם דווקא בפעולותיהם של ויסנטי פרר ואנשיו. ראו: ג'רמי כהן, 'טורטוסה במבט לאחור: תיאור הוויכוח בספר "שבט יהודה" לר' שלמה אבן וירגה', ציון עו, ד (תשע"א), בעמ' 440–441. לדברי בנציון נתניהו ויכוח טורטוסה היה גורם מדרבן בהמרת היהודים באותה עת. היהודים אומנם הפריכו את רוב טענותיו של הלורקי, אולם מאחר שהמילה האחרונה הייתה שמורה לו, הוא סיכם את תוצאות הדיונים באופן שהיטה את הכף לטובתו וקבע כי היהודים הפסידו בוויכוח, וזו הייתה ההכרעה הרשמית. 'הפסד' של היהודים בוויכוח העניק לאלפי יהודים שביקשו להמיר את דתם מסיבות כלכליות-חברתיות את הצידוק להוציא לפועל את כוונותיהם. ראו: נתניהו (לעיל, הערה 2), עמ' 204. על חלקו של פרר בוויכוח טורטוסה, ראו: מקובי (לעיל, הערה 1), עמ' 84; דל ואייה רודריגז (לעיל, הערה 5), עמ' XL; פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 1, עמ' 70.

- פסיוס-לופו (שם). 23
- שלמה זלמן חיים הלברשטאם (=שזח"ה), 'וכוח טורטוסה', בתוך יוסף יצחק קאבאק (עורך), גנזי נסתרות, במברג 1868, א-ב, עמ' 45–55 (=הנ"ל, 'ישורון', ו, תרכ"ח, עמ' 45–55). 24
- שלמה בן וירגה, שבט יהודה, מהדורת עזריאל שוחט ויצחק בער, ירושלים תש"ו, עמ' צד-קז. בהסתמך על שלוש התעודות הנזכרות ועל מקורות נוספים, כתב אדולף זאב פוזננסקי מאמר על ענייני הוויכוח, שנתפרסם בחמישה חלקים: Adolf Ze'ev Posnanski, 'Le colloque de Tortose et de San Mateo (7 Février 1413 – 13 Novembre 1414)', *Revue des études juives*, 74, 1922, pp. 17–39, 160–168; 75, pp. 74–88, 187–204; 76, 1923, pp. 37–46 26
- דל ואייה רודריגז, השוקד על הכנת מהדורה של הפרוטוקולים הספרדיים, מציין שהם אינם תרגום של הפרוטוקולים הלטיניים ואף אלו הלטיניים אינם תרגום של הספרדיים. ראו מאמרו, הכולל כמה עלים לדוגמה מתוך הפרוטוקולים: Carlos del Valle Rodríguez, 'La disputa de Tortosa: La antigua versión original hispana de las Actas', *Ibèria Judaica*, 2, Madrid 2010, pp. 203–215. לדבריו, שלוש התעודות הנזכרות הן היחידות שהיו ידועות, ואת כתב-היד של הפרוטוקולים הספרדיים נתמזל מזלו לגלות בשנים האחרונות. ואולם מסתבר שזו התעודה הקסטיליאנית שכבר נזכרה על ידי פוזננסקי בחלקו הראשון של מאמרו הצרפתי, וגם הוא הסתמך על דיווח קודם בדבר קיומה של התעודה בידי חוזה אמאדור (שאף עשה בה שימוש), יובל שנים קודם לכן. ראו: פוזננסקי (שם) כרך 74, עמ' 22, הערה 2; José Amador de los Ríos, *Historia social, política y religiosa de los Judíos de España y Portugal*, Madrid 1876, Vol. II, pp. 437–438, n. 1 (שם, עמ' 438) אין ספק כי מדובר בתרגום שנעשה על ידי הלורקי עצמו לפרוטוקולים.

החיבור שלפנינו, 'קדש קדשים', משתייך לקבוצת חיבורים אפולוגטיים שנוצרה במהלך המאה הט"ו כמענה לשני הכתבים הנזכרים של יהושע הלורקי.²⁷ הוא מתמודד עם המוקדם מבין השניים ומתאפיין ביסודיות ובשיטתיות, בהידרשו לכל טענה מטענותיו של הלורקי. 'קדש קדשים' מחולק לשנים-עשר פרקים בהתאם למבנה ספרו של הלורקי, והוא ערוך כעין דו-שיח המתנהל בין מתווכח נוצרי השוטח את משנתו ומכונה 'המניח', לבין מתווכח יהודי המפריך את דבריו פעם אחר פעם ומכונה 'המשיב'. מקריאת חילופי הדברים בין השניים ניכר כי אין כאן דו-שיח של ממש, שכן יחס-גומלין המשקפים שיחה (אמיתית או מדומיינת) אינם מתקיימים ביניהם, אלא מדובר במסכת דברים ארוכה מאת המניח הנוצרי, הנקטעת כפעם בפעם בתגובות חד-כיווניות מצידו של המשיב היהודי. בסיומה של כל תגובה ממשיכים דברי המניח מן הנקודה בה פסקו קודם לכן (לעיתים גם באמצע עניין), ללא כל התייחסות מצידו להשגות המשיב על דבריו הקודמים. בחינה מדוקדקת יותר של המקורות שברשותנו מעלה כי מכלול הפסקאות המעמיד את דברי המניח אינו אלא 'ספר הפיקורים' האבוד, ששולב בשלמותו – אם גם למקוטעין – אל תוך 'קדש קדשים'.²⁸

לפיכך, להעמדתה של המהדורה שלהלן ישנה חשיבות מכמה פנים: [א] מצד החיבור עצמו, כטקסט הראוי להיכלל במאגר כתבי הפולמוס האנטי-נוצריים מימי הביניים בכלל; [ב] כנדבך שיתווסף לחקר ויכוח טורטוסה ותולדותיו בפרט, באמצעות טקסט שלא נדפס קודם לכן וכמעט לא נדון עד כה במחקר; [ג] בהיות 'קדש קדשים' המקור

27 אדולף זאב פוננסקי (לעיל, הערה 25, עמ' 164–165) מונה שישה חיבורים כאלה. שניים מהחיבורים המנויים שם אבדו ('תוכחת מטעה' ליצחק נתן, וחיבורו של המקובל משה בוטרייל); ספרו של חיים אבן מוסה, 'מגן ורומח' (1456), אומנם מזכיר את חיבורו של הלורקי כאחד מכמה חיבורים המולכים שולל יהודים שאינם מיומנים בוויכוח, אך למעשה אינו מכוון כנגדו, אלא כנגד ניקולאס די לירה (de Lyra), הנזיר הפרנציסקני בן המאה הי"ד; החיבור הרביעי, 'מלחמת מצווה' (1438) לבנו של הרשב"ק, ר' שלמה בן שמעון דוראן (הרשב"ש), נכתב בתגובה לחיבורו השני של הלורקי, כנגד התלמוד; שני הספרים הנותרים – 'קדש קדשים' וספרו של יצחק אברבנאל 'ישועות משיחו' (1497) – עוסקים בחיבורו הראשון של הלורקי (ההפניות להלן אל ספרו של אברבנאל מתייחסות – כל עוד לא צוין אחרת – למהדורת קניגסברג תרכ"א).

28 פוננסקי, שכתב-יד של 'ספר הפיקורים' היה לפניו, ציין במאמרו עובדה זאת (שם, עמ' 164), אולם מחקרים מאוחרים יותר שהתייחסו ל'ספר הפיקורים' לאחר שכתב-היד שוב לא היה בהישג יד לא נדרשו כלל לכתב-היד של 'קדש קדשים', אלא הסתפקו בהפניות למאמר זה, הכולל את התוכן המובא בתחילת 'ספר הפיקורים' (בתרגום לצרפתית) ומובאה קצרה מן הפסקה הראשונה בעברית, וכן להערת שוליים של שזח"ה בתוך וכוח טורטוסה (לעיל, הערה 24), עמ' 45–46, הערה 1, ובה ציטוטים מפסקאות הפתיחה והסיום של החיבור. גם חוקרים שראו בעצמם את כתב-היד של 'קדש קדשים' לא תמיד נתנו את לבם לעובדה ש'קדש קדשים' משמר את 'ספר הפיקורים'. כך עולה למשל מהערתו של ג'רמי כהן (לעיל, הערה 22), עמ' 423, הערה 14.

היחיד המשמר (ככתבה וכלשונה) את גרסתו העברית האבודה של הלורקי לחיבורו המכונה 'ספר הפיקורים'.

מיהו מחבר הנוסח העברי של 'ספר הפיקורים'?

ברשות שזח"ה היה מצוי כתב־יד שהכיל את 'ספר הפיקורים' והוא מזהה נכונה את מקבילו הלטיני. הוא אף מציין שאין באפשרותו לקבוע האם התרגום העברי נעשה בידי יהושע הלורקי עצמו, או בידי אחר.²⁹ על כל פנים, ברור הוא שלשיטתו קדם החיבור הלטיני לזה העברי, ושהאחרון אינו אלא תרגומו של הראשון. בן זמנו אברהם עפשטיין חולק עליו בנקודה זו, וסבור כי את שתי הגרסאות כתב הלורקי עצמו והגרסה העברית איננה תרגום של הגרסה הלטינית. את הגרסה הלטינית מסר הלורקי לידי האפיפיור ואילו את הגרסה העברית מסר לידי משתתפי הוויכוח היהודים.³⁰ השוואת הטקסט הלטיני עם גרסתו העברית ('ספר הפיקורים' כפי שנשתמר בחיבורנו) מלמדת כי מדובר בשני טקסטים תואמים למדי בתוכנם ובסדר הבאת הדברים, וכי על פי רוב הבדלי הניסוח שבין שתי הגרסאות אינם משמעותיים במיוחד. מכל מקום, גם אם 'ספר הפיקורים' נוצר כתרגום של הגרסה הלטינית, דומה שהשערה מסתברת בהחלט היא כי ידו של הלורקי הייתה במלאכה זו, וזאת מכמה סיבות: ראשית, קהילות היהודים קיבלו לידיהן את החיבור כשהוא כתוב בשפה העברית עוד בטרם החל הוויכוח, ולפיכך מתקבל על הדעת שיהושע הלורקי עצמו היה אחראי לנוסח העברי.³¹ שנית, למרות הדמיון הכללי בין הגרסה הלטינית לעברית ישנם בכל זאת כמה הבדלים מעוררי עניין, ובכל אחת מגרסאותיו של החיבור ניתן להבחין בהשמטות ובתוספות ביחס לגרסה המקבילה. דוגמה לכך היא פסקה קצרה מתוך מדרש איכה רבה (ב, ד), המתייחסת לפסוק 'בְּלֶע ה' ולא חמל' וכו' (איכה ב, ב) ועוסקת במשיחיותו הכוזבת של בר כוכבא. הפסקה מופיעה בגרסה העברית של 'ספר הפיקורים',³² אך מסיבה שאיננה ידועה נשמטה מן הגרסה הלטינית (כמו גם מזו הספרדית). אין להניח שהקטע נוסף לנוסח העברי שב'ספר הפיקורים' בידי מתרגם יהודי כלשהו, למעט אולי אם מדובר במומר. שלישית, המקורות המדרשיים בחיבורו של הלורקי נלקחו ככל הנראה מתוך 'פגיון האמונה' לריימונדוס מרטיני, כנזכר לעיל. בחיבור הלטיני של הלורקי

29 הלברשטאם, וכוח טורטווא (לעיל, הערה 24), עמ' 45–46.

30 אברהם עפשטיין, מקדמוניות היהודים: מחקרים ורשימות, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' שנט–שס. משתמע מדברי עפשטיין שלדעתו נכתבו שתי הגרסאות במקביל. לדברי בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 327, החיבור הוגש לאפיפיור בשתי גרסאותיו – הלטינית והעברית.

31 זאת בהנחה שהנוסח שנשלח אל הקהילות היהודיות היה שלם, כמו ב'ספר הפיקורים', ולא גרסה גולמית כלשהי של החיבור.

32 קדש קדשים, פרק ב, שורות 235–236. מקורה של הפסקה ב'פגיון האמונה' למרטיני (לעיל, הערה 13), עמ' 326.

מופיעים המדרשים המצוטטים בלשון תרגום בלבד, השונה עד מאוד מן התרגום המופיע ב'פגיון האמונה' וללא הפניות לספרו של מרטיני. מובן שהחומר המדרשי בנוסחו המקורי כמצוי לפנינו בגרסה העברית אינו משקף תרגום חוזר מן הלטינית, ולפיכך אילו היה מדובר במתרגם שאינו הלורקי עצמו, הייתה מלאכתו כרוכה בטורח לא מבוטל של איתור כל הציטוטים הפזורים על פני 'פגיון האמונה' רחב היריעה, שם הם מופיעים בסמוך למקורם העברי. לחלופין, אם המתרגם לא נעזר בספרו של מרטיני, היה עליו למצוא בעצמו את המקורות העבריים הרבים והמגוונים שעליהם נסמך תרגומו של הלורקי – השערה דחוקה ביותר. אגב אורחא אעיר כי בשל העובדה שתרגומי המדרשים אצל הלורקי אינם נשענים על התרגומים שב'פגיון האמונה', אני סבור שיש להעלות גם את האפשרות שדווקא הגרסה העברית קדמה לזו הלטינית: אפשר שהלורקי חיבר תחילה את ספרו בעברית, כשהוא נוטל את החומרים המדרשיים במקורם העברי בלבד מתוך 'פגיון האמונה'. לאחר מכן, בשעה שעמל (הוא, או מי מטעמו) על כתיבת הגרסה הלטינית לספרו, לא נדרש עוד לספר 'פגיון האמונה', ואת המדרשים שציטט במקורם העברי תרגם בלשונו לספרו הלטיני. ולבסוף, מתוך השוואת 'ספר הפיקורים' עם איגרתו של הלורקי לשלמה הלוי מבורגוס (שנשלחה כשני עשורים קודם לכן, בעקבות המרתו של האחרון), ניתן למצוא תימוכין ממשיים להשערה זאת גם מצד לשונו של הלורקי. הד לכמה עניינים הנזכרים באיגרתו של הלורקי לשלמה הלוי מתגלה ב'ספר הפיקורים' המאוחר לו, ובין המקבילות שבשני החיבורים ניכר דמיון לשוני שאין להתעלם ממנו:

ספר הפיקורים

איגרת יהושע הלורקי³³

[1] הפנה הג' שאנו מאמינים שאותו המשיח ישתלשל מזרע דוד (פרק א, שורה 25)	[1] הלא הוא מפורסם לפי דעת הכל, כי הגואל ישתלשל מזרע דוד (עמ' 99) ³⁴
[2] וזה האיש שאתה אומר עליו שהוא משיח עשה הפך זה, כי לא די לו שלא גאלם אלא מיד אחרי בואו נכנסו בזה הגלות, א"כ איננו משיח (שם, שורות 69–71)	[2] וזה האיש ³⁵ לא די שלא קבץ בני ישראל מירכתי הארץ, אלא שבמעט זמן אחרי בואו נכנסו בגלות ונתפזרו בין האומות, ואין צריך לומר שאותם שהיו בזמן הגלות בבבל ובגלות אשור בחלה וחבור בערי מדי ופרס שלא נתקבצו לירושלם (עמ' 100)
(77–76)	

33 הקטעים להלן לקוחים ממהדורת יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר ויכוחים, ניו-יורק תרפ"ח.

34 במהדורת אליעזר אשכנזי, הנסמכת על כתב-יד שונה (שהיה בחזקת ר' עמנואל מנסאנו), קטע זה חסר, ונראה שהושמט מחמת הדומות. ראו הנ"ל, ספר דברי חכמים, מצ' תר"ט, עמ' מג.

35 תיבות אלו חסרות במהדורת לנדאו. ראו: Leo Landau, *Das apologetische Schreiben des Josua Lorki an den Abtrünnigen Don Salomon ha-Lewi*, Antwerpen 1906, p. 7

איגרת יהושע הלורקי	ספר הפיקורים
[3] והנה כל זה היה בהפך, כי אחרי בואו נחרבה ירושלם (שם)	[3] וזה האיש היה בהפך כי בזמן בואו היה הבית בנוי ומתוקן ואחר זמן מועט נחרב, א"כ אינו משיח (שם, שורות 80–81)
והנה זה בהפך, כי בעת בוא ישו היה הבית בנוי על מכוננו והכהנים בעבודת והלויים בשירים וזמרם, ואחרי בואו נחרב הכל (עמ' 101)	[4] והוא בטל ושנה אזהרות וחוקי התורה (שם, שורות 83–84)
[4] והנה אותו האיש שינה וביטל רוב מצות התורה והוסיף מצות שלא היו קודם לכן (שם) ³⁶	

עריכת 'ספר הפיקורים' ו'קדש קדשים'

באשר לחיבור העברי, שמו המקורי (אם אומנם היה כזה) ודאי לא היה 'ספר הפיקורים',³⁷ ואת פסקאות הפתיחה והסיום הכוללות גידופים כלפי יהושע הלורקי יש לתלות בעורך יהודי.³⁸ פסקאות אלו אינן מופיעות ב'קדש קדשים', ובמקומן צורפו בידי עורך פסקאות פתיחה וסיום אחרות, הקושרות בין 'ספר הפיקורים' ובין חיבור התגובה. ידו של עורך ניכרת גם לקראת סוף החיבור, שם מציג הלורקי ('המניח') קושיה, שלדבריו עשויים היהודים להעלות כנגדו: אם המקורות המדרשיים שהביא אכן מוכיחים את צדקת הדת הנוצרית, מדוע תלמידי החכמים האמונים על לימוד התלמוד ומקדישים לו את עיתותיהם אינם מבחינים בכך וממירים את דתם, כשם שעשה הוא? הלורקי משיב על כך שתי תשובות: [א] בניגוד לרובד ההלכתי בתלמוד, הזוכה להערכה מצד היהודים, הם אינם מחשיבים כלל את הרובד האגדתי שבו, ונוהגים להתעלם ממנו;

36 בנוסח הפנים של מהדורת לנדאו (שם, עמ' 13) מופיע משפט אחר: 'ואחר זה איך יכול אותו האיש לבטל ולשנות כל ענייני התורה'.

37 עפשטיין (לעיל, הערה 30, בעמ' שס) סבור ששמו המקורי של החיבור העברי היה 'משחת קודש', אך הוא אינו מספק הסבר להשערתו. עם זאת, אפשר שלחיבור לא היה שם כלל, כפי שניתן להסיק גם מכינוייו הסתמיים של החיבור בלועזית (ראו לעיל, הערה 7). אין זה מפתיע, שכן מלכתחילה הייתה לחיבור תכלית שימושית מיידית, באשר הוא נועד להתוות את מהלך הדברים בטורטוסה ולא נכתב כחיבור פולמוס עצמאי. גרסתו העברית נוצרה אפוא במיוחד עבור המתוכחים היהודים בטורטוסה, לא ליהודים בכללם. צדיק (לעיל, הערה 2, בעמ' 3) סבור שכותבי חיבורי פולמוס כיוונו את חיבוריהם לבני דתם בבחינת 'דע מה שתשיב', ולא לבני הדת היריבה, שכן 'אין זה סביר שיהודי (או נוצרי) ירכוש במיטב כספו ספר שמטרתו לשכנעו להמיר את דתו, ודאי לא מתוך עניין בלבד'.

38 פסקת הפתיחה שולבה בנוסח הראשי של מהדורתנו ואילו פסקת הסיום מופיעה באפראט חילופי הנוסח. בן שלום מעלה את האפשרות שעורך החיבור הוא גם מתרגמו. ראו הנ"ל, ויכוח טורטוסה (לעיל, הערה 2), עמ' 21, הערה 4. כאמור, מסתבר יותר שהלורקי עצמו תרגם את החיבור, או כתב אותו בעברית ולאחר מכן תרגמו ללטינית.

[ב] כל מקור אגדתי העומד בפני עצמו אין די בו להותיר רושם בלומד הנחשף אליו. הרושם הנחוץ נוצר רק כאשר מצרפים את האגדות ומשווים אותן זו לזו ולנבואות המקראיות.³⁹ לשון אחר, העובדה שהמסרים המשיחיים הטמונים במדרשים ובאגדות אינם מתקבלים על ידם, מוסברת הן מצד טבעם של הלומדים היהודים ויחסם למקורות אלה והן מצד פיזורן של האגדות.⁴⁰ על אלה מוסיף הלורקי גם נימוקים נוספים שבעטיים נמנעים היהודים מלהפנות עורף לדתם, וקובע בסופו של דבר כי מסוגלים לכך רק מתי מעט שהאל העניק להם את הכישורים המתאימים.⁴¹ כך מסתיים 'ספר הפיקורים' בגרסתו העברית ובאופן דומה גם במקבילותיו הלועזיות. והינה בספר 'קדש קדשים' מצויה תגובתו של המשיב לתשובתו הראשונה של המניח, בעוד שלתשובה השנייה וליתר ההסברים לא ניתן כל מענה. במקום זאת, בסמוך למשפט החותם את דברי המניח מצויה פסקה נוספת הממשיכה כביכול את דבריו, אולם חורגת למעשה מן התבנית שנקבעה לאורך החיבור כולו. את דמות המניח מחליפה עתה דמות המכונה 'המנגד' והתשובות הניתנות לדבריו מופיעות ברצף הדברים, ואינן נפתחות בתיבות 'אמר המשיב'. יש לשער שסופו של ספר 'קדש קדשים' הכיל משוב גם לדברי המניח האחרונים, אך חלק זה אבד או הושחת בשלב כלשהו, אולי עוד בכתב־היד המקורי, ולמקום הקטיעה צירף עורך (מאוחר?) קטע קצר מתוך חיבור פולמוסי אחר, אך לא

39 'אבל אם ילקוט אותם שהם מסכימות על עניין או תולדה אחת ויסקימו <זו> עם זו ועם הנבואות הנאמרות עליהם א"א שמתוכן לא יוציא האמת לאמיתו' (קדש קדשים, פרק יב, שורות 101-103).

40 'הושע הלורקי בחר לנסח את הקושיה ההיפותטית כמוסבת על תלמידי החכמים הלומדים את התלמוד ואינם מסיקים את המסקנות העולות מאגדותיו. בוויכוח הרמב"ן בברצלונה (1263) מציג הרמב"ן אותה שאלה כשהיא מוסבת על חכמי התלמוד עצמם: 'ואם היו החכמים האלה אשר פראי פול אומר שיוכיח מהם כך, אם כן היאך עמדו בדת היהודים ומנהגם הראשון [...] ולמה לא נשתמדו וחזרו לדת ישו כאשר עשה פראי פול והבין מדבריהם כי אמונת הנוצרים היא האמיתית חלילה, והלך ונשתמד על פי דבריהם' (ויכוח הרמב"ן, בתוך: כתבי רבינו משה בן נחמן, א, מהדורת חיים דוב שעוועל, ירושלים תשכ"ג, עמ' שג). והשוו יצחק אברבנאל, ישועות משיחו, פתיחה לחלק השני (טז, ע"ב). קרוב לוודאי שהלורקי העדיף ניסוח המאפשר לו להטיח ביקורת ביהודים בני זמנו מחד גיסא, ופוטר אותו מלהפנותה כלפי חז"ל ובכך לגרוע ממעמדם של המקורות המשמשים בחיבור זה בסיס לטיעוניו מאידך גיסא. לביקורת על ספרות התלמוד הקדיש כאמור חיבור נפרד. עם זאת צריך לציין כי ישנו בכל זאת יוצא מן הכלל אחד בחיבור, שבו מושמעת ביקורת כלפי חז"ל המעוותים את פסוקי התורה (בהשפעת מרטיני). ראו קדש קדשים, פרק ה, שורות 46-48. גם אבנר מבורגוס היה ער לבעייתיות שברתימתם של מקורות יהודיים לטובת הנצרות, בעוד מחבריהם היהודים – שלשיטתו הכירו באמיתות אלו – סירבו להמיר את דתם. הוא העלה נימוקים שונים, המזכירים בחלקם את אלו של הלורקי. ראו על כך אצל צדיק, הגות השמד (לעיל, הערה 2), עמ' 38-39.

41 'ולפי האמת כל אלה העניינים אין כח כל אדם עליו רק מי שחננו ה' לבחור בנפשו ולהשכיל ענייני זה העולם ומצייר בשכלו ציור עצום שהמנוחה האמתית היא אחר הפרד הנפש מהגוף' (קדש קדשים, פרק יב, שורות 107-109).

דאג לטשטש את סימני העריכה ולהתאים את סגנון התוספת לסגנונו של החיבור המקורי. קטע זה נשתקע בכל עדי הנוסח שהגיעו אלינו.⁴²

לדעתי, יש להציע את שמו של יצחק נתן כמי שעשוי היה להיות העורך הן של 'ספר הפיקורים' והן של 'קדש קדשים'. יצחק נתן, בן המאה ה"ו, היה פעיל מאוד בתחום הפולמוס היהודי-נוצרי ואחראי ליצירת הקונקורדנציה העברית הראשונה ('מאיר נתיב'), שיועדה לשימושם של נציגים יהודים בוויכוחי הדת עם הנוצרים.⁴³ הוא אף חיבר שלושה כתבי פולמוס שאבדו – 'תוכחת מטעה', 'מבצר יצחק' ו'איגרת פקורי ר' שמואל'. חיבורו 'תוכחת מטעה' נכתב בתגובה ל'ספר הפיקורים' של הלורקי, כפי שעולה מהקטעים הספורים שנשתמרו ממנו בתוך ספרו של אברבנאל, 'ישועות משיחו'. חיבור אחר שלו נכתב כתשובה לחיבורו הפסידו-אפיגרפי הנפוץ של המיסיונר הדומיניקני אלפונסו בואנהומברה (Buenhombre) מן המאה הי"ד, הידוע כ'אגרת שמואל המרוקני' ומיוחס לחכם יהודי בשם זה, המכיר באמיתת הנצרות.⁴⁴ את חיבור התשובה מכנה יצחק נתן בשם 'אגרת פקורי ר' שמואל' – כלומר, הוא משתמש באותה מילה ייחודית ('פיקורים')⁴⁵ שבה נתכנה חיבורו של יהושע הלורקי, כשהוא מתייחס אל חיבורו של מומר (בדיוני) אחר. בנוסף, השימוש המתמיה בתואר 'רב' המוצמד לשמו של המומר ר' שמואל, מופיע גם בפסקת הפתיחה של 'ספר הפיקורים', בה נאמר (כך ברוב עדי הנוסח שבידינו): 'פיקורי ר' יהושע הלורקי'.⁴⁶

בחיבור נוסף של יצחק נתן בשם 'מאמץ כח' נמסרים פרטים שונים על נסיבות ויכוח טורטוסה ועל אודות יהושע הלורקי.⁴⁷ בתארו את הלורקי המזמן את הקהילות היהודיות לוויכוח הוא מציין שהדבר נעשה במצוות מלך אראגוניה: 'הקדיש קרואיו

42 מסתבר שהדבר כבר אירע בשלב מוקדם למדי, שכן יש להימצאותו של קטע זה בחיבור עדות עוד מסוף המאה ה"ו, בספרו של אברבנאל, 'ישועות משיחו', עיון א, פרק ו (עח, ע"ב). תוכנו של הקטע כבר מצוי בספרו של מרטיני ונדון בוויכוח טורטוסה, ואפשר שמקורו בחיבור אחר המשיב למרטיני או ליהושע הלורקי.

43 בן שלום, האינטלקטואל היהודי (לעיל, הערה 17), עמ' 294.

44 על אופיו של החיבור ועל הסיבות לתפוצתו הרבה, ראו: Ora Limor, 'The Epistle of Rabbi Samuel of Morocco: A Best-Seller in the World of Polemics', *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews*, eds. Ora Limor and Guy G. Stroumsa, Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism, 10, Tübingen 1996, pp. 177–194.

45 לשורש פק"ר היקרויות שונות בספרות הפולמוס היהודי-נוצרי (בצרפת ובאשכנז כמו גם בספרד), על פי רוב בצורות כמו 'פוקרים' או 'המפקר', אך לא באופן זה ככינוי לחיבורו של מומר.

46 קדש קדשים, פתיחה, שורה 2.

47 הללו מופיעים במאמרו של בן שלום, ויכוח טורטוסה (לעיל, הערה 2).

במצות המלך שמה מבצר פנישקולא אשר בארגון.⁴⁸ את הביטוי 'הקדיש קרואיו' שאל יצחק נתן מצפניה א, ז. משפט דומה, הכולל גם את הביטוי המקראי, מופיע בפסקת הסיום של 'קדש קדשים': 'הקדיש קרואיו להתוכח עליהם כל חכמי האומות במצות דון פירדינאנד' מלך אראגון'.⁴⁹ בן שלום סבור שהדבר יכול ללמד על הישענות של יצחק נתן על דברי עורך 'קדש קדשים', או להפך, ולחלופין על היסמכות שני המקורות על מקור שלישי. לדעתי אין זה מן הנמנע שליצחק נתן עצמו היה חלק בעריכת 'קדש קדשים'. אפשרות זאת מתחזקת בזכות ביטוי מקראי נוסף המופיע בעדותו של יצחק נתן ב'מאמץ כח': בהסבירו את נסיבות המרתו של יהושע הלורקי הוא כותב כי הלה 'שנה את טעמו כי הכלימו אחד מחכמי הארץ ולא יכול לקחת נקמתו ממנו'.⁵⁰ הביטוי 'שנה את טעמו', המיוסד על תהילים לד, א, חוזר גם בתיאור המרתו של הלורקי הניתן בפסקת הפתיחה ל'ספר הפיקורים' ('פיקורי ר' יהושע הלורקי בשנותו את טעמו לפני האפיפיור הירח'י'),⁵¹ ופעם נוספת בפסקת הסיום של 'קדש קדשים' ('נשלמו פיקורי יושע הלורקי בשנותו את טעמו לפני האפיפיור הירח'י').⁵² הופעתו של הביטוי משותפת אם כן לכל אחד משלושת המקורות, ומכאן יש להניח לכל הפחות של'ספר הפיקורים' ול'קדש קדשים' היה עורך אחד, ובהתחשב בשאר הנתונים האמורים לעיל, ייתכן שיש לזהותו עם יצחק נתן.

לשאלת מועד העריכה של החיבורים אין תשובה ברורה. מתוך פסקת הסיום שהוסיף העורך ל'קדש קדשים' ניתן לקבוע את התאריך המוקדם ביותר בו יכול היה חיבור זה להיערך: בציינו את התאריך שבו התקיים הוויכוח בטורטוסה, מעיר העורך שהדבר התאפשר 'במצות דון פירדינאנד' מלך אראגון' בימים ההם אשר מבית ספרד'.⁵³ העריכה נעשתה אם כן כשפרננדו הראשון לא ישב עוד על כס מלכותו. פרננדו מלך על אראגוניה כארבע שנים, עד למותו ב-2 באפריל 1416, ומכאן שאין להקדים את עריכת 'קדש קדשים' לתאריך זה. אפשר שהתיבות 'בימים ההם' רומזות לכך שמלאכת העריכה לא נעשתה בסמוך ממש לזמן זה. בספרו 'ישועות משיחו' (1497) מתייחס אברבנאל אל הפסקה שנוספה על ידי עורך 'קדש קדשים' בסוף החיבור כשייכת

48 בן שלום, שם, עמ' 35, 43. כפי שמציין בן שלום (בהערה 34), בפועל זומנו הקהילות במצוות האפיפיור בנדיקטוס, ולא בידי מלך אראגוניה.

49 קדש קדשים, סיום, שורות 2-3.

50 ראו בן שלום, ויכוח טורטוסה (לעיל, הערה 2), עמ' 43.

51 קדש קדשים, פתיחה, שורה 2. כאמור, פסקה זו אינה חלק מ'קדש קדשים', ושייכת ל'ספר הפיקורים' בלבד.

52 קדש קדשים, סיום, שורה 1. פרופיט דוראן משתמש אף הוא בביטוי זה בהקשר דומה, בפנותו לידידו המומר, דוד בונגורן. ראו איגרת 'אל תהי כאבותיך', בתוך: כתיבי פולמוס לפרופיט דוראן, מהדורת אפרים תלמג', ירושלים תשמ"א, עמ' 73. לדברי תלמג', האיגרת נכתבה ב-1394 או 1395.

53 קדש קדשים, סיום, שורות 3-4.

לדברי יהושע הלורקי, אף שאין מקורה ב'ספר הפיקורים'⁵⁴ לפיכך אין לאחור את מועד העריכה מעבר לסוף המאה ה'ט"ו.

ב. זהותו של מחבר 'קדש קדשים'

הייחוס המקובל, מקורו המסופק ומידת היתכנותו

שמו של מחבר 'קדש קדשים' אינו מוזכר בשום מקום לאורך החיבור, ברם עובדה זו לא מנעה מביבליוגרפים רבים לייחס אותו למחבר מסוים: וידאל בן לביא. את זאת עשו מבלי שהציגו תימוכין כלשהם לדבריהם. ראשיתו של ייחוס זה לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה הי"ז וככלל נתקבל ללא עוררין עד ימינו, כפי שניתן לראות בכל ספר יעץ המזכיר את החיבור. בנספח לספרו הביבליוגרפי של אביו, מוסיף יוהאן בוקסטורף (Buxtorf) הבן ערך קצר על ספר 'קדש קדשים' שהיה חסר במהדורה המוקדמת, ומציין כי מחברו של ספר זה הוא אדם בשם דון וידאל בן לביא (Lavi).⁵⁵ בביבליוטקה של יוליוס ברטולוצ'י (Bartolucci) מ-1675 מיוחס החיבור ל"דון וידאל בן לוי הספרדי".⁵⁶ שמו של דון וידאל בן לוי כמחבר 'קדש קדשים' מופיע גם בספרו של הביבליוגרף העברי הראשון שבתי בס 'שפתי ישנים' (1680),⁵⁷ ומאוחר יותר בביבליוטקה של יוהאן כריסטוף וולף (Wolf)⁵⁸ ובזו של ג'ובאני ברנארדו די-רוסי (de Rossi).⁵⁹ בקטלוג הספרים הבודליאני של משה שטיינשניידר תחת הערך 'Vidal Benveniste' מופיע הייחוס כאפשרי. שטיינשניידר מעיר שם כי שמו המדויק של המחבר הוא 'לביא' (Labi) ולא 'לוי'.⁶⁰

מיהו אפוא אותו דון וידאל (בנבנשת) בן לביא? בספר 'שבט יהודה' שנתחבר בראשית המאה ה'ט"ז בידי שלמה בן וירגה, מובא מסמך המוסר תיעוד של המושבים הראשונים בוויכוח טורטוסה, ומונה בין שישה-עשר הנציגים שנשלחו על ידי קהילות

54 ראו לעיל הערה 42.

55 Johannis Buxtorf, *De abbreviaturis hebraicis liber novus et copiosus: cui accesserunt operis talmudici brevis recensio, cum eiusdem librorum et capitum Indice; Item Bibliotheca Rabbinica nova, ordine alphabetico disposita* Basileae 1640, p. 465 (in the addendum). הספר נתפרסם לראשונה (ללא הנספח) ב-1613.

56 Iulio Bartoluccio, *Bibliotheca Magna Rabbinica, De scriptoribus, et scriptis Hebraicis, ordine alphabetico Hebraice, et Latine digestis* Romae 1678, vol. 2, p. 805

57 שבתי בן יוסף בס, ספר שפתי ישנים, אמסטרדם 1680, עמ' סו.

58 Johann Christoph Wolf, *Bibliotheca Hebraea Hamburgi et Lipsiae* 1715, vol. 1, p. 353-354

59 Giovanni Battist De-Rossi, *Bibliotheca Iudaica Antichristiana* Parmae 1800, p. 124

60 Moritz Steinschneider, *Catalogus librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana* Berolini 1852-1860, p. 2705

יהודי אראגוניה וקטלוניה את 'השר דון וידאל בן בנבנישטי' מן העיר סרגוסה.⁶¹ דון וידאל זה מתואר כראש המדברים היהודים בוויכוח ומיוחסת לו השכלה רחבה ושליטה בשפה הלטינית. מתוקף מעמדו כדובר הראשי מצד היהודים נבחר וידאל לשאת את דברי הפתיחה (*arenga*) ונאומו עורר רושם רב אצל האפיפיור.⁶² צבי גרץ מזהה

61 בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' צה. המסמך המובא ב'שבט יהודה' עובד ככל הנראה בצורה ספרותית בידי עורך הספר, שלמה בן וירגה. לדיון במידת מהימנותו ההיסטורית של התייעוד הספרותי ב'שבט יהודה' ראו כהן, טורטוסה במבט לאחור (לעיל, הערה 22), עמ' idem, *A Historian in Exile – Solomon ibn Verga, Shevet Yehudah, and 452–417*; *the Jewish-Christian Encounter*, Philadelphia 2017, ch. 2. על פי התעודה העברית המקבילה השתתפו בוויכוח 22 נציגים יהודים. ראו הלברשטאם, וכוח טורטוסא (לעיל, הערה 24), עמ' 46.

62 איננו יודעים בוודאות באיזו שפה התנהלו הדיונים עצמם. הפרוטוקולים הכתובים לטינית אינם מעידים כי זו השפה שבה נאמרו הדברים, שכן מסמכים כנסייתיים רשמיים נכתבו באותה עת לטינית, ולכך יש להוסיף את עובדת קיומם של פרוטוקולים גם בספרדית. מכל מקום, דיון בלטינית בין יהודים לנוצרים אינו בלתי מסתבר, וכבר הראה מרחביה כי הוויכוח על התלמוד בפריז התנהל בלשון זו. ראו: חן מלך מרחביה, התלמוד בראי הנצרות: היחס לספרות ישראל שאחרי המקרא בעולם הנוצרי בימי הביניים [500–1248], ירושלים תשל"א, עמ' 245. לדברי דניאל לסקר, הוויכוח היהודי-נוצרי היה מניע מרכזי בלימוד השפה הלטינית על ידי יהודים בימי הביניים. ראו: Daniel Lasker, 'Latin into Hebrew and the Medieval Jewish-Christian Debate', in: *Latin-into-Hebrew: Texts and Studies*, eds. Alexander Fidora, Harvey J. Hames and Yossef Schwartz, Leiden and Boston 2013, pp. 333, 335, n. 10. ביחס לנאום הפתיחה של דון וידאל נכתב ב'שבט יהודה' כך: 'ונתקצבו יחד כל השלוחים, והסכימו ביניהם מי יהיה ראש המדברים בפני האפיפיור, ומי יתחיל הנקרא בלשונם ארינגא, והסכימו כלם שיתחיל דון וידאל בן בנבנשת [...] ואחר זה התחיל דון וידאל בן בנבנשת הארינגא בלשון לאטיין' (בן וירגה, שבט יהודה [לעיל, הערה 25], עמ' צה-10). אזכור השפה שבה ניתן נאום הפתיחה עשוי ללמד שהדיונים עצמם אכן לא התנהלו בלטינית, והדעת נותנת ששפת הוויכוח הייתה שפה רומאנית כלשהי. במאמר קצר בנושא זה טוען קרלוס דל ואייה רודריגו שהוויכוחים בטורטוסה התנהלו דווקא בעברית. הוא מבסס את דבריו על מספר נתונים: [1] במושב הראשון מאפשר האפיפיור ליהודים לטעון גם בשפת אימם (*materna lingua*); [2] במושב התשיעי הורה האפיפיור להתחיל את הדיונים מחדש, כשמעתה ואילך ימסור כל צד את טענותיו בכתב בתוכיר (*cedula*); [3] במושב האחרון מצוין שהתצהיר של היהודים שנעשה בשפת אימם, הביא לעיכוב של יומיים בפרסום הצו האפיפיורי בנוגע לתלמוד, כמו גם צווים נוספים; [4] במקומות מסוימים בוויכוח מצוין תרגום רומאני שהלוקי עושה עבור הנוכחים שאינם בקיאים בעברית. מכאן מסיק דל ואייה רודריגו שהוויכוחים עצמם לא התנהלו בשפה רומאנית; [5] מקור חיצוני, מאוחר לזמן הוויכוח, עוסק בתשלום שניתן מאת החצר האפיפיורית לפדרו דה בואסה (*de Buesa*) עבור תרגום מעברית ללטינית של מסמכים הקשורים בוויכוח, ומקור נוסף מאשש את עניין תרגום המסמכים מטורטוסה. ראו: Carlos del Valle Rodríguez, 'Una disputa judeocristiana en hebreo: la disputa de Tortosa (1412–1414)', *Ibèria Judaica*, 10 (2017), pp. 211–217. בעניין זה נראה כי יש לקבל את הערתו של פרנצ'סקו ביאנקי שמסקנה זאת אינה מסתברת, שכן השפה העברית באותה תקופה לא שימשה כלל כשפת דיבור. ראו: Francesco

אדם זה עם 'דון וידאל בן בנבנשת' אבן-לביא,⁶³ אלא שהדברים אינם פשוטים כל עיקר, שכן באותה עת פעלו בספרד שני משוררים בעלי שמות זהים כמעט: דון וידאל בנבנשת ודון וידאל בן בנבנשת בן לביא. בין השניים התקיימו קשרי ידידות שכללו תכתובת ואף ייתכן שהייתה ביניהם קרבה משפחתית. מצב זה עורר מבוכה הן בקרב מעתיקים קדומים והן בקרב חוקרים מודרניים שהתקשו להבחין בין שתי הדמויות, והפרשייה הסבוכה תוארה בהרחבה בידי מתי הוס, במאמר שנועד להכריע בשאלה מי מבין השניים הוא מחבר 'מליצת עפר ודינה'.⁶⁴ הוס מראה כי יש להבחין בין וידאל בנו של בנבנשת, בעל שם הלוואי 'בן לביא', שנקרא בעברית יוסף ובא מן העיר סרגוסה, לבין וידאל ששם משפחתו (ולא שם אביו) היה בנבנשת, והוא לא נקרא יוסף ולא חי בסרגוסה. עוד עולה מעדותו של המשורר שלמה בונפיד כי וידאל בן לביא נכח בוויכוח בטורטוסה והמיר את דתו.⁶⁵ בנוסף לכל אלה, ידוע כי עמד בקשר עם יהושע הלורקי ואף תרגם את חיבורו הרפואי 'גרים המעלות' מערבית לעברית.⁶⁶ יוסף וידאל בן בנבנשת בן לביא הוא אם כן האדם המתאים לתיאור הנזכר בספר.⁶⁷

Bianchi, 'The Hebrew Sources of Tortosa's Disputation', *Perichoresis*, 18 (4), 2020, p. 119. העברית בימי הביניים שימשה בעיקר לצרכים ליטורגיים, ללימוד תורה ולכתיבת חיבורים או דברי שירה, אך לא הייתה מפותחת דיה על מנת לשוחח בה בחופשיות. יש להניח שהשימוש בעברית על-פה, עד כמה שדבר כזה התרחש במהלך הדיונים, נעשה באופן פרטי בקשר ללשונו של מקור עברי שנידון באותה עת. מן התזכירים שנכתבו בעברית אין להסיק דבר לגבי שפת הדיבור בוויכוח. ג'וזפ פרארנאו, שערך את אחד המקורות החיצוניים שהביא דל ואייה רודריגו, טוען שהפרוטוקולים נכתבו במקור בלטינית, ושהתרגום מעברית ללטינית נעשה רק מתוך תזכירים שנכתבו במקור בעברית, והוא מציע שגם עבודת התרגום של דה בואסה נעשתה מתוך תזכירים אלה. ראו: Josep Perarnau i Espelt, 'El Traductor de la Disputa de Tortosa de l'Hebreu al Llatí', *Arxiu de textos catalans antics* 3, 1984, pp. 254–255.

63 גרץ, דברי ימי ישראל (לעיל, הערה 1), עמ' 119.

64 מתי הוס, 'לשאלת זהותו של מחבר "מליצת עפר ודינה"', מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא (אסופת מאמרים לזכר דן פגיס תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 501–517; ופעם נוספת במהדורתו לחיבור זה: מליצת עפר ודינה לדון וידאל בנבנשת: פרקי עיון ומהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ג, עמ' 13–34.

65 בהקדמה לאחד משיריו. העדות מובאת אצל הוס (שם) בעמ' 509, וראו גם עמ' 510–511 והערה 28 שם. לעדות נוספת בדבר נסיעה של וידאל לעיר טורטוסה, ראו: דיואן של שלמה בן משולם דאפרייה, מהדורת שמעון ברנשטיין, ניו-יורק תש"ג, חלק א, עמ' 26, במילות ההקדמה לשיר יא. ברנשטיין (שם, עמ' II, הערה 5) טוען שהנסיעה של וידאל בלוויית אימו לטורטוסה אינה קשורה בוויכוח שהתנהל בעיר מספר שנים מאוחר יותר.

66 בחלק מכתבי-היד של החיבור מופיעה הקדמה מאת המתרגם ובראשה נכתב: 'אמר המעתיק יוסף המכונה וידאל בן השר (בכמה כתבי-יד נוסף: הגדול ר') בנבנשת בן לביא'. את הספר כתב יהושע הלורקי טרם התנצרותו, בהוראת אביו של וידאל, בנבנשת בן שלמה בן לביא.

67 לפי וולף (לעיל, הערה 58) 'דון וידאל בן בנבנשת' היה אחד המתווכחים בטורטוסה כנזכר ב'שבט יהודה', אך אין הוא 'דון וידאל בן לוי', אותו הוא מזהה כמחבר הספר 'קדש קדשים'.

ברם עובדת השתתפותו של וידאל בן לביא בוויכוח (ומכל שכן היותו ראש המדברים בו) מתערערת כאשר בוחנים את הפרוטוקולים הלטיניים של הוויכוח ואת התעודה העברית האלמונית שהובאה על ידי שזח"ה: שמו של וידאל בן לביא נפקד לחלוטין משני מקורות אלו. כפתרון לקושי זה מציע גרץ שיש לזהות את וידאל בן לביא של 'שבט יהודה' עם ר' פרו המופיע בפרוטוקולים הלטיניים (rabi Ferrer). לשיטתו, הדברים המושמעים בפי השניים דומים מאוד ולפיכך אין ספק שמדובר באותה דמות.⁶⁸ אלא שהשערה זאת מפוקפקת, שכן על פי הפרוטוקולים הלטיניים השתתף ר' פרו בוויכוח עד סופו (באפריל 1414), בעוד שוידאל בן לביא המיר את דתו קודם לכן, ואם כן אין לניסיון הזיהוי בין וידאל ובין פרו כל אחיזה. בער לעומת זאת מזהה את ר' פרו עם ר' זרחיה הלוי, הקרוי גם 'פרו סלדין', משתתף אחר בוויכוח שהיה תלמידו של ר' חסדאי קרשקש ואחרי מותו שימש תחתיו כרבה הראשי של יהדות אראגוניה.⁶⁹ עמדתו של בער ביחס לשאלת השתתפותו של וידאל בוויכוח טורטוסה אינה אחידה בחיבוריו. בספרו הידוע 'תולדות היהודים בספרד הנוצרית' מציג בער תיאור מפורט של השתלשלות העניינים בטורטוסה, ובו מקבל המחבר את גרסת 'שבט יהודה' לעניין מקומו של וידאל בוויכוח כפשוטה.⁷⁰ עם זאת בחיבור מוקדם יותר העוסק בספר 'שבט יהודה' (1923) הוא מעורר את שאלת היעדר שמו של וידאל משני המקורות האחרים, ושם הוא קובע כי שמו שורבב לוויכוח על ידי שלמה בן וירגה, עורך 'שבט יהודה'. בער תולה עניין זה בחוסר היכרות של העורך עם נסיבות חייו של וידאל בן לביא. הוא מעלה את האפשרות שהשם נוסף לוויכוח על ידי שלמה בן וירגה במעין הנצחה ספרותית (*ein literarisches Denkmal*) של דמות בת זמנו – אדם בשם וידאל בן בנבנשתי די לה קבלריה (מצאצאי המשפחה), שנשא ונתן עם מלך פורטוגל על קבלת מגורשי ספרד לארצו ב-1492.⁷¹ על הטענה כי שמו של וידאל שורבב לתעודה שב בער במאמר

68 גרץ, דברי ימי ישראל (לעיל, הערה 1), ציון ג' בעמ' 411–412. יש לציין שהתרגום העברי של חלק הצינונים שבסוף הספר הוא תרגום מעובד, שקיצר עד מאוד את דברי המחבר והשמיט דיונים במקורות שונים. לעומת זאת, במקומות מסוימים הוסיף המתרגם משלו בלא לציין זאת. למקור הגרמני ראו: Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden von den Ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart: Aus den Quellen Neu Bearbeitet*, vol. 8, Leipzig (1875, p. 396). השו גם פוזנסקי (לעיל, הערה 25), כרך 75, עמ' 79.

69 בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 306, 339; *Untersuchungen über Quellen und Komposition des Schebet Jehuda*, Berlin 1923, p. 45. ר' זרחיה הלוי מופיע בין שמות המתווכחים בשתי התעודות העבריות. על תולדות ר' זרחיה הלוי סלדין ראו: ארי אקרמן, דרשות ר' זרחיה הלוי סלדין, באר-שבע 2012, עמ' יא–טו, וכן עמ' ל (על חלקו בוויכוח טורטוסה). כמו הלורקי, גם לר' זרחיה הלוי הייתה היכרות עם וידאל, או לכל הפחות עם אביו: ר' זרחיה תרגם את ספרו של אלגזאלי, הפלת הפילוסופים, ביוזמת אביו של וידאל, בנבנשת בן לביא (שם, עמ' כט).

70 בער, שם, עמ' 327.

71 בער, חקירות (לעיל, הערה 69), עמ' 46–47. שלמה בן וירגה עצמו היה ממגורשי ספרד.

משנת תרצ"ז, ופעם נוספת במבוא למהדורה בעריכתו של 'שבט יהודה', שנדפסה בשנת תש"ז, כשנתיים לאחר שיצאה המהדורה הראשונה של 'תולדות היהודים בספרד הנוצרית'.⁷² עם זאת, דומה כי אין לדחות את עדותו של שלמה בונפיד על נוכחותו של וידאל בטורטוסה בעת הוויכוח, אף אם הלה לא השתתף בו באופן פעיל. יתר על כן, ב'תולדות היהודים בספרד הנוצרית' נסמך בער על עדויות מפנקסי המלוכה הרשמיים המאששים את דבר נוכחותו של וידאל בטורטוסה באותה עת, ונראה אפוא כי דבריו שם הם עיקר.⁷³ עמדת ביניים מציג בער בדברים המצורפים לתעודה 492 באוסף התעודות שלו מספרד הנוצרית, אף הוא חיבור מוקדם למדי שלו (1929). הוא שב ומעלה את האפשרות שנזכרה בספרו הקודם על 'שבט יהודה', על אודות שרוב שמו של וידאל לטקסט המקורי, אך כעת מוסיף בער את ההשערה שוידאל נמנה עם הנציגים הרבים שנכחו בוויכוח בטורטוסה, אם כי לא היה בין הדוברים בוויכוח הרשמי. לדבריו, אילו היה וידאל בין הדוברים לא היו הפרוטוקולים הלטיניים מעלימים את שמו. אדרבא, בוודאי היו מדגישים את העובדה שהמיר את דתו.⁷⁴

הקביעה ששמו של וידאל שורבב לספרו של בן וירגה משמשת את בער גם כהסבר למקור הייחוס של ספר 'קדש קדשים' לוידאל.⁷⁵ אלא שזהו טיעון חלש למדי כשהוא לעצמו, שכן אין הוא מבאר מדוע מבין כל שישה-עשר משתתפי הוויכוח הנזכרים ב'שבט יהודה' הייתה זו דווקא דמותו של וידאל אשר זוהתה עם החיבור, ולכאורה אף אין כל הכרח לייחס את החיבור לאחד מן המשתתפים. חאומה ריירה (Riera) שם לב לקווי דמיון משותפים בין 'קדש קדשים' לבין דברי וידאל ב'שבט יהודה', אך הוא מצביע על כיוון השפעה הפוך: לדבריו, שמו של וידאל נכנס לתוך 'שבט יהודה' בגלל השימוש שעשה שלמה בן וירגה ב'קדש קדשים'. על פי השערתו של ריירה השתמש בן וירגה באותה תעודה עברית שהביאה שוח"ה, אך ערך אותה בדרכו בהוסיפו לה פרטים רבים שנשאבו מדמיונו, כמו גם השלמות שליקט מתוך 'קדש קדשים'. למעשה, ריירה סבור שהתעודה המובאת ב'שבט יהודה' איננה תעודה מקורית ולפיכך אף אין לראות בה מקור היסטורי מהימן לעניין הוויכוח.⁷⁶ אם נכונים דבריו, נמצא כי ייחוס החיבור

72 יצחק בער, 'הערות חדשות לספר שבט יהודה', תרביץ 1, ירושלים תרצ"ה, עמ' 162 ('דון וידאל בן בנבנשתי, ראש המדברים המזוייף של וויכוח טורטוסה'); בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' ט ('דון וידאל בן בנבנשתי, שהשתדל בשעתו להשיג רשיון כניסה לפורטוגאל בשביל הגולים הספרדים – שמו גונב אפילו לתוך הדין-וחשבון האמתי של ויכוח טורטוסה'). בער לא ערך שינויים כלשהם בהקשר זה במהדורה המתוקנת והמורחבת של 'תולדות היהודים בספרד הנוצרית' שיצאה בשנת תשי"ט.

73 בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), בעיקר בעמ' 347.

74 בער (לעיל, הערה 15), עמ' 799.

75 בער, חקירות (לעיל, הערה 69), עמ' 46–47, הערה 5. כמצויין לעיל, בער חזר בו כפי הנראה מן ההנחה בדבר אי-השתתפותו של וידאל בוויכוח.

76 Jaume Riera, *La crónica en hebreu en la disputa de Tortosa*, Barcelona 1974, p. 69

לווידאל כבר היה בחינת עובדה ידועה עבור בן וירגה ולא נתחדש על ידיו, ולפיכך יש להקדים את היווצרותו של ייחוס זה לתחילתה של המאה ה"ז לכל המאוחר.⁷⁷ מכל מקום, הסיבה האמיתית שבעטייה יוחס החיבור לווידאל דווקא נותרה עלומה.⁷⁸ גם מתוך החיבור עצמו קשה לדלות מידע מועיל על זהותו של המחבר. כאמור לעיל, כמו 'ספר הפיקורים' מסתבר כי 'קדש קדשים' נערך מאוחר יותר בידי עורך שאיננו המחבר, אשר צירף לחיבור פסקת פתיחה ופסקת סיום. כך כותב העורך בפסקה הפותחת של החיבור: 'פיקורי ר' יהושע הלורקי בשנותו את טעמו לפני האפיפיור הירח"י [...] ותשובתו בצדו השיב עליהם א' מחכמי מחקר פילוסוף אלקי, קרא שם ס' התשובות קדש הקדשים'.⁷⁹ ושוב בפסקת הסיום, בנוסח דומה: '[...] וגם נשלמו התשובות על קוץ וקוץ מהנחותיו, השיב עליהם א' מן החכמים וקרא קונטרסים התשובות קדש קדשים וכשמו כן הוא'.⁸⁰ לכאורה עורך 'קדש קדשים' אינו יודע מיהו המחבר, הגם שהוא מכיר את השם שהוענק לספרו (שאף לו אין אזכור בגוף החיבור המקורי). תיאורו של המחבר האנונימי כחכם מחכמי המחקר וכפילוסוף-תאולוג מוצאו אולי במסורת שנכרכה סביב זהותו האבודה. החיבור עצמו עוסק בפרשנות מדרש ואינו חיבור פילוסופי כל עיקר, וממילא אין הוא יכול לשמש מקור מתאים להשתית עליו את האפיון האמור. לפיכך כפי הנראה אין מדובר בהשערה של העורך הנסמכת על הטקסט גופו.

ועם זאת, לנוכח עובדת המרתו של וידאל יש מקום לתהות אם הנוסח המעורפל שמציג בפנינו העורך איננו מכוון. שמא ביקש העורך להעלים את שמו על מנת שלא לפגום בהתקבלותו של חיבור מועיל מחמת נסיבות חייו של מחברו. טענה דומה

77 יצחק אברבנאל שהיה ממגורשי ספרד לא ידע כלל מיהו מחבר 'קדש קדשים', כפי שניכר מאזכורו של החיבור בשמו בספרו 'ישועות משיחו' (1497), שבו הוא דוחה את פירושו לאחד המדרשים שמביא המניח לקראת סוף החיבור (עמ' 69-70): 'וכבר ראיתי במאמר קדש קדשים והוא המאמר שעשו חכמי אראגון וקאטאלוניה בוכוח כנגד המתפקדים שפי' בזה המאמר [...] והדעת הוזה איני יכול להולמו' (ישועות משיחו, עיון ראשון, פרק שני. הציטוט נשתבש בדפוסים ולקוח מתוך כ"י פריז, הספרייה הלאומית MS hébr. 749, דף מג ע"א). אברבנאל קושר את החיבור למתווכחים בטורטוסה, אך אינו יודע לייחסו למחבר מסוים מביניהם.

78 שמעון ברנשטיין הצביע על ממצא אחר הקושר לדבריו בין 'קדש קדשים' לבין וידאל בנבנשת (ולא וידאל בן בנבנשת בן לביא כדברי הביבליוגרפים). הוא מצטט תעודה המתארת בתי שיר שנכתבו על גב מצבת אביו של וידאל, ובה המשפט הבא: 'נעלה שנת קדש קדשים' על ביום נקרא עלי שברי תרועת שבר'. ברנשטיין משוכנע כי אזכורן של המילים 'קדש קדשים' בנוסח המצבה רומז לאותו חיבור שנכתב בידי וידאל בנבנשת, בעידודו של בנבנשת בן לביא (ברנשטיין, דיואן, לעיל הערה 65, עמ' X-XI, בהערה 21). טענה זו ראויה להידחות, שכן יהושע הלורקי התנצר בשנת 1412, והגיש את חיבורו לאפיפיור בנדיקטוס הי"ג רק באוגוסט 1412, כשמונה-תשעה חודשים אחרי מותו של בנבנשת בן לביא.

79 קדש קדשים, פתיחה, שורות 2-4.

80 שם, שורות 5-6.

הועלתה בהקשר שונה על-ידי איזידור לֶב (Loeb), לפיה היעדר שמו של וידאל מן התעודה של יוכוח טורטוסה שהביא שזח"ה נובע בדיוק מן הטעם הזה. בער דוחה את השערתו של לב בהצביעו על העובדה ששמו אינו מוזכר גם בפרוטוקולים הלטיניים.⁸¹ לדעתי גם כאן יש לפקפק באפשרות שמדובר בהעלמה מכוונת של העורך. בהתייחסו למחבר הספר לא די לעורך בכינוי 'אחד מחכמי מחקר' והוא מוסיף לו את התואר הנכבד 'פילוסוף אלקי' ואף מפליג בשבחו של החיבור ('וקרא קונטרס התשובות קדש קדשים וכשמו כן הוא'), באופן שעשויה להשתמע ממנו קבלה גמורה של המחבר. עורך ביקורתי המודע לתפנית החריפה שחלה בחיי המחבר שהפך למושא ההתנגדות של חיבורו שלו, יכול בנקל להימנע מנקיטת לשון כזאת ולהסתפק בדברים שאין בהם משום מחמאה למחבר המומר.⁸²

81 בער, חקירות (לעיל, הערה 69), עמ' 45.
 82 מן הראוי לציין שוידאל בן לביא כלל לא היה פילוסוף או תאולוג. הוא נודע בעיקר כמשורר וכמתרגם, והיה נצר למשפחה מיוחסת של אנשי כספים בממלכת אראגוניה, ואף עסק בעצמו בתחום הפיננסי לאחר המרתו. ראו אצל בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 347–348. בשל כך, קשה לראות בכינוי 'פילוסוף אלקי' תואר הולם עבורו, ואין זה סביר שעורך המכיר את הביוגרפיה של המחבר יבקש לתארו באופן זה דווקא (אלא אם ביקש העורך להעניק יוקרה מסוימת לספר, ואם כן לא רק בהעלמה עסקינן, כי אם גם בהטעיה מכוונת). אף על פי כן, נראה כי יש לסייג קביעה זאת: כפי הנראה נהג וידאל לדרוש בבתי כנסיות, ודוגמה לאחת מדרשותיו ששרדה מובאת בידי דב שוורץ, 'דרשה בעניין יציאת מצרים לרבי וידאל יוסף די לה קבלרייה', אסופות ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' רסג–רסה. מכתב היד של הדרשה נחקר שמו הפרטי של המחבר, ולטענת שוורץ הסיבה לכך הייתה כנראה המרת דתו של וידאל. שוורץ מבקש לבסס את הטענה כי וידאל היה הגות ופילוסופיה. לדבריו, הקשר שלו לפעילות המשפחתית בשדה התרגום (אביו וסבו עסקו אף הם בתרגומים) מעיד על זיקה ברורה לפילוסופיה. בהקשר הנידון כאן יש להעיר כי מלאכת התרגום עשויה מן הסתם ללמד על השכלתו של המתרגם, אך אין די בה להעניק לו את הכינוי 'פילוסוף אלקי', הנוהג כלפי מי שעוסק בעצמו בפילוסופיה (על הכינוי 'פילוסוף אלהי' ודומיו ראו יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – בשערי הדפוס, ירושלים תשע"ד, עמ' 149–154). ראה נוספת מביא שוורץ מן התיאור הנזכר ב'שבט יהודה' המאפיין את וידאל כ'ראש המדברים' בשל השכלתו הרחבה ושלטתו בלטינית (בן וירגה, שבט יהודה [לעיל, הערה 25], עמ' 36). כאמור, עדות זאת מוטלת בספק. ושוב, גם אם היה וידאל אדם מלומד, אין להסיק מכך כי ניתן לכנותו בשל כך 'פילוסוף אלקי'. ראה שלישיית נוטל שוורץ מפסקאות הפתיחה והסיום של 'קדש קדשים' בהן מכונה המחבר בתואר הנזכר. על רקע תיאור זה סבור שוורץ כי עצם הייחוס של החיבור לווידאל (ושמא אף גם בטעות יסודו) יש בו 'תרומה נוספת לדמותו כהוגה ופולמוסן' (שוורץ, שם, עמ' רסד–רסה). לעניינינו, אפילו נראה בכך הוכחה להיותו 'פילוסוף אלקי', אין בזה כל חיזוק לאפשרות שהעורך עצמו הכיר ייחוס זה ובהר העלים את שמו. הדברים אמורים כמובן גם כלפי הראיות הקודמות. אף מן הדרשה עצמה אין להסיק כי הכינוי 'פילוסוף אלקי' הולם את וידאל. שוורץ אומנם מאתר בה עקבות כלשהם של ניאופלטוניזם, מיוזג של שכלתנות בתפיסות מאגיות ואסטרולוגיות (שאינן לו ביטוי בקדש קדשים) המאפיין הוגים ניאופלטוניים, אבל ניתן בנקל להתרשם כי אין מדובר כלל בדרשה פילוסופית. וכדברי שוורץ (שם, עמ' רסה): 'הדרשה חורזת מובאות

לבסוף, יש לתת את הדעת לסוגיית המרתו של וידאל. גם בהנחה שהגרסה העברית לחיבורו של יהושע הלורקי הידועה בשם 'ספר הפיקורים' לא תורגמה בשלב מאוחר יותר, אלא נכתבה עוד בטרם נפתח הוויכוח בטורטוסה ונמסרה ליהודים על מנת להביא לידיעתם את מתווה הדיונים העתידיים להתרחש, אין ספק שלא הגיעה לידי היהודים לפני סוף נובמבר 1412, אז נשלח אל קהילות היהודים באראגוניה ובקטלוניה הצו הפוקד עליהם להתייצב בחצר האפיפיור בטורטוסה עד 15 בינואר 1413. 'קדש קדשים' לא יכול היה להיכתב לפני כן. הוויכוח עצמו החל ב־7 בפברואר, ואילו תהליך ההמרה הרשמי של דון וידאל החל בחודשים ספטמבר ואוקטובר של שנת 1413, בלחץ האפיפיור.⁸³ המרתו של וידאל כמו גם המרתם של בני משפחה נוספים לא התרחשה כפי הנראה על רקע אידאולוגי, אלא נעשתה משיקולי כדאיות. על כך כותב בער:

ב־2 בפברואר 1414 [...] קיבלו את הטבילה אנשים מבני משפחת די לה קבלריה ומבני ביתם. שבועות מעטים אחר־כך כבר נשאו אחדים מהם, בשמותיהם הנוצריים, משרות אזרחיות ומדינתיות נכבדות. [...] דון וידאל די לה קבלריה, בנו של דון בנבנשתי בן לביא הידוע, משורר עברי ואחד מראשי הדיפלומטיה היהודית בראשית הויכוח, לקח לו את השם גונסאלו, והתחיל מתעסק גם הוא באדמיניסטרציה הפינאנסית של המדינה. [...] ביוני 1414 עוד תבע מקהילת מושבו סאראגוסה 2000 סולידים, שכר שליחותו בחצר האפיפיור, וכבר בחודש מאי אותה שנה, כשלושה חודשים אחרי המרתו, הוא מופיע בשם גונסאלו די לה קבלריה בתור סוכן מסחרי של המלך ובתפקידים רשמיים אחרים [...] ונראה שהתיחס אל היהודים, ידידיו וקרוביו, כמוהו כמומרים אחרים, במידה הממוזגת אהדה ורשעות.⁸⁴

מתוך המדרשים השונים במהלך הרצאתה, ולשונה דרשנית מובהקת, הן בפתחה הנושאת אופי חינוכי־מוסרי, והן בהצעת הפירוש הדרשני לפסוקים ומאורעות המקראיים. למעשה, אף אין היא דרשה מקורית. אליבא דשוורץ כרבע מהדרשה לקוח מתוך מגלה עמוקות לר' שלמה אלקונסטנטין, ואין בה ולו רעיון אחד שחודש בידי וידאל (שם, עמ' רסה, רסט). ועם זאת, מקור המתייחס לדרשה אחרת של וידאל מלמד שהכינוי 'פילוסוף אלקי' אולי לא היה זר לגביו ככלות הכול: בן זמנו, המשורר שלמה בן משולם דאפיירה, כותב בלשון נפעמת בהקדמה לאחד משיריו כי וידאל נשא בפני הציבור דרשה בה הפליג 'לחקור במחקרי העקרים האלוהיים' (ברנשטיין, דיואן [לעיל, הערה 65], עמ' 29).

83 בער, תולדות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' 347. בין תחילת ספטמבר וסוף נובמבר 1413 הייתה הפסקה בוויכוח, אולם הנציגים היהודים וביניהם וידאל לא הורשו לעזוב את טורטוסה. ראו שם, עמ' 338–339.

84 שם, עמ' 347–348, והשוו גם עמ' 354, שם כותב בער על מומרים מסוגו של וידאל: 'אין ספק שלא נזקקו לנפתולים פנימיים וממושכים, ולא לבטי נפשם הכריעו בהשתמדותם. האנשים הללו היו אֶרוֹאיסטים לפני המרתם ולאחריה. הם לא ראו בתורת עמם שום דבר־סגולה מיוחד [...] לא היה בהם עוד הרצון להמשיך ולהיות שותפים לגורלה של אומה זו'. לדברי צדיק, הגות השמד (לעיל, הערה 2), עמ' 29, אף אחד מבין המומרים האידאולוגיים לא ביסס את המרתו על נימוקים מתורתו של אבן רושד, ורק אבנר מבורגוס היה בקי בה, ולכן לא ניתן

האם הולמת דמותו של מומר לתיאבון זה את מחברו של ספר 'קדש קדשים'? כתיבתו תבעה מן המחבר השקעה ומאמץ וניכר כי נכתב מתוך שכנוע פנימי וכי הוא מבטא תחושת אחריות כלפי קהילות היהודים בספרד. הבחירה לכתוב חיבור כזה היא עצמה עדות לזהות דתית מגובשת וליחס של קרבה וחיבה רבה מצד המחבר כלפי מושא הכתיבה – העם היהודי. דבר זה איננו אופייני למי שרווחתו האישית וקידום מעמדו החברתי עומדים בראש מעייניו. ואף על פי כן, זמן קצר לאחר שהשלים כביכול את כתיבת 'קדש קדשים' במהלך החודשים הספורים בהם עשוי היה החיבור העברי להיות ברשותו, הפך וידאל לפתע ובבת־אחת את עורו ובגד בעמו ושמא אף ביושרו האינטלקטואלי, כשנענה ללחצי האפיפיור, הסיר מעליו את עול היהדות, ובחר לשרת תחתיו במשרה רמה כאיש נוצרי. וכאן יש לתהות: האומנם השתלשלות עניינים זו סבירה מבחינה פסיכולוגית?

'קדש קדשים' ומקבילותיו – דיון משווה

אם נסכם את דיוננו עד כה, מכל האמור לעיל עולה תמונה מורכבת בכל הקשור לזהותו של מחבר 'קדש קדשים': מחד גיסא, ישנה אותה מסורת של ייחוס החיבור לוידאל בנבנשת, ייחוס שנתקבל כאמיתי במשך מאות שנים, ולא היה מוטל בספק של ממש. מאידך גיסא, זהותו של אותו וידאל עצמו לא נתבררה עד תום, בשל עובדת קיומן של שתי דמויות בעלות שם דומה בספרד של אותם ימים. וידאל בן לביא, שרוב הביבליוגרפים מתייחסים אליו כאל מחבר 'קדש קדשים', השתתף ככל הנראה בוויכוח בטורטוסה (כעדותו של שלמה בונפיד), עובדה המשתקפת בתעודה שב'שבט יהודה', ויש בכך חיזוק מסוים לייחוס המקובל. ברם היעדר שמו של וידאל מן הפרוטקולים הלטיניים ומן התעודה של שזח"ה מעמיד בספק רב את האפשרות שמדובר היה בהשתתפות פעילה, ובכך מתערערת אמינותה של התעודה שמביא בן וירגה ב'שבט יהודה', המציבה דווקא אותו כראש הדוברים בוויכוח. כאמור, האפשרות שהמומר וידאל בן לביא היה מי שחיבר את 'קדש קדשים' בפרק הזמן הקצר שמראשית הוויכוח ועד להמרתו, אינה מניחה את הדעת. כדי למצוא חלופה אפשרית לזהותו של המחבר, נבחן כעת כמה מובאות מתוך 'קדש קדשים', שיש להן מקבילות במקורות המתעדים את ויכוח טורטוסה.⁸⁵

לטעון שהפילוסופיה של אבן רושד היא זו שגרמה להמרות הדת בקרב האליטה היהודית בספרד. נראה עם זאת שבכינוי 'אורואיסטים' משתמש בער בעיקר לאפיון הלך־הנפש של אותם משכילים רציונליסטים, שהיו בעלי השקפות חילוניות ורחוקים מן הדת בכלל, ולא דווקא לתיאור מי שהושפעו במישרין מכתביו של אבן רושד.

85 לצורך הדיון מובאות כאן גם מקבילות מתוך 'שבט יהודה', המשייך את הדברים לדובר וידאל בנבנשת. אין זה מענייננו כאן להכריע בשאלת טיבה של תעודה זו. אפשר שיש לקבל את קביעתו של ריריה שוהי במידה רבה תעודה מזויפת, שליקטה גם מתוך 'קדש קדשים', או

[א] כראיה לכך שהמשיח הגיע לקראת חורבן בית שני, מביא הלורקי את המאמר התלמודי הידוע, לפיו העולם נועד להתקיים במשך ששת אלפים שנה, כשהוא נחלק לשלוש תקופות בנות אלפיים שנה כל אחת: 'שתא אלפי שנין הוי עלמא שני אלפים תהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח, ובעונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו'.⁸⁶ מחבר ספר 'קדש קדשים' משיב על כך בפשטות שמן הסיפא של הציטוט ניתן להוכיח כנגד דבריו: 'אמר המשיב. איני יודע למה הביאה אף כי היא ראייה לדברינו, שאמר בסוף המאמר ובעונותינו וכו' עדין בן דוד לא בא, הרי שאמר בבירור שלא בא ולדבריהם בא'.⁸⁷

לפי הפרוטוקולים הלטיניים של הוויכוח ו'שבט יהודה' (וכן לפי הגרסה הלטינית של ספרו)⁸⁸ משמיט הלורקי מן הציטוט את התיבות האחרונות ('ובעונותינו [...] מה שיצאו'), ובכך מקנה לטיעונו יתר תוקף. המתווכחים היהודים מעמידים את הדברים על דיוקם ומדגישים את אותן תיבות שמחבר 'קדש קדשים' דייק מהן. כך מובאים הדברים ב'שבט יהודה':

השיב דון וידאל: [...] ואשיב אל עצם המאמר, ואומר כי גירונמו החכם לקח מן המאמר מה שההנהו ויש לו בו ממנו סיוע, והניח הדבר המנגד, והנה בסוף המאמר אמר וזה לשונו: 'ובעונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו', וזה יורה בבירור שלא בא.⁸⁹

ואולם התעודה העברית הנוספת שנדפסה בידי שזח"ה, הכוללת אף היא את הדיוק האמור, מציגה תמונה שונה מעט באשר למוסר הדברים: 'השיב לו הרב ר' זרחיה הלוי, [...] הסדר כך הוא כאשר אמרתי אני, אבל יש לנו למלאות רצון האדון ואענה על ההגדה. ואמר, כבר יש תשובתו בצדו שאמר ובעונותינו שרבו יצאו מה שיצאו וזה מורה שלא בא'.⁹⁰ למעט העובדה שבתעודה זו הדובר הוא ר' זרחיה הלוי ולא וידאל, הטיעון עצמו זהה: הסיפא של הציטוט מובילה למסקנה שהמשיח עדיין לא הגיע, אף על פי שאנו מצויים בעידן של שני אלפי ימות המשיח. ודוק: בעוד מחבר 'קדש קדשים' מוסיף לגוף המאמר את התיבות 'עדין בן דוד לא בא' (שלמעשה אינן מופיעות במקור התלמודי), ולפיכך יכול לכתוב 'הרי שאמר בבירור שלא בא', ב'שבט יהודה'

להוסיף לראות בה תעודה מקורית מזמן הוויכוח (ואפילו נודה כי חלו בה ידיו של עורך ששיווה לה צורה ספרותית יותר). המובאות המצוטטות מתוך 'שבט יהודה' משמשות כאן בעיקר לצורך המחשה, והדיון עומד בפני עצמו גם בלעדיהן.

86 קדש קדשים, פרק ב, שורות 101–103. על פי בבלי סנהדרין צו ע"א–ע"ב; עבודה זרה ט ע"א.

87 שם, שורות 104–105.

88 פסיס-לופז (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 31; הלורקי (לעיל, הערה 7), עמ' 533. ב'זכות טורטושא' (לעיל, הערה 24) מובא הציטוט במלואו כמו ב'קדש קדשים'.

89 בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' צו.

90 הלברשטאם, וכוח טורטושא (לעיל, הערה 24), עמ' 48.

ובתעודה האלמונית מצטטים את המאמר בנוסחו המקורי, המסתיים בתיבות 'יצאו מהם מה שיצאו', ולכן נוקטים בלשון השתמעות בלבד – 'יורה' או 'מורה'.⁹¹ בתיעוד המושב השני בפרוטוקולים הלטיניים מציג הלורקי את המאמר באופן חלקי, ללא הסיפא שלו, וטוען שזמן ביאת המשיח צריך היה להיות בתום 4000 שנה, כלומר באחרית ימי בית שני, כאשר בא ישו. כשהיהודים נשאלים האם הם מסכימים שהמאמר אומנם מלמד שהמשיח כבר הגיע, הם משיבים בשלילה, בשל אותו משפט:

Deinde vero iudæi interrogati, si per hanc Helie auctoritatem Messiam venisse manifeste pateret, respondere negative, cum in fine dictæ auctoritatis: 'et propter peccata nostra iam extracti sunt tot' subiungeretur.⁹²

נמצא שכמו במקורות העבריים, גם לפי התיעוד המצוי בפרוטוקולים הלטיניים מדייקים המתווכחים היהודים מסוף המאמר (שהלורקי השמיטו) כדי להראות שהמשיח טרם הגיע. בתחילת המושב הרביעי נמסר לנו גם שמו של הדובר שהציג את הדיוק:

[...] dictus magister Ieronimus proposuit dicens quod cum rabi Ferrer, dietis superius tentis, dixisset quod in auctoritate sex mille annorum etc., verba hæc subiungerentur, scilicet, quod 'propter peccata nostra iam sunt extra tot, et Messias nondum venit,' dictusque magister Ieronimus negasset quod li 'Messias nondum venit' esset de textu librorum Talmut [...].⁹³

הרי לנו תימוכין מן הפרוטוקולים הלטיניים לנכונות האמור בתעודה העברית האלמונית, דהיינו שר' זרחיה הלוי – הידוע גם כר' פרו (סלדין) – הוא בעל המאמר ולא וידאל בן בנבנשת כמובא ב'שבט יהודה'. ראויה לציון העובדה שעל פי המצוטט במושב הרביעי שרבב ר' זרחיה הלוי אל תוך הטקסט את המילים 'et Messias nondum venit' ('המשיח עדיין לא הגיע'), ממש כמו שעושה מחבר 'קדש קדשים'. הלורקי מעיר שמילים אלו אינן שייכות למאמר התלמודי, ולאחר מכן הוא אף מוכיח זאת מתוך כמה עותקים של ספרי תלמוד.

91 ייתכן שיש כאן חיזוק מסוים לתזה של ריירה: הציטוט המובא לעיל מ'שבט יהודה' כולל רכיבים לשוניים המשותפים לכל אחד משני המקורות האחרים בנפרד – 'בבירור' (ב'קדש קדשים) ו'יורה' ('מורה' בתעודה האלמונית).

92 תרגום: לאחר מכן, נשאלו היהודים אם אין זה ברור מנוסח דבריו של אליהו (= תנא דבי אליהו) שהמשיח הגיע, והשיבו בשלילה, שכן בסוף המקור האמור נוסף: 'ובגלל עוונותינו יצאו מהם כה הרבה'; פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 31.

93 תרגום: מאסטרו הירונימוס הנזכר פתח באומרו שכאשר ר' פרו אמר באסיפות האחרונות שבמקור 'ששת אלפים שנה' וכו' נוספו מילים אלו, דהיינו: 'בגלל עוונותינו יצאו מהם כה הרבה והמשיח עדיין לא הגיע'. מאסטרו הירונימוס האמור טען שהמילים 'המשיח עדיין לא הגיע' אינן מתוך ספרי התלמוד; פסיוס-לופו, שם, עמ' 39.

[ב] כתגובה למדרשים השונים שמביא הלורקי, הקושרים בין ביאת המשיח לחורבן הבית, קובע מחבר 'קדש קדשים' שמדרשים אלו נועדו לעורר את העם לתשובה, והוא מנסח את העקרון של משיח בכוח: המשיח אומנם עשוי היה להגיע בעת החורבן, אולם למעשה הדבר תלוי במצבו הרוחני של עם ישראל. ובלשונו:

א"כ ידוע הוא שאלו המדרשים אין אנו מאמינים אותן כפשוטן, אלא שהם לעורר האמונה בביאת הגואל שלא נתיאש באיחורו ולא בשביל צרות הגלות. [...] ואם נאמר שביאת המשיח היתה קרובה לחרבן בכח האפשר אם נשוב בתשובה שלמה לקיים התורה ומצותיה, וזוה תהיה לנו נחמה בהצלת צרותינו.⁹⁴

על פי 'שבט יהודה', מביא הלורקי את המדרש המתאר את לידת המשיח שהתרחשה באותו יום בו חרב המקדש,⁹⁵ מדרש שנדון גם בוויכוח הרמב"ן עם המומר פראי פול.⁹⁶ החכם דון אסטרוק מציג דברים הלקוחים כביכול מתוך הוויכוח, אך בעצם אינם מצויים בו כלל וכפי הנראה הם פרי דמיונו של בן וירגה. בהמשך לדבריו, מביא דון וידאל דברים בשם של הרמב"ן וחכמים נוספים, הדומים לרעיון המופיע ב'קדש קדשים':

אמר דון וידאל: המאיטרי פירש שאין הכונה שנולד בפעל, ואפילו נאמר שנולד בפעל אין בזה סתירה, כי אפשר שנולד ביום ההוא והוא חי בגן עדן, והרמב"ם כתב שלא נולד משיח ביום החרבן, אבל רצה לומר שמן היום ההוא והלאה, בכל דור ודור, נולד אדם ראוי להיות משיח אם ישראל יהיו ראויים, ואומר הדברים האלה כוונתו היתה לעורר הלבבות אל התשובה ולפרש להם כי אין המשיח תלוי בזמן קצוב כמו שהיה גלות בבל, וכן פירש דון חסדאי.⁹⁷

94 קדש קדשים, פרק ב, שורות 181–187.

95 ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד; איכה רבה א, נא.

96 ויכוח הרמב"ן (לעיל, הערה 40), עמ' שו–שט.

97 בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' קג. הרמב"ן עצמו דוחה את דברי האגדה כפשוטם, אך לצורך הדיון הוא מקבל את ההנחה שהמשיח נולד ביום החורבן כדי להוכיח באמצעותה שאין מדובר בישו, שהרי הלה נולד ומת קודם החורבן. הוא מוסיף שיש להבחין בין הפועל 'בא' לבין 'נולד', ומשתמע מדבריו שהמדרש רומז – כפי שמציין וידאל כאן – שלידת המשיח האמורה היא מציאות גאולית בכוח, שיציאתה אל הפועל תושלם רק עם בואו העתידי: 'לא אמרו חכמים שבא אבל [אמרו] שנולד, כי היום שנולד משה רבינו ע"ה לא בא ולא היה גואל, אבל כשבא לפרעה במצותו של הקב"ה ואמר לו כה אמר ה' שלח עמי וכו', אז בא. וכן המשיח כשיבא לאפיפור ויאמר לו במצות האלהים שלח עמי, אז יהיה בא. ועד היום לא בא, וגם איננו משיח כלל. כי דוד המלך ביום שנולד לא היה [מלך ולא] משיח, אבל כשמשחו שמואל היה משיח. וביום שימשח אליו למשיח במצות האל, יקרא משיח. וביום שיבא אחרי כן לאפיפור לגאול אותנו אז יקרא [גואל] בא' (ויכוח הרמב"ן [לעיל, הערה 40], עמ' שו. על היות המשיח בגן עדן ראו שם, עמ' שט). לטענת עזריאל שוחט (שבט יהודה, עמ' קצט בהערה לעמ' קג) הדברים המיוחסים על ידי דון וידאל לרמב"ם אינם מצויים בכתביו. אכן, לא נמצא אצל הרמב"ם את האמירה שהמשיח לא נולד ביום החורבן, ואולם מושג קרוב

העיקרון של 'משיח בכוח' מופיע גם בתעודה העברית האלמונית, אלא שבה כלולים דברי וידאל בתוך דבריו של ר' אשטרוק:

השיב לו החכם ר' אשטרוק הלוי מאלקניס הרי זאת ההגדה היא מבוארת בויוכו מהרמב"ן ז"ל הנקרא מאישטרי דגירונא. ואני משיב לך כמו שהשיב הוא לפרא פול שהביא זאת המימרא לפני אדוננו המלך פיירו והשיב לו שאינו מאמין בהגדה ההיא ומאמר האומר היה סובר שנוולד ביום החרבן והוא עומד בגן עדן כמו חנוך ואליהו שהם חיים בגן עדן אבל יש חולקים בזה ואומרים כי לא נולד ביום החרבן ולא יהיה נולד עד עת קץ אבל ר"ל שהיה נולד בכח ביום החרבן לפי שאם ישראל יהיו ראויים מיד יהיה נולד.⁹⁸

בפרוטוקולים הלטיניים מופיע ר' אשטרוק במושב החמישי בראש המשיבים, ושם הוא טוען כי האגדה הנזכרת נדרשה בכלל על חורבן הבית הראשון ולא על השני. הוא מוסיף – בדומה למהלך הדברים בוויכוח הרמב"ן ובתעודות העבריות של ויכוח טורטוסה – כי המשיח אומנם נולד אך עדיין לא בא, וכי הוא יושב ברומא או בגן עדן.⁹⁹ הרעיון של 'משיח בכוח' מופיע בדבריו מאוחר יותר, בהציגו את הראשון מבין שני הפירושים שהוא סבור שניתן להחילם על המילה 'להיוולד' (*nasci*). על פי פירוש זה תיתכן סדרה מתמשכת של משיחים בכוח הנולדים ומתים בזה אחר זה, כך עד שיכשר הדור. או אז יתגלה המשיח המצוי באותה עת וייעשה למשיח בפועל.¹⁰⁰ אם כן, גם לפי הפרוטוקולים הלטיניים נותן ר' אשטרוק ביטוי לרעיון לפיו בכל דור ודור נולד משיח בכוח, המסוגל להפוך למשיח בפועל רק כשעם ישראל נעשה ראוי לכך. ברם כאן יש לציין שככל הנראה נפלה שגיאה בידי מעתיק הפרוטוקולים, שכן מהמשך הדברים (במושב השביעי) מתברר כי דווקא ר' פרא הוא שהביא קודם לכן את שני הפירושים למילה 'להיוולד':

Interrogatis vero iudæis, an quid super iam per eos concessis, scilicet, Messiam natum et manifestatum, dicere insuper vellent, seu allegare, rabi

קרבת-מה לרעיון המשיחיות בכוח המוצג כאן בשמו ניתן לזהות במשנה תורה הל' מלכים יא, ד: 'ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו כפי תורה שבכתב ושבועל פה, ויכופ כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, וילחם מלחמות יי, הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח ונצח כל האומות שסביביו, ובנה מקדש במקומו, וקבץ נדחי ישראל, הרי זה משיח בודאי. ואם לא הצליח עד כה, או נהרג, בידוע שאינו זה שהבטיחה תורה עליו, והרי הוא ככל מלכי בית דוד השלמים הכשרים שמתו'. כמו כן אין זה ברור לאיזה פירוש של ר' חסדאי קרשקש, או חכם אחר בשם חסדאי, מכוונים הדברים.

98 הלברשטאם, וכוח טורטוסה (לעיל, הערה 24), עמ' 53–54.

99 פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 39–40.

100 פסיוס-לופו, שם, עמ' 44.

Ferrer respondit nasci sumi dupliciter, ut die sabbati supra dixerat. Deinde Dominus noster Papa dicto rabi Ferrer ait quod, postquam dicebat quod uno mortuo, alius dispositus remanebat etc., quæsivit an de Messia primo nato ac mortuo omnes prophetiæ de vero Messia dictæ verifficentur, an de secundo post primum remanente. Ad quod dixit dictus rabi Ferrer: de primo potentialiter et non actualiter, iuxta intellectum dicti rabi Ferrer, præfatam auctoritatem verifficari.¹⁰¹

בקצרה, הרעיון של 'משיח בכוח' שהומשג תחילה בידי הרמב"ן בוויכוחו וביטוי תמציתי שלו מצוי ב'קדש קדשים', הובע גם בוויכוח טורטוסה עצמו בידי ר' אשטרוק או לחלופין – שוב – בידי ר' זרחיה הלוי.

[ג] בהמשך למדרשי הגאולה העוסקים בחורבן הבית, מצטט הלורקי מימרות מדרשיות המתארות את הסמכויות השיפוטיות שהיו בידי שבט יהודה ואת אובדן בשלהי ימי בית שני עם גלות הסנהדרין. המימרות נסבות על הפסוק 'לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה ולו יקחת עמים' (בראשית מט, י), שהיה לאבן יסוד בוויכוח היהודי-נוצרי לתולדותיו.¹⁰² הלורקי רואה במימרות אלו ביטוי להשלמת הנבואה שבפסוק: הסמכויות הללו (ה'שבט') אמורות היו להיות בידי יהודה, עד לבואו של המשיח ('עד כי יבוא שילה'). מעת שנתבטלו ונלקחו מידיהם, יש להסיק שהמשיח הגיע.¹⁰³ ב'קדש קדשים' ניתן פירוש חלופי לפסוק:

אמר המשיח. נראה לפי הנחתו שהוא סובר שבזמן הגואל יסור שבט מיהודה. ואין כן דעתנו. אדרבא סוברים אנו שבבוא משיח תשוב המלוכה לשבט יהודה בקיום וחדוש חזק יותר משהיתה לבית דוד ולא יסור שבט מיהודה לעולם, לפי שבאחרית הימים תשוב לו המלוכה יותר גדולה שכל העמים יסורו למשמעתו. והוא אומרו בסוף הכתוב ולו יקחת עמים. ומלת עד תהיה כמלת כי לא אעזבך עד אשר (לא) <אם> עשיתי את

101 תרגום: בהישאל היהודים, האם היו רוצים לומר או לטעון דבר מה בנוסף למה שכבר הוסכם על ידם, כלומר, שהמשיח נולד ונתגלה, השיב ר' פרו שהמילה 'להיוולד' היא דו-משמעית, כפי שאמר לעיל בשבת. לאחר מכן אדוננו האפיפיור אמר לר' פרו הנזכר שלאחר שאמר (ר' פרו) שבמות האחד, יישאר האחר שאחריו וכו', הוא שאל אותו האם כל הנבואות האמורות על אודות המשיח האמיתי מתאמתות במשיח שנולד ראשון ומת, או בזה האחר שנשאר אחרי הראשון. לכך השיב ר' פרו האמור שלפי הבנתו, המקורות הנזכרים מאשרים שהראשון הוא משיח בכוח ולא בפועל; פסיס-לופו, שם, עמ' 50.

102 בעניין זה ראו את המונוגרפיה המקיפה של זאב פוזננסקי: Adolf Posnanski, *Schiloh: ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre*, Leipzig 1904

103 קדש קדשים, פרק ב, שורות 206–219.

אשר דברתי לך, שלא רצה האל ית' לומר חלילה לו שתכף שיעשה האל ית' ליעקב אשר דבר לו שיעזבנו, רק ביאורו שלעולם לא יעזבנו.¹⁰⁴

לדברי המחבר, ביאת המשיח אינה כרוכה באובדן הסמכויות של שבט יהודה. להפך, כשיגיע המשיח סמכויות אלה רק תתחזקנה, והן עתידות להישאר כך באופן תמידי. נראה שהוא סבור שהשלטון עשוי להינטל מיהודה, אולם באופן זמני בלבד. וכך הוא מסביר את שאירע עם גלות הסנהדרין בהתייחסו לאחד המדרשים המובאים בידי הלורקי: 'וכן מ"ש שכשגלתה סנהדרין אמרו אוי לנו ששר שבט מיהודה ובן דוד לא בא, ירצה שבעת שיבוא משיח בן דוד ישוב השבט ליהודה. ונראה משם שכן דוד לא בא באותה שעה שגלתה סנהדרין והוא אומרו ובן דוד לא בא, הפך מה שהניח'.¹⁰⁵ השבט אכן נלקח מידי יהודה כשגלתה הסנהדרין, אבל זהו מצב זמני בלבד, שיסתיים עם בוא המשיח, או אז ישוב השבט ליהודה ולא יסור עוד ממנו.

לעניין זה אין התייחסות בתעודה העברית האלמונית והמקוטעת של הוויכוח, אך אפשר לשער שנוסחה המלא – אם היה כזה – כלל גם אותו. ב'שבט יהודה' לעומת זאת נמצא דיון נרחב בעניין: הלורקי מביא את הפסוק האמור ואת התרגום הארמי לסופו ('עד דייתי משיחא'), מהם משתמע לשיטתו שיש זיקה בין ביאת המשיח לאובדן השלטון מיהודה. בתשובה מציע ר' אשטרוק שני פירושים לפסוק. לפי הפירוש האחד, מובנה של התיבה 'יסור' הוא 'הסרה עולמית', כלומר: גם כאשר יסור שבט מיהודה תהיה זו הסרה זמנית בלבד ולא מוחלטת. בבוא המשיח, ישוב השבט ולא יסור עוד ממנו, כמשתמע מדברי 'קדש קדשים'. הפירוש האחר מתמקד בטעם שניתן למילה 'עד' בפסוק, שהוא טעם מפסיק (יתיב), והפסוק צריך אפוא להיקרא כך: 'לא יסור שבט מיהודה עד', – הסרת השבט מיהודה לא תהיה לעד, 'כי יבוא שילה' – שכן המשיח ישיבו ליהודה. הלורקי משיב שטעמי המקרא אינם מן התורה, ואין הוא מחויב לקבלם.¹⁰⁶ כאן מציע וידאל פירוש למילה 'עד' דומה מאוד לזה שב'קדש קדשים':

104 שם, שורות 220–226.

105 שם, שורות 228–231.

106 בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' קו-קז. אין לעניין הטעמים רמז ב'קדש קדשים', אבל הוא נדון בפרוטקולים הלטיניים, ועובדה זאת מעמידה את שיטתו של ריירה בפני קושי לא מבוטל: אם אמנם התעודה שב'שבט יהודה' איננה תעודה מקורית כסברתו של ריירה, אלא המדובר באותו מסמך שפרסם שזח"ה שכן וירגה עשה בו כבתוך שלו בהתבסס על דמיונו הוא (ובמקצת על קטעים השאולים מתוך קדש קדשים), מניין ידע על נושא זה המופיע בפרוטקולים הלטיניים שלא היו בפניו? ריירה היה ער לקושי זה, וכדי לפתור אותו ציין שבאשר לדברי ר' אשטרוק מוכרח היה בן וירגה להסתמך על מקורות פולמוסיים אחרים, בלתי ידועים (ריירה [לעיל, הערה 76], עמ' 53–54, הערה 52). נעיר כי הנחת מציאותם של מקורות עלומים כאלה אינה מוסיפה יתר תוקף לעמדתו של ריירה. בפרוטקולים הלטיניים (פסיוס-לופו [לעיל, הערה 1], כרך 2, עמ' 46) מקדים ר' אשטרוק לשני פירושו את הטענה הבאה: השבט אכן סר מעם יהודה עוד בזמנם של הצדוקים. נמצא שלפי שיטתם של הנוצרים הוסר השבט מיהודה זמן

כי יהיה 'עד' זה כמו: 'כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי'. וכי כוונת הפסוק שאחר שיעשה מה שאמר אז יעזבנו? אלא שפירושו כדרך האדם או המלך האומר לאחד¹⁰⁷ ממשרתיו: לא אעזבך עד שאגיעך להיות שר גדול! כי אין הכוונה שיעזבנו אחר כך. וכן אמר: לא יסור איזה מנוי או שררה מן היהודים עד כי יבוא שילה, עד שיגיע שיבוא שילה ולו יקתה עמים.¹⁰⁸

וידאל שולל את ההסבר לפיו המילה 'עד' בפסוק רומזת לדבר מה שבזמן מסוים פוסק מלהתקיים, והוא מדגים זאת מהבטחת האל ליעקב בחלומו, כי ישמור אותו בדרכו ולא יעזבוהו 'עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך' (בראשית כח, טו). מן הנמנע לפרש שמילת 'עד' שם מובנה שלאחר שיעשה האל את אשר דיבר יעזוב את יעקב. את המילה 'עד' יש לבאר כמו 'עד ועד בכלל', וכן בפסוקנו: השלטון לא ייעדר משבט יהודה עד שיבוא המשיח ואף לאחר מכן, דהיינו לעולם.¹⁰⁹ בשונה מר' אשטרוק הסבור שכל עוד לא הגיע המשיח תיתכן הפסקה זמנית ברצף השלטוני של יהודה (וכך ככל

רב לפני בוא המשיח, וזאת בניגוד לטענת הלורקי שבואו של ישו היה סמוך לאובדן המלכות מיהודה. הוא מצדד בפירוש המילה 'עד' כ'לתמיד' ומוסיף לכך סימוכין מן התרגום הארמי לפסוק. עניין הטעמים אינו מופיע בדבריו כלל, והלורקי הוא שמעלה נושא זה, בצינונו כי גם לפי ניקוד המילה 'עד' והטעם שלה בפסוק יש לפרש שלא מדובר ב'לתמיד' אלא ב'עד ש...'. (שם, עמ' 47). דיון של ממש בנושא הטעמים מופיע מאוחר יותר. כמושב השמונה-עשר (שם, עמ' 127) מעיר הלורקי שפירוש מעין זה שמציעים היהודים לפסוק היה אפשרי אילו הייתה המילה 'עד' מוטעמת באתנח (*anath*) דווקא. אזי ניתן היה לחלק את הפסוק לשני משפטים נפרדים: [1] 'ומחוקק מבין רגליו עד (=לעולם)'; [2] 'כי יבוא שילה'. לדבריו, המילה 'עד' תתפרש במובן 'לעולם' רק כאשר תהיה מנוקדת בקמץ (*cameç*) ולא בפתח (*patha*) כפי שהיא מנוקדת בפסוק. נושא הדקדוק והטעמים נדון עוד בשני המושבים הבאים.

107 במהדורת שוחט-בער נכתב בטעות 'אחר'.

108 בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' קז.

109 לא למותר יהיה לציין כאן שהצמדתם של שני הפסוקים מספר בראשית הייתה מקובלת בקרב חכמי ספרד זמן רב לפני כן. כבר הראב"ע (מאה י"ב) בפירושו לבראשית מט, י מצרף את הפסוק מבראשית כח, טו כעדות לכך שהמילה 'עד' אינה מוכרחה להתפרש כפקיעתו של מצב קודם; הרשב"א (מאות י"ג-י"ד) בפולמוסו עם חכם נוצרי על פסוק זה כותב דברים מעין אלו שב'שבט יהודה' וב'קדש קדשים' (תשובות הרשב"א, לר' שלמה ב"ר אברהם בן אדרת, [חלק ראשון א], סימן לז במהדורת חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן); ר' בחיי בר אשר בפירושו לפסוק, מזכיר את דברי מורהו הרשב"א בנושא וייתכן שרומז למקור זה; ר' נסים מגירונדי (מאה י"ד) מביא בדרשותיו את צמד הפסוקים. לדבריו, ההבטחה לשבט יהודה אמורה רק למצב של ריבונות מלאה (דרשות הר"ן, הדרוש החמישי והשביעי [עמ' סז-סח]; קכב-קכג במהדורת פלדמן, ירושלים תשל"ז); ר' יוסף אלבו, מהבולטים שבין משתתפי הוויכוח בטורטוסה, דן בשני הפסוקים בהקשר אחר בפרק הפולמוסי שבחיבורו ספר העקרים (סביב 1425), ומראה שהבנת המילה 'עד' באופן כזה לא הייתה זרה כלל אף לנוצרים (ספר העקרים ג, כה); חיים אבן מוסה, בן זמנו של מחבר 'קדש קדשים', כותב גם הוא ברוח דבריו של אלבו (ראו חיים אבן מוסה, ספר מגן ורומח ואגרת לבנו (ר' יהודה), מהדורת פונונסקי, ירושלים תשל"ל, עמ' 59-61).

הנראה סבור גם מחבר 'קדש קדשים', וידאל לומד מן הפסוק שלעולם יישאר בחלקם של היהודים שלטון מסוג כלשהו ('איזה מנוי או שררה'), ולכך מכוון הפסוק במילים 'לא יסור'. לפירוש זה אין הד ב'קדש קדשים'.

בפרוטוקולים הלטיניים ההשוואה בין שני הפסוקים אינה מצויה, אך עם זאת, נמצא בו דיון נרחב במובנה של תיבת 'עד' שבמהלכו עולה הסבר דומה, אם גם בניסוח אחר. במושב השישי מציג ר' אשטרוק שתי אפשרויות לתרגום המילה 'עד' בפסוק דנן ללטינית: [1] *donec*, כלומר 'עד ש' או 'כל עוד' (קרי: 'עד שיבוא המשיח', או 'כל עוד לא בא המשיח'); [2] *semper*, דהיינו 'תמיד'. התרגום הארמי לפסוק ('עד עלמא עד דייתי משיחא') תומך לדעתו באופן הקריאה השני, ומשמעותו היא שהסרת השבט מיהודה איננה דבר קבוע ועומד, שכן המשיח יבוא, ולכשיבוא לא יסור עוד השבט כלל.¹¹⁰ במושב השביעי נשאל ר' פרר על פי איזה משני האופנים שהביא ר' אשטרוק מלמדים היהודים. הוא משיב שהם אומנם מלמדים כאופן הראשון (*donec*), אך גם לפי פירוש זה אין הכרח להבין שעם בוא המשיח יסור השבט. כך מורה הדוגמה הבאה:

[...] *posuitque exemplum, ut puta, si quis Petro diceret: non carebis mille florinorum donec fueris cardinalis; non enim vult dicere quod post careat.*¹¹¹

דוגמה זאת תואמת יפה את זו שהובאה לעיל מ'קדש קדשים' ומ'שבט יהודה' (בשם דון וידאל), אך ללא ההידרשות למקור סמכותי: פירוש המילה 'עד' כמורה על שינוי מצב בחלוף המועד המסוים, כפי שמבאר הלורקי את הפסוק מבראשית, אינו הפירוש המסתבר בשתי הדוגמאות. נראה שיש לפרש את המילה 'עד' במשמעות 'עד ועד בכלל', כלומר עד בואו של המשיח וכל שכן לאחריו, לא יסור השבט מיהודה. הלורקי מקשה על הסבר זה מצידה האחר של המשוואה: מעצם העובדה שהשבט סר מיהודה, מוכח שהמשיח כבר הגיע. לכך משיב ר' פרר שהפסוק מדבר על הסרה קבועה של השלטון, בעוד למעשה מדובר בעיכוב זמני בלבד:

Rabi Ferrer respondit negans fuisse ablatum, sed solum cessasse, illud enim verbum 'non auferetur ceptrum', etc., intelligitur de ablatione perpetua. Quamvis in praesenti ablatum sit, non tamen perpetua, cum enim Messias venerit restituetur.¹¹²

110 פסיוס-לופו, (לעיל, הערה 1), עמ' 46.

111 תרגום: ונתן דוגמה, למשל, אם מישהו היה אומר לפטרס: 'לא תחסר אלף פלורנינים עד שתהיה קרדינל', אינו רוצה לומר בזה שאחר כך יחסר; פסיוס-לופו, שם, עמ' 51.

112 תרגום: ר' פרר השיב שלא סר (השבט), אלא הפסיק בלבד, שכן את המילים 'לא יסור שבט' וכו' יש להבין כהסרה נצחית. אף על פי שכרגע השבט נעדר, לא יהיה זה לנצח, לפי שהוא יחזור למקומו כאשר יבוא המשיח; שם.

הפירוש הראשון המושם בפי ר' אשטרוק ב'שבט יהודה' הולם יותר את דברי ר' פרר כאן, המפרש את הדברים בהתאם למובן הראשון של המילה 'עד': השבט לא יוסר מיהודה לצמיתות כל זמן שהמשיח לא בא (וכל שכן לאחר שהגיע). כאמור, נראה שזוהי גם דרכו של מחבר 'קדש קדשים'. בנוסף, הדוגמה שמציע ר' פרר בפרוטוקולים הלטיניים כדי להוכיח את נכונות פירושו לפסוקנו בנויה על עקרון זהה לזה המופיע בדוגמה שב'קדש קדשים'.

כללו של דבר: שלוש הדוגמאות שנידונו לעיל פותחות בפנינו את האפשרות לייחס את חיבור 'קדש קדשים' לר' זרחיה הלוי (ובמידה פחותה לר' אשטרוק הלוי) במקום לוידאל בן בנבנשת. עובדת היותו של ר' זרחיה פילוסוף שהיה מתלמידיו של ר' חסדאי קרשקש תומכת בתיאורו של עורך 'קדש קדשים', לפיו המחבר הוא 'א' מחכמי מחקר פילוסוף אלקי',¹¹³ ותיאור זה לבטח הולם אותו יותר מאשר את דמותו של וידאל בן בנבנשת. עם זאת, דרשותיו של ר' זרחיה הלוי נושאות אופי מתוחכם ופילוסופי יותר (וכך הם גם המינוחים הננקטים בהן), ואין למצוא בהן את סגנון הרצאתו של 'קדש קדשים', ואולם אפשר שיש לתלות עובדה זאת בהבדלים שבסוגה ואולי אף בקהל היעד.

כמדומה שאין בדברים אלה כדי להכריע סופית בסוגיה הביבליוגרפית הנידונה. לא עלה בידי לקבוע באופן חד־משמעי מי הוא המחבר האלמוני של ספר 'קדש קדשים', וכתוצאה מכך – ובהיעדר נתון משלים אחר – אין גם ודאות כלשהי באשר לתיאורו של החיבור. יחד עם זאת, מכל הטעמים המובאים לעיל אני סבור שיש לדחות את הזיהוי המקובל של וידאל בן בנבנשת בן לביא כמחבר 'קדש קדשים'. כמועמד חלופי אפשרי לכתיבת החיבור הצעתי את ר' זרחיה הלוי, מהבולטים שבין המשתתפים בוויכוח. האפשרות שאחד המתווכחים הוא מחברו של הספר זוכה לאישוש בדיון שבפרק הבא, העוסק במדרשי האגדה המופיעים בחיבור, ובתוך כך נפתרת גם שאלת תיאורו.

ג. על המדרשים בחיבורנו

בין המקורות המדרשיים הרבים שנטל יהושע הלורקי מתוך 'פגיון האמונה' לריימונדוס מרטיני, מצויים כמה וכמה שעל מהימנותם קמו עוררין. בייחוד השיגו על מדרשים שהובאו בשמו של ר' משה הדרשן – יהודי בן המאה הי"א מן העיר נרבון (Narbonne) בפרובנס, שדבריו ידועים יותר מכול מתוך אזכורים בפירושו של רש"י לתנ"ך וכן מתוך 'פגיון האמונה', ואשר חיבוריו המדרשיים אבדו עוד בימי הביניים.¹¹⁴ בסופו של

113 קדש קדשים, פתיחה, שורות 3–4.

114 מאק סבור שאובדן כתביו של ר' משה הדרשן הוא תוצאה של גודש התכנים המשיחיים הטמון

הוויכוח כפי שהוא מתועד ב'שבט יהודה' מביא הלורקי מדבריו של ר' משה הדרשן על הפסוק 'לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה' וכו' (בראשית מט, י), מהם עולה כי 'שבט' הוא כינוי לסנהדרין. הלורקי מסיק מכך שהפסקת פעילותה של הסנהדרין לפני חורבן בית שני שקולה להסרת שבט מיהודה, ומלמדת שהמשיח ('שילה') הגיע. היהודים בטורטוסה דוחים את ראייתו מן הפירוש, ובאותה הזדמנות מוצאים לנכון גם לגרוע מסמכותו של בעל המדרש, בקובעם: 'משה הדרשן דרשן היה ולא תלמודי'.¹¹⁵

טענות חמורות יותר כלפי מדרשים שהובאו בשמו של ר' משה הדרשן לצד מדרשים אחרים מצויות בפרוטוקולים הלטיניים של הוויכוח. במאמר משנת תש"ב ריכז בער מדרשים שצוטטו בפי הלורקי בוויכוח (לפי המקור הלטיני) ואשר כנגדם טענו היהודים שהם אינם מופיעים בספריהם, או שנוסחם שונה מזה שצוטט.¹¹⁶ הוא מצביע על המקומות השונים במדרשים אלו בהם לדעתו זייף מרטיני את הכתובים, כשלבדבריו 'הוא מוציא קטעים מתוך קשרם הטבעי, מקצר, מוחק, מצרף, מוסיף פסוקים כדי להתאים את מאמרי התלמוד לכוונתו, ומצטט וחוזר ומצטט את אותם הדברים במקומות שונים כדי לעורר את הרושם של רבוי כתבי־יד שהיו מונחים לפניו'.¹¹⁷

לכדי האשמות מפורשות כאלה לא הגיעו ואף לא יכלו להגיע המתווכחים היהודים בטורטוסה, גם אם לכך כיוונו בדבריהם. טענות חריפות משלהם ודומות לאלו של בער משמיע אברבנאל בספרו הנזכר 'ישועות משיחו', ואלו מופנות כלפי יהושע הלורקי ולא כלפי ריימונדוס מרטיני, שאת ספרו ככל הנראה לא הכיר.¹¹⁸ הלורקי, המכונה בפיו 'המפקר', מואשם בשיטתיות בהשמטות, הוספות ושינויים רבים הנובעים כולם

בהם, כמו גם של סגנונם המזכיר דרשות נוצריות, תכונות שהביאו בהדרגה להיעלמותם מספריות היהודים. ראו חננאל מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלים תש"ע, עמ' 99–101.
115 בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' קז. והשוו לדברי ר' אשטרוק בפרוטוקולים הלטיניים, פסיס־לופז (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 45–46.

116 יצחק בער, 'המדרשים המזוייפים של ריימונדוס מרטיני ומקומם במלחמת הדת של ימי הביניים', ספר זכרון לאשר גולאק ולשמואל קליין ז"ל, בעריכת ברוך שוחטמן ואלכסנדר שייבר, ירושלים תש"ב, עמ' 28–49.

117 בער, שם, עמ' 45. ספרו של ר' משה הדרשן כולו נתפס על ידי בער כזיוף של מרטיני, ובכך הוא מסביר את סירובם של היהודים בוויכוח לתת בו אמון ולהתייחס למאמרים מוקשים שצוטטו מתוכו. ראו שם, עמ' 32, ובמיוחד עמ' 46. אורסולה רגקס הציעה שספרו של ר' משה הדרשן היה בנמצא בימיו של מרטיני, במחצית השנייה של המאה ה"ג, ושהלה החזיק בכתבי־יד של חיבור זה, אך בעת הוויכוח בטורטוסה במאה ה"ו כבר אבד החיבור ולא הגיע לידי הרבנים המתווכחים. ראו: Ursula Ragacs, 'The Forged Midrashim of Raymund

Martini – Reconsidered', *Henoch* 19, 1997 p. 62, 66–67

118 מאק, מסודו (לעיל, הערה 114), עמ' 151.

מכוונת זיוף ברורה.¹¹⁹ אברבנאל אף תמה על בני דורו של הלורקי שהתווכחו עימו ולא הבחינו בכמה מזיפיו.¹²⁰

עמדה שונה בתכלית ביחס למדרשים האמורים מצויה בחיבורו של שאול ליברמן משנת תרצ"ט, 'שקיעין', בו מעיין המחבר בנוסחים של קטעי מדרש ותלמוד שהובאו במקורות קראיים ונוצריים, ובעיקר ב'פגיון האמונה' לריימונדוס מרטיני. לדברי ליברמן, מרטיני לא זיף את החומר המדרשי בספרו וטענות כאלה אף לא השמיעו היהודים בימיו. כמו כן הוא מצביע על הקושי שביצירת זיוף כזה במצב שבו בעיקר היהודים הם אלו המחזיקים בספרים עצמם.¹²¹

ליברמן מטפל במובאות השונות שאברבנאל דחה כבלתי מהימנות ובכמה פסקאות נוספות המעוררות חשד לזיוף, ומוכיח כי לחלק גדול מן הנוסחים החשודים יש יסוד במקורות. לדבריו, רק בנוגע לפסקאות בודדות אפשר לחשוד בכוונת זיוף, וגם באותם מקרים ספורים אין לתלות כוונה כזאת במרטיני, אלא דווקא במלקטים שעבדו בשירותו.¹²² בעקבות מאמרו הנזכר של בער כתב ליברמן מאמר קצר נוסף המתמודד עם האשמותיו כלפי מרטיני. בחלקו הראשון הוא קובע תחילה כי יש להסיר

119 כך למשל: 'האמנם המפקר כגנבים ושוודי לילה, גנב קצת מהמאמר' (ישועות משיחו, עיון א, פרק שישי, לח ע"א); 'וגם מזה המאמר השמיט ברשעותו העיקר ולא הוכיחוהו המתוכחים עליו' (עיון ג, פרק חמישי, נג ע"א); 'לפי שאין המאמר הזה כמו שהביאו המפקר ולא נמצא כן והוא זיפו כרצונו להוליד ממנו משאת שוא ומדוחים' (עיון ג, פרק שישי, נד ע"ב); 'ומה שהביא המפקר שאמרו בב"ר אין ציון האמור כאן אלא ג"ע כזב ושווד מדבר כי לא נמצא כן בשום ספר בעולם' (עיון ג, פרק שמיני, נט ע"א). במקום אחד מפקק אברבנאל במובאה מתוך ב"ר לר' משה הדרשן, אותה לא יכול היה לראותה במקורה: 'ואני כבר הודעתך שאין אתי ב"ר להר"מ הדרשן לראות הימנו היאמנו דברי המפקר בהגדה הזאת כי הנה לבי אומר לי שעשה בה כמנהגו לזייפה ולהוסיף עליה דברים ולגרוע האמת כדעתו הרעה' (עיון ג, פרק שנים עשר, סה ע"א).

120 'ונפלאתי הפלא ופלא מחכמי אותם הדור אשר כתבו על ספר תשובות ההגדות האלה איך לא שמו לבם לראות מפי ספרים אמתיים אם הוא כדברי המפקר או לא ונתנו אמונה לדבריו' (ישועות משיחו, עיון ג, פרק חמישי, נג ע"ב). שאול ליברמן סבור שאת הביקורת הזאת מפנה אברבנאל כנגד הרבנים המתווכחים בטורטוסה. ראו שאול ליברמן, שקיעין: דברים אחדים על אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של היהודים שנשתקעו בספרי הקראים והנוצרים, ירושלים תש"ל², עמ' 69. גם בער סבור כן, אולם הוא עצמו מציין שאברבנאל לא קרא את הפרוטוקולים של הוויכוח, ושאל את ידיעותיו לגבי הוויכוח מכלי שני, דרך 'מקורות בלתי-מספיקים' (בער, תולדות היהודים [לעיל, הערה 1], עמ' 327). מקורות אלו הם חיבורים כמו 'קדש קדשים' ו'תוכחת מטעה'. אכן, אברבנאל ראה את 'קדש קדשים' כחיבור הכולל את דבריהם של המתווכחים בטורטוסה, ו'ספר התשובות' האמור בציטוט הוא למעשה 'קדש קדשים'.

121 ליברמן, שם, עמ' 5.

122 ליברמן, שם, עמ' 69. ליברמן סבור כי בכתובת 'פגיון האמונה' היו שותפים עוורים שונים, שסייעו למרטיני בהמצאת מקורות מדרשיים בעברית ובארמית ובתרגום חלקם ללטינית (את רובם תרגם לדעתו מרטיני בעצמו). בכך מסביר ליברמן סתירות וחוסר לכידות בנוסחן

את הפרוטוקולים של הוויכוח בטורטוסה מן הדיון, בהיותם מסמך בעייתי ולא אמין. את מדרשו של ר' משה הדרשן ככללו מוצא ליברמן אותנטי ולא מזויף. בהתייחסו לכמה ציטוטים מ'פגיון האמונה' שבער חושד בהם כמוזיפים, מראה ליברמן כי אין כל הוכחה לכך וכי יש להניח שהם דווקא מקוריים, והוא שב על טענתו כי מרטיני עצמו לא יכול להיות חשוד בזיוף. בחלק השני של המאמר נזקק ליברמן למדרשים נוספים, בהם עשרה מדרשים שריכו בער בהערת שוליים במאמרו תחת הכותרת 'ילקוט קטן של זיופי ר' רחמון', והם מדרשים מספרו של מרטיני שאינם נדונים בוויכוח ואף הם חשודים בעיניו כמוזיפים. הוא מוכיח שלכל הנוסחים המובאים אצל מרטיני יש בסיס במקורות. חלקו האחרון של המאמר מצביע על חשיבותו של 'פגיון האמונה' לחקר התלמוד והמדרשים, חשיבות שבה מפקפק בער.¹²³ ככלל, עמדתו של ליברמן ולא של בער היא שנתקבלה בקרב החוקרים.¹²⁴

'קדש קדשים' מציג עמדה פחות ביקורתית ביחס לקטעי המדרש שב'ספר הפיקורים'. מדרשים הנדחים על ידי המתווכחים היהודים בטורטוסה בטענה שאינם מופיעים בספריהם, שהם חסרים או שאינם מצוטטים כראוי, מתקבלים בחיבורנו כמות שהם ללא הסתייגות. כך למשל הלורקי מביא בחיבורו מאמר מתוך 'פגיון האמונה' המיוחס למדרש בראשית רבה, ובו מופיעה רשימה של עשרה מלכים שמלכו על העולם כולו, כאשר הראשון מביניהם הוא הקב"ה והעשירי הוא המלך המשיח. בהמשך המדרש נאמר כך: 'ומלך עשירי זה חוזרת מלוכה לבעלים, מי שהיה ראשון מלך הוא יהיה אחרון'.¹²⁵ מכאן נראה שיש לזהות את המשיח עם האל. היהודים דחו את דבריו בטענה שהרשימה שבמדרש (שמקורו בכלל ב'פרקי דרבי אליעזר' ולא ב'בראשית רבה') מציגה את המשיח כמלך התשיעי, ואילו העשירי הוא – פעם נוספת – הקב"ה.¹²⁶ בכך

של פסקאות שנלקטו מאותם מקורות, אך מתוך טפסים שונים, על ידי כמה מעתיקים שאף השתמשו בשיטות עבודה שונות ובמונחים שונים. ראו שם, עמ' 46–49.

Saul Lieberman, 'Raymund Martini's Alleged Forgeries', *Historia Judaica*, ed. 123
Guido Kisch, V, New York 1943, pp. 87–102

124 ראו למשל חן מלך מרחביה, "פוגיו פידיאי" – מפתח מובאותיו, גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאת לו שבעים שנה, אהרן מירסקי ואחרים (עורכים), ירושלים תשמ"ח, עמ' 205–207. מרחביה נמשך אחר דברי ליברמן ומוסיף מעט מתובנותיו שלו לתזה השוללת את טענות הזיוף. גם מאק מקבל את הנחתו של ליברמן, אך הוא מדגיש כי אף אם לא זויפו המקורות על ידי מרטיני באופן מכוון, הם עברו בחלקם עיבוד שנועד להתאימם למטרותיו. ראו מאק, מסודו (לעיל, הערה 114), עמ' 162–163.

125 קדש קדשים, פרק ה, שורות 105–106; פסיוס־לופו (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 224; מרטיני (לעיל, הערה 13), עמ' 397. והשוו בער, המדרשים המזויפים (לעיל, הערה 116), עמ' 35.

126 פסיוס־לופו, שם, עמ' 326. המאמר מופיע בפרקי דרבי אליעזר, פרק יא. יש לציין שלמעט עד נוסח אחד (ראו חילופי נוסח לפרק ה, שורה 97) בכל הנוסחים שלפנינו (העבריים והלועזיים) הלורקי מביא את המדרש בשם בראשית רבה סתם, בעוד מרטיני מציין את *Bereschit Rabba*

ניטל כמובן עוקצו המשיחי של המדרש. לעומת זאת, מחבר 'קדש קדשים' אינו מביע כל הסתייגות מן האופן שבו מופיע המדרש ב'ספר הפיקורים'. את המשפט ממנו ניתן להסיק שהמשיח הוא האל הוא מפרש כך:

שכל העולם יודו במלכותו שהוא אחד ושמו אחד. כשיראו בזמן משיחנו האותות והנפלאות שיעשה האל ית' לנו, לא ירצו עוד דעות האומות בחלוף האמונות. והוא אומר והיה ה' למלך על כל הארץ.¹²⁷

נמצא שאין כוונת המדרש לזהות את האל עם המשיח, אלא להורות כי עם בוא המשיח תהיינה כל האומות מאוחדות באמונתן באלוהים, ועל ידי כך תתממש השבת המלכות לבעליה הראשונים – הקב"ה. בדרך זו דוחה 'קדש קדשים' את המובן הכריסטולוגי שמתיימר הלורקי למצוא במדרש, וזאת מבלי לפקפק באמינות הנוסח המוצע על ידיו. באופן דומה מטופלים על פי רוב גם המדרשים האחרים שמקוריותם הוטלה בספק. המחבר מתמודד עם מדרשים אלו כפי שהם מובאים ב'ספר הפיקורים' ומראה את כוחו בהצבת חלופות פרשניות לפירושי המומר. גם כאשר מדובר במקורות נגישים יחסית שקל יותר לבדוק את נוסחם, כגון התלמוד הבבלי, הדבר לא תמיד נעשה.¹²⁸

פעם אחת ויחידה מעיר מחבר 'קדש קדשים' על השמטה של הלורקי. בפרק השביעי העוסק בטענה שלפני בוא המשיח כל הנשמות ירדו לגיהנום, מצטט הלורקי מובאה מתוך 'מדרש תהלים' (מט, ב), ממנה משתמע שאפילו הצדיקים היו בכלל היורדים לגיהנום. בתגובה לכך כותב המחבר ('המשיב'): 'זה המניח קחסר כאן קצת המדרש', והוא מצטט את המשכה של המובאה המראה כי רק מי שלא שמרו את התורה נמנו עם יורדי גיהנום.¹²⁹ כצפוי, השמטת תורף הדברים מקורה עוד בספרו של מרטיני.¹³⁰

majori במקור המדרש, והוא אחד מכינויו של מדרשו הנעלם של ר' משה הדרשן. על השמות השונים למדרש ראו ליברמן, שקיעין (לעיל, הערה 123), עמ' 59–60; מאק, מסודו (לעיל, הערה 114), עמ' 163.

127 קדש קדשים, פרק ה, שורות 125–127. אברבנאל מזכיר את הפירוש שב'קדש קדשים' (ללא ציון המקור) ומציינו לטובה, אך כותב שעם זאת דבריו למעשה 'בנויים על קו תהו ואבני בוהו לפי שאין המאמר הזה כמו שהביאו המפקר ולא נמצא כן והוא זייפו כרצונו להוליד ממנו משאת שוא ומדוחים' (ישועות משיחו, עיון ג, פרק שישי, נד ע"ב), ומצטט את המדרש כפי שהוא בפרקי דרבי אליעזר.

128 דוגמה לכך במימרה המצויה בבבלי יומא כא ע"א, על עשרת הנסים שנעשו בבית המקדש (מקורה במשנה אבות ה, ה), שנתווסף לה משפט שאיננו במקור אך דומה לו נמצא שם בדין לט ע"ב, הקושר אותו לחורבן הבית: 'וכל אלו בטלו מ' שנה קודם חרבן הבית' (קדש קדשים, פרק ב, שורה 169). מחבר 'קדש קדשים' אינו עומד על התוספת. והשוו לתגובת המתוכחים היהודים בטורטוסה, פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 133; בער, המדרשים המזויפים (לעיל, הערה 116), עמ' 33.

129 קדש קדשים, פרק ז, שורות 26–29.

130 מרטיני (לעיל, הערה 13), עמ' 607.

הלורקי רק מעתיק את המדרש כפי שהוא מוצג ב'פגיון האמונה'. השמטות נוספות בקטעי מדרשים אחרים אינן זוכות להתייחסות דומה.¹³¹

בניגוד לדרכו של מחבר 'קדש קדשים' בדרך כלל, בשלושה מקומות לאורך החיבור מטיל המחבר ספק בטיבם של המקורות המצוטטים גופם:

[א] בפרק השמיני מביא הלורקי מאמר המיוחס ל'בראשית רבה לר' משה הדרשן' ובו ניתנת רשימת תיקוני סופרים שנעשו במקרא. בין שאר התיקונים נמנה תיקון לפסוק 'סבבוני כלבים עדת מרעים הקיפוני כארי ידי ורגלי' (תהילים כב, יז). על פי המדרש המצוטט, הופיעה במקור המילה 'כרו' והיא שונתה ל'כארי'.¹³² מחבר 'קדש קדשים' משיב שתיקון זה איננו אחד מתיקוני הסופרים הידועים. הגם שאין הוא טוען במישרין שתוספת זו היא בבחינת זיוף מכוון, ניתן לשער שהיה מדוע לקריאה הנוצרית של הפסוק בוולגטה, בו מוחלפת התיבה 'כארי' בתיבה 'כרו' (בעקבות תרגום השבעים): *'foderunt manus meas'*, המתפרשת בהקשר הכריסטולוגי כפעולת המסמור של ידי ישו בעת צליבתו (יוחנן כ, כה).¹³³ קריאה זו נדונה לא מעט בספרות הפולמוס האנטי-נוצרית ובפרשנות המקרא היהודית.¹³⁴

[ב] לקראת סוף הפרק העשירי מצטט הלורקי מדרש המופיע לדבריו 'במכילתא חביבין הגרים', על הפסוק 'בחוץ לא ילין גר' וכו' (איוב לא, לב), ובו אומר ר' ברכיה שלעתידי

131 ראו למשל המדרש על 'נשקו בר' (תהילים ב, יב), שמוסב לדברי הלורקי על המשיח בן האלוה, אך סופו (שהלורקי השמיט בעקבות מרטיני) מורה בבירור שהוא מוסב על ישראל. בחיבורנו אין כל אזכור לעובדת ההשמטה. ראו קדש קדשים, פרק ה, שורות 92–96; 118–123. היהודים בטורטוסה היו ערים לכך והעירו על התיבות החסרות. ראו פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 313–314; בער, המדרשים המזויפים (לעיל, הערה 116), עמ' 33.

132 בסוף הרשימה משמיע הלורקי (בהשראת האמור אצל מרטיני ברשימת תיקוני הסופרים שבספרו [לעיל, הערה 13] בעמ' 278) את הגיוני היחיד בחיבור זה כנגד חז"ל: 'עליהם נאמ' והפכתם את דברי אלקים חיים את ה' אלקינו למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו' וכו' (קדש קדשים, פרק ת, שורות 46–47). השוה הערה 40 לעיל.

133 למעשה, המילה 'כרו' ניתרגמה ללטינית באופן זה עוד בטרם נוצר תרגום הוולגטה. ראו למשל: Quintus Septimius Florens Tertullianus, *Adversus Iudaeos*, X, 12, Turnhout, 2007, p. 264. על בעייתיות נוסח המסורה והכללת הפסוק ברשימת תיקוני הסופרים של מרטיני, ראו משה צפור, על מסירה ומסורת: פרקים בתולדות הפרשנות הקדומה של המקרא תרגומו ומסירתו, תל-אביב 2001, עמ' 128–129.

134 ראו לדוגמה פירוש רד"ק לתהילים כב, יז; יעקב בן ראובן, מלחמות השם, מהדורת יהודה רוזנטאל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 67; חיבור 'הטענות' למשה מסלרנו, MS Heb. 38°773 בהעתקת אדולף זאב פוננסקי, דף 58 (בחלקו השני של החיבור, שכפי הנראה לא השתייך אליו במקור ואף לא נתחבר על ידי משה מסלרנו); ספר נצחון ישן, מהדורת דוד ברגר: *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages: A Critical Edition of the Nizzahon Vetus*, Philadelphia 1979, p. 94, par. 145 (in the Hebrew section) בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' פח.

לבוא ישמשו הגרים בכהונה.¹³⁵ הלורקי טוען שמדובר בכהונים הבאים מאומות העולם שתקבלנה עליהן את אמונת המשיח. על כך משיב מחבר 'קדש קדשים': 'זה המדרש אינו כן'. הוא מצטט מדרש אחר המופיע ב'מכילתא דרבי ישמעאל',¹³⁶ אשר ממנו ניתן ללמוד רק שהגרים זוכים לאותם כינויים שלהם זוכים ישראל ('עבדים', 'משרתים', 'אוהבים'), אך לא שיהנו במקדש.¹³⁷ בשונה מן התשובה שבספר 'קדש קדשים' השיבו היהודים בטורטוסה שהמדרש המצוטט אינו מופיע ב'מכילתא' אלא ב'שמות רבה', ושלפי המבואר שם אין מדובר בגרים עצמם שיעשו לכוהנים, כי אם בצאצאי בנותיהם שתינשאנה לכוהנים.¹³⁸ ב'פגיון האמונה' אכן מפנה מרטיני ל'שמות רבה' ולא ל'מכילתא', ולפיכך מקור הטעות ככל הנראה אצל הלורקי.¹³⁹ מחבר 'קדש קדשים' לא איתר את המקור האמיתי של המדרש, ועל סמך ההפניה השגויה שציין הלורקי קבע שהציטוט איננו נכון.

[ג] מאמר סמוך ב'ספר הפיקורים' העוסק באותו עניין מתאר דין ודברים בין עקילס הגר לבין חכמים. עקילס תמה על הפסוק 'עֲשֵׂה מִשְׁפַּט יְתוֹם וְאַלֹמְנָה וְאַהֲבֵה גֵר לְתֵת לוֹ לֶחֶם וְשִׁמְלָה' (דברים י, יח), ממנו משתמע שבזאת בלבד מסתכמת הבטחתו של האל לגרים. חכמים משיבים ששכרו של הגר הוא כשכרו של יעקב, שרצה לכאורה רק 'לחם לאכול ובגד ללבוש' (בראשית כה, כ), אך באמת ביקש שיעמיד ממנו הקב"ה צאצאים שישרתו ככוהנים במקדש, וכשם שזכה לכך יעקב, יזכו לכך גם הגרים. את המאמר הזה מוצא מחבר 'קדש קדשים' בנוסח שונה מעט ב'בראשית רבה'.¹⁴⁰ על פי התיאור המופיע שם, עקילס מציג תחילה את תמיהתו בפני ר' אליעזר, המשיב תשובה שאינה מניחה את דעתו. לאחר מכן פונה עקילס אל ר' יהושע, והלה משיב תשובה

135 'אמר ר' ברכיה כנגד מי אמר בחוץ לא ילין גר אלא עתידים גרים להיות משרתים ככהני'. קדש קדשים, פרק י, שורות 50–51; מרטיני (לעיל, הערה 13), עמ' 459. גם במקבילות הלועזיות לחיבורו (הלורקי [לעיל, הערה 7], עמ' 542; דל ואייה רודריגו, המאמר [לעיל, הערה 5], 10.4) מפנה הלורקי למכילתא, אך לא מציין את הכותרת 'חביבין הגרים', שאינה מופיעה כלל בציטוט.

136 מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דנויקין, משפטים יח, מהדורת הורוויץ–רבין, עמ' 311–312. קדש קדשים, פרק י, שורות 53–59.

138 פסיוס-לופז (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 372; בער, המדרשים המזויפים (לעיל, הערה 116), עמ' 39.

139 מרטיני (לעיל, הערה 13), עמ' 459. המדרש המדובר מופיע בשמות רבה יט, ד. המובאה מן המכילתא המוכרת ב'קדש קדשים' מופיעה אף היא אצל מרטיני (שם) בעמ' 457, עם הפניה מדויקת למכילתא, ומסתבר שהלורקי בלבד בין שני המקורות. בער רואה כוונת זיוף של מרטיני בהשמטת המשפט המבאר שהמשרתים בכהונה הם צאצאי בנות הגרים ולא הגרים עצמם: 'לפי שבנותיהן נישאות לכהונה' (בער, המדרשים המזויפים [שם], עמ' 40). לטעמי הצדק עם בער, גם אם יש לתלות כוונה זאת באנשים שעבדו לצידו של מרטיני ולא בו עצמו. ליברמן (שקיעין [לעיל, הערה 123], עמ' 56) התעלם מהשמטה זאת.

140 בראשית רבה ע, ה, מהדורת תיאודור–אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 802–803.

דומה לתשובתם של חכמים דלעיל, אך מוסיף שהגרים יזכו להשיא את בנותיהם לכהונה. התוספת הזאת משמשת עבור מחבר 'קדש קדשים' ראייה לכך שלא הגרים עצמם יהיו לכוהנים, אותה ראייה שבה השתמשו היהודים בטורטוסה בנוגע למאמר הקודם.¹⁴¹ אילו היה המחבר מזהה את מקורו האמיתי של המאמר הקודם ב'שמות רבה', היה מבין שהשיח בין עקילס ובין חכמים הוא למעשה המשכו של המדרש. מכל האמור לעיל מתברר כי מחבר 'קדש קדשים' לא מעניק חשיבות רבה לביקורת הנוסח של המקורות המדרשיים, וכי הוא נוטה באופן גורף למדי לסמוך את ידו על הנוסחים הנתונים ב'ספר הפיקורים' ולהפריך את פרשנויותיו של הלורקי מתוכם. היעדר הביקורתיות שניתן לזקוף לחובתו של 'קדש קדשים' עשוי להיתפס כעדיף על פני גישות ביקורתיות יותר מבחינת התוקף הפרשני המוקנה לתשובותיו, שכן הוא מתמקד בגופן של טענות הנוצרים במקום בהדיפתם של מקורות טקסטואליים חשודים והגדרתם כפסולים לדיון. המתוכח הנוצרי עלול להתעקש על אותנטיות המאמרים (בפרט כשהם מיוחסים למקורות שאינם עוד בנמצא) ולהאשים את המתוכח היהודי בהתחמקות ממתן תשובה.

המקורות המדרשיים וזיקתם לשאלת מחבר 'קדש קדשים' וזמנו מתוך הדוגמאות האמורות עולה לכאורה שאין זה סביר לגרוס כי מחבר 'קדש קדשים' הוא אחד מן המתוכחים בטורטוסה, ווידאל בן לביא בכללם: מדרשים שנדחו על ידם בתואנות שונות עוד בימיו הראשונים של הוויכוח מתקבלים בידי מחבר 'קדש קדשים' כאילו אין בהם כל פגם;¹⁴² מנגד, דווקא מדרשים שהוא מוצא לנכון להעיר על מהימנות נוסחם אינם נתפסים אצלם כמקורות בעייתיים כשלעצמם. ואולי לא בכדי: המחבר, כך נראה, לא נכח בעת הוויכוחים בטורטוסה ולא הכיר את התשובות שהשיבו המתוכחים היהודים. אם אכן לא נכתב החיבור בידי מי מבין המשתתפים בוויכוח, אין זה אלא מפני שהוא נכתב לאחריו, רק כשכבר נתפרסם 'ספר הפיקורים' בקרב יהודי ספרד. אם כן, את הזיקה בין 'קדש קדשים' לבין הפרוטוקולים הלטיניים והתעודות העבריות של הוויכוח יש לתלות בכך ש'קדש קדשים' נסמך על התעודה שב'שבט יהודה' ולא להפך (שלא כריירה), כלומר שמדובר בתעודה מקורית מזמן הוויכוח שהייתה מוכרת למחבר 'קדש קדשים' עוד לפני שנתגלגלה לספרו של בן וירגה.

141 המחבר מחיל את המסקנה האמורה גם על המקור הקודם (ובכך מסייג את קביעתו שהמובאה המדרשית שגויה), באומרו: 'ואם אמת המדרש שהביא למעלה לזה כיון' (קדש קדשים, פרק י, שורות 76-77).

142 כבר במושב השישי שהתקיים ב-15 בפברואר 1413 דחו המתוכחים היהודים מקור מדרשי שהלורקי הביא בשם ר' משה הדרשן. מקור זה מתקבל כמות שהוא ב'קדש קדשים'. ראו פסיוס-לופו (לעיל, הערה 1), כרך 2, עמ' 49. והשוו המאמר בשם ר' נחמן (= ר' רחמון) בקדש קדשים, פרק ב, שורות 216-219.

ברם הדברים יפים רק כל עוד מדובר במקבילות שיש להן ביטוי בתעודה שב'שבת יהודה', המתעדת כאמור (בדומה לתעודה שפרסם שזח"ה) רק את מושביו הראשונים של הוויכוח. לעומת זאת, מקבילות ממשיות משלבים מאוחרים יותר של הוויכוח – שלא נדונו בתעודות העבריות – תהיינה ראיות לסתור את האפשרות הזאת. האם ישנן מקבילות כאלה? ככלל, ניתן לומר שתשובותיהם של המתווכחים היהודים כפי שהן מופיעות בפרוטוקולים הלטיניים שונות במקומות רבים מן התשובות שב'קדש קדשים', וגם כאשר הן דומות הדמיון עשוי בהחלט להיות מקרי ולא משמעותי, ובפרט כשמדובר בתשובות מקובלות או מתבקשות. ועם זאת, ישנם כמה וכמה מקומות בהם החפיפה בין המקורות מתבטאת לא בתוכן בלבד אלא גם בניסוח ובמבנה התשובות, באופן המחייב לדחות את ההנחה שלא הייתה היכרות בין מחבר 'קדש קדשים' למתווכחים כהשערה רחוקה וכמעט בלתי מתקבלת על הדעת. נסתפק בשתי דוגמאות להמחשת הזיקה המובהקת בין המקורות:

[א] בפרק מ' ואילך בספר יחזקאל מתוארות מידותיהם של ארץ ישראל, ירושלים והמקדש העתידיים. הלורקי טוען שמידות העיר והמקדש מופרזות ואין אפשרות להבינן כפשוטן: 'כי כפי המדות ההמה תהיה ירושלים יותר גדולה מחצי הישוב והמקדש יותר גדול מא"י'.¹⁴³ תשובתו של מחבר 'קדש קדשים' היא שהנתונים שבספר יחזקאל – אותם הוא מביא בפרוטרוט – סבירים בהחלט, והוא מסיק שטעות בחישוב היא שגרמה להלורקי לקבוע שיש הכרח לפרש את המקור שלא כפשוטו. מתוך תשובת 'קדש קדשים' נצטט קטע שלו מקבילה מעניינת בתשובת היהודים בטורטוסה (המובאת בשם 'היהודי' סתם כמקומות רבים בפרוטוקולים הלטיניים):

La disputa, II, p. 174

Ergo sequitur ex hoc quod civitas non sit maior tribus leucis cum dimidia, in longitudine; quod enim non est enorme seu impossibile, cum in universo sint adhuc hodie maiores civitates. Nam de Ninive reffert Scriptura quod erat quantum quis potest infra triduum ambulare.¹⁴⁴

קדש קדשים, פרק ד, שורות 120–128
גם לפי הכתוב נראה כי תוך ה' אלפים קנים רוחב ובאורך כ"ה אלף והקנה ו' אמות שהם מאחוזת העיר תעשה עיר ל"ב שבטים אורך ד' אלפים ות"ק קנים ברוחב ד' אלף ות"ק. [...] ואין לתמוה אם בעת הגואל תהיה ירושלים כמדה הזאת בין כל החלקים הנז' ושדות וכרמים אשר יהיו בתוכה. ננוה היתה עיר גדולה מהלך ג' ימים וגם היום לפי הנשמע ימצאו בעולם עיירות גדולות.

143 קדש קדשים, פרק ד, שורות 21–22.

144 תרגום: משתמע מכך שהעיר אינה גדולה יותר משלוש וחצי ליגות באורך; ואומנם, אין זה

הן 'קדש קדשים' והן המתווכחים בטורטוסה (הנדרשים ליחידת מידה שונה) משתמשים בביטוי דומה להדגיש שאין כל קושי בקבלת מידות העיר והמקדש כפי שנמסרו ביחזקאל.¹⁴⁵ בשני המקורות ניתנת אותה דוגמה לעיר מקראית גדולה (נינווה) ולמשך הזמן הנדרש על מנת לחצות אותה, ובשניהם נטען שגם בעת הזאת קיימות ערים גדולות כאלה.

[ב] במסגרת הפרק השביעי ב'ספר הפיקורים', שבו נטען כי הנפשות כולן היו יורדות לגיהנום טרם בואו של ישו, מצטט הלורקי מדרש מבבלי חגיגה לפיו אש הגיהנום אינה שולטת בתלמידי חכמים, כשם שהסלמנדרה אינה נשרפת באש. מהאופן שבו מנוסח המדרש מסיק הלורקי שהם דווקא יורדים לגיהנום, אלא שאינם סובלים מאישה כיוודי גיהנום אחרים. מחבר 'קדש קדשים' והמתווכחים בטורטוסה משתמשים בהנמקה זהה (ולא טריוויאלית) ואף בניסוח דומה מאוד לדחיית הדברים. העובדה שנכתב במדרש 'ת"ח' (*doctoris legis*) ולא 'צדיקים' (*iusti*) מלמדת שאין לשלול את האפשרות שהצדיקים לא היו יורדים לגיהנום. חוכמתם של תלמידי החכמים שאינם צדיקים ויורדים לגיהנום בעוונותיהם, מקנה להם יתרון על פני שאר יורדי גיהנום:

La disputa, II, p. 337

Respondet iudæus quod in auctoritate non dicitur: iusti nullo modo intrant; sed dicunt: doctoris legis, scilicet, hii qui fecerunt aliqua peccata propter quæ intrant in infernum; et dicitur quod hii, propter scientiam quam habent, ignis inferni non habet potestatem in eos, quamvis sint privato gloria paradisi.¹⁴⁶

קדש קדשים, פרק ז שורות 38–41

ועוד שלא אמר בעל המדרש צדיקים אין אור של גהינם שולטת בהם אבל אמר ת"ח, שאפשר לומר שאינם צדיקים ויורדין שם בשביל עונם שעשו. אבל אין אור גהינם שולטת בהם לכולתם:

שתי המקבילות מורות בעליל על קשר בין מתווכחי טורטוסה, או מי מביניהם, לבין מחבר 'קדש קדשים', שאינו נתלה בתיווך התעודות העבריות של הוויכוח. שבנו אפוא להנחה שיש לייחס את החיבור לאחד ממשתתפי הוויכוח, ועל פי הצעתי לעיל, אפשר שמדובר בר' זרחיה הלוי. מכיוון שלהשגותיהם של המתווכחים על המדרשים (שהועלו כאמור עוד בראשית הוויכוח) אין כל ביטוי בחיבורנו, נראה שאין מנוס מלהקדים את

בלתי רגיל או בלתי אפשרי, שכן בעולם ישנן עד היום ערים גדולות יותר. אכן, על אודות נינווה אומרים הכתובים שהייתה גדולה כדי פחות משלושה ימי הליכה.

145 הביטוי המשותף חוזר על עצמו כמה פעמים בקטעים שלא צוטטו בשני המקורות.

146 תרגום: משיב היהודי שבמקור לא נאמר: 'הצדיקים בשום אופן לא נכנסים (לגן עדן)'; אך נאמר: 'תלמידי חכמים', רוצה לומר, אלה שעברו עבירות כלשהן שבעטיין נכנסו לגיהנום; ונאמר שהללו, בשל ידיעתם (בתורה), אש הגיהנום אינה שולטת בהם, אף כי נמנעה מהם תהילת גן עדן.

מועד כתיבתו לפני תחילת הוויכוח, כלומר לתחום אותו למשך הזמן שבין סוף נובמבר 1412 לכל המוקדם, עת נשלחו ההזמנות והחיבור המצורף להן,¹⁴⁷ ובין תחילת פברואר 1413, אז נפתח הוויכוח הרשמי בטורטוסה. כמסתבר, נועד 'קדש קדשים' לשימוש העצמי של מחברו, כמקור שבו יוכל להיעזר כאשר ייערך הוויכוח בפועל, כשם ש'ספר הפיקורים' נוצר מלכתחילה על מנת להתוות את מהלך הדיונים. אין זה מן הנמנע אפוא שהחיבור במקורו לא נשא שם, שכן לא היה בכך כל צורך.¹⁴⁸ החיבור נכתב בחופזה בשל מיעוט הזמן שעמד לרשות המחבר בטרם החל הוויכוח, מה שמנע ממנו את האפשרות לעיין במקורות הנדונים ביסודיות או לדון על אודותם עם משתתפים נוספים.¹⁴⁹

שיקולים פרשניים ב'קדש קדשים'

את דרכו של 'קדש קדשים' בפירוש המדרשים מנחה עקרון מפתח המנוסח בתחילת החיבור על רקע הבחנתו של הלורקי, לפיה 'היהודים מבינים ושומרים תורת משה כפי הפשט וכפי החיצוני [...] והנוצרים [...] כפי המובן השכלי והפנימי'.¹⁵⁰ מחבר 'קדש קדשים' מצטט את הכלל התלמודי הידוע 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' (בבלי שבת סג ע"א ועוד), ומוסיף לו את התיבות המסייגות: 'לעולם ככל האפשר'.¹⁵¹ הוא מניח את קיומו של רובד פרשנות 'רוחני' המתקיים במקביל לרובד הפשט, אך קובע כי הפירוש

147 ומכאן יש להסיק ש'ספר הפיקורים' בתרגומו העברי נשלח אל היהודים במלואו ולא בראשי פרקים, שאילולא כן לא יכול היה 'קדש קדשים' להיכתב כצורתו לפני הוויכוח, ואילו מועד מאוחר יותר לכתיבתו אינו מסתבר.

148 השם 'קדש קדשים' אינו מופיע בשום מקום בגוף החיבור וגם עניינו אינו נהיר כל צורכו. בפסקאות שנוספו בידי העורך נטען כי זהו השם שניתן לו על ידי המחבר, אולם, כאמור לעיל, מסתבר שזהותו לא הייתה ידועה לעורך ואם כן השערה זו מוטלת ממילא בספק.

149 עם זאת, אין זה ברור מפני מה לא תיקן המחבר את חיבורו בעקבות הוויכוח, לאחר שנפרש בפניו מידע נוסף על אודות המקורות המדרשיים. ייתכן שיש לקשור זאת לעובדה ששמו של המחבר לא נמסר בחיבור: הוא לא היה שותף למלאכת העריכה ולהפצת חיבורו, וממילא גם לא תיקן בו את שהיה ראוי לתיקון.

150 קדש קדשים, פרק א, שורות 32–34.

151 שם, שורה 111. השוו בן וירגה, שבט יהודה (לעיל, הערה 25), עמ' קו. והשוו גם לדברי ר' חיים אבן מוסה, ספר מגן ורומח ואגרת לבנו (ר' יהודה), מהדורת פוננסקי, ירושלים תש"ל, עמ' 3: 'ראוי ליהודי המוכח עם הנצרים שלא לבא עמהם כי אם בדרך הפשט ולברוח מפירושים החיצוניים, כי כן אחז"ל שבעים פנים לתורה ואין מקרא יוצא מידי פשוטו לעולם. וזה אני אומר לך לפי שדרך הנוצרים והישמעאלים הוא שכשתקצר להם הטענה ואמרים כי הכתוב רומז אל פנימיות וסוד גדול'. ניסוח דומה של עקרון רדיפת הפשט הכולל את הסיוג 'לעולם ככל האפשר' מופיע בפי היהודים בפרוטוקולים הלטיניים במושג השלושים ושבעה (פסיס-לופו [לעיל, הערה 1]), כרך 2, עמ' 281–282: quod verba Dei debent [...] '... שאת דברי האל יש לפרש באופן מילולי, ככל שהדבר ניתן].

הרוחני אינו יכול להרחיק עד כדי כך שיעמוד בסתירה גלויה למובן הפשוט.¹⁵² 'פשוטו של מקרא' חייב לעמוד תמיד בבסיסה של כל פרשנות הניתנת לטקסט המדרשי, והפרשן נדרש להישמר שלא להציג פירוש שאינו מתיישב עימו.

על דרך הרוב נאמן המחבר לדרכו הפרשנית המוצהרת. פירושו למדרשים מעמידים חלופה לפירושים הנוצריים של הלורקי, מתוך שאיפה להיצמד למובן הפשוט העולה להבנתו מן הטקסט. לדידו של המחבר, העמדת ה'פשוט' על מכונו מתבססת פעמים גם על דקדוקים לשוניים, שהלורקי לא עמד עליהם.¹⁵³ ועם זאת, לעיתים דווקא הלורקי מציע פירוש קרוב יותר לפשט בעוד המחבר, שאין בידו פירוש חלופי משלו על דרך הפשט, קובע כי אין לפרש את המאמר כפשוטו. כך למשל, ראינו לעיל שהלורקי מצטט מספר מדרשי אגדה המורים שהמשיח נולד בזמן חורבן הבית והוא למד מכך שמדובר בישו. מחבר 'קדש קדשים' משיב שישו נולד שבעים ושלוש שנים קודם החורבן, אולם הוא מודע לכך שעצם ההנחה שהמשיח נולד בזמן החורבן אינה נוחה עבור היהודי. בנוקטו לשון רבים, אולי כדי להקנות תוקף לדבריו החורגים מן הכלל האמור, הוא טוען כי 'אלו המדרשים אין אנו מאמינים אותן כפשוטן', וכי הם נאמרו בזמן שהוא כדי להפיס את דעתם של ישראל, לבל יתייאשו מן החורבן והגלות וכדי לעורר בהם את האמונה במשיח.¹⁵⁴ כאן אין המחבר שולל את הקריאה הפשוטה כשלעצמה (וכאמור, אין הוא מציע קריאה חלופית), אך הוא מביע התנגדות להבנת המדרש כמתיימר לשקף את המציאות לאשורה. אין זו דחייה של הדרך בה מפרש הלורקי את הטקסט עצמו, אלא של המשמעות שאותה הוא מייחס לטקסט, דהיינו, תיאור שיש להחשיבו כמתאר מציאות. דוגמה מובהקת יותר לדחיית הפשט מופיעה בפרק התשיעי, שבו מבקש הלורקי להוכיח כי בימות המשיח יתבטלו כל איסורי התורה. הוא מצטט מדרש על פיו לעתיד לבוא האל יתיר את כל האיסורים שהטיל בעולם הזה, בהם איסורי מאכלות וביאת נידה.¹⁵⁵ גם כאן, תשובתו של מחבר 'קדש קדשים' היא שלא ניתן לפרש את המדרש כפשוטו. הוא מניח כעניין ידוע ומקובל שאיסורי המאכלות נועדו לשרת תכלית מסוימת: אכילת הדברים המותרים מסייעת להיטיב את מצבו הפיזיולוגי של

152 קדש קדשים, פרק א, שורה 112.

153 ראו לדוגמה על ההבדל בין 'בעיתה' ל'מעטה' (שם, פרק ב, שורות 120–121), על השימוש בכ"ף הדמיון במילה 'כביכול' (פרק ה, שורות 163–164) ועל היעדר דגש באות נו"ן במילה 'חיינו' (פרק ח, שורה 11).

154 שם, פרק ב, שורות 181–183. כך גם בוויכוח ברצלונה: כאשר המומר פראי פול מציג בפני הרמב"ן אחת מן האגדות הללו (מתוך איכה רבה), משיב לו הרמב"ן שאין הוא מאמין לדברי האגדה שהמשיח נולד ביום החורבן, ועם זאת היא משמשת דווקא ראייה כנגד המומר: 'אם כן אין ישו משיח כאשר אמרתם, שהוא קודם חורבן נולד ונהרג, ולידתו קרוב למאתיים שנה קודם חורבן לפי האמת, ולפי חשבונכם ע"ג שנה' (ויכוח הרמב"ן [לעיל, הערה 40], עמ' שו). על חשבוננו של הרמב"ן 'לפי האמת' ראו שם בהערת המהדיר.

155 קדש קדשים, פרק ט, שורות 71–81.

האדם ('ובזה יהיה מזגו זך ונקי'); המזג הטוב הוא בסיס לקניית מידות טובות; המידות הטובות מועילות לקניית המושכלות ובאמצעותן נעשה האדם שלם.¹⁵⁶ גם לאיסור הנידה יש לדבריו תכלית בריאותית, שכן לפי חכמי הרפואה ביאת נידה עשויה לגרום לוולד להיות מצורע.¹⁵⁷ ברור אם כן, שאיסורים מועילים כאלה לא יתבטלו. על כן, הוא מסביר, יש להבין את כוונת המדרש כך: לעתיד לבוא יהיו בני האדם בדרגת שלמות כה גבוהה עד שמעצמם יימנעו מלעבור על האיסורים הללו ולא יהיו זקוקים עוד לאזהרות מפורשות. במובן הזה בלבד האיסורים 'יתבטלו', ואין הכוונה שהם יותרו. המחבר אינו מסתפק בכך, והוא מוסיף (כמו בדוגמה הקודמת) הסבר מדוע פירושו של הלורקי לא ייתכן: בהמשך המדרש המצוטט מופיעה דעה נוספת ('יש אומרים') לפיה לעתיד לבוא יאסר אף תשמיש המיטה. אם פירושו של הלורקי על דרך הפשט נכון, הרי שלפנינו מחלוקת תנאים קוטבית ובלתי סבירה, שבה לשיטת התנא האחד יותרו לעתיד כל הדברים האסורים כעת, בעוד האחר סבור שלעתיד יאסרו גם דברים שכעת הם מותרים. על פי דרכו של המחבר רומזת הדעה הנוספת לכך שהדבקות השכלית תהיה בעתיד כה רבה, עד שבני האדם יאסרו על עצמם גם את הדברים המותרים, אף שהם יוותרו במעמדם כמותרים. שתי הדוגמאות הללו וכיצא בהן הביאו את המחבר להוסיף את מילות הסיוג 'לעולם ככל האפשר' לכלל המורה שיש לקיים תמיד (גם) את דרך הפשט. כאשר פשוטו של מדרש עומד בסתירה להנחת יסוד שלא ניתן לוותר עליה, אין מנוס מלהתרחק מן הפירוש הפשוט.¹⁵⁸

ד. כתבי־היד

רשימת כתבי־היד במהדורה

באופן מצער למדי לא זכה 'קדש קדשים' להשתמרות נאותה וכמה מכתבי־היד של החיבור שעוד היו ידועים לחוקרים במחצית הראשונה של המאה העשרים אינם מצויים כעת בידינו. עד כמה שידיעתי משגת נותרו רק שתי העתקות מלאות של החיבור. דלות החומר אינה מאפשרת דיון בהשתלשלות נוסח החיבור ושרטוט אילן יוחסין המתאר את תפוצת כתבי־היד על ענפיהם השונים. להלן רשימת כתבי־היד ומקורות משניים בהם ניתנו ציטוטים בעלי אופי פרגמנטרי של כתבי־יד אבודים, שעליהם התבססה המהדורה שלפנינו:

א כ"י מוסקבה, Mos. RSL, MS Günzburg 46. זהו קובץ חיבורים שנכתב בידי מעתיק אחד וכולל את כתבי הפולמוס הבאים: פירוש לאיגרת האפודי מאת ר' יוסף

¹⁵⁶ השוו למשל מורה הנבוכים א, לד; ג, כז; ג, מח.

¹⁵⁷ השוו תנחומא, מצורע, א.

¹⁵⁸ ראו גם קדש קדשים, פרק ה, שורות 32–33; פרק יא, שורה 44.

שם טוב;¹⁵⁹ 'ביטול עיקרי הנוצרים' לר' חסדאי קרשקש (תחת הכותרת 'ספר מאויבי תחכמני');¹⁶⁰ 'קדש קדשים'; 'מגן אברהם' מאת אברהם פריצול.¹⁶¹ על גבי הדף הראשון של כתב־היד מצוין באיטלקית שמו של אהרן רוויגו (Aron Rovighi) בן המאה הי"ח, מי שהחזיק בכתב־היד ואשר כתב־ייד נוספים שהיו בבעלותו נמצאים באוסף גינצבורג שבספרייה הלאומית הרוסית במוסקבה. מאוחר יותר הגיע כתב־היד לידי של אברהם עפשטיין. ההעתקה מתוארכת למאות הט"ז–י"ז; כתיבה איטלקית רהוטה על גבי נייר; 33 שורות בכל עמוד. הקובץ כולו מתפרש על פני 134 דפים (ממוספרים); חיבורנו מופיע בדפים 32–53א (יש בו גם מספור נפרד באותיות לכל עמוד ועמוד) ובסוף כתב־היד נוסף תיאור מאוחר של החיבור.¹⁶² לאורך החיבור זרועות הערות רבות בשוליים בכתיבה אחרת המכילות השגות, הגהות, הפניות וכן ציונים שונים שכוונתם לעיתים אינה נהירה.¹⁶³ גם המעתיק עצמו שרבב לגוף הטקסט כמה הגהות שנתחמו בסוגריים מרובעים, ובראש כמה מהן נכתבה המילה 'הגה'. לעיתים רחוקות נוסף שומר דף. מלבד החלוקה הכללית ל"ב פרקים קיימת בכתב־היד גם חלוקת משנה לפסקאות שבכל פרק, אך זו איננה עקיבה לכל אורכה. סופר כ"י א מתאפיין בנטייה ברורה לקיצור (שאפשר שהייתה גם אצל המחבר עצמו): מובאות מן המקרא ומן המדרש מצוטטות פעמים רבות בדילוגים, או בהשמטת סופיהם של ציטוטים והחלפתם בתיבה וכו' או וגו'. כתב־היד שופע ראשי תיבות טיפוסיים ברובם, אך גם מעט שאינם מצויים כל־כך (כמו דהע"ה – דוד המלך עליו השלום; א"ע – אין עומדין) או מובחנים רק מתוך הקשרם (א"ה – אדם הראשון ואומות העולם; ע"ז – על זה ועבודה זרה; ג"ע – גן עדן וגילוי עריות; כ"ש – כמו שאמרו וכל שכן; כ"ג – כוהן גדול וכנסת גדולה). עבור אותיות סמוכות אל"ף ולמ"ד (גם בתיבות שאינן מתייחסות לאל) ישנה ליגטורה. גם לשלוש האותיות האחרונות במילה 'שלום' מופיעה לפרקים מעין ליגטורה שצורת אותיותיה אינה ניכרת. מילים רבות נכתבות בכתב מלא או

159 הפירוש נדפס לראשונה בקושטא בשנת של"ז, ופעם נוספת בברסלאו בשנת תר"ד, ללא כותרת. בשער נכתב 'אגרת אוגרת [...] למען דעת מה שנשיב לאפיקורוסים [...]'], בידי יצחק בן אברהם עקריש.

160 מהדורה מדעית נתפרסמה על ידי דניאל לסקר על פי תרגומו של ר' יוסף בן שם טוב: חסדאי קרשקש, ספר ביטול עיקרי הנוצרים, רמת גן תשס"ב.

161 החיבור טרם נדפס בשלמותו. קטעים ממנו נדפסו על ידי שמואל דוד לוינגר: לקוטים מס' מגן אברהם של אברהם פריצול, בודפשט תרפ"ח. לביוגרפיה של פריצול ראו: David B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew – The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol*, Cincinnati 1981

162 על פי הפירוש שבקטלוג הספרייה הלאומית אפשר שהכותב הוא אברהם עפשטיין.

163 חלק מן ההערות נכתבו כפי הנראה בידי יהודי מומר ונועדו להקשות על המחבר ולחזק את דברי הלורקי. הן נפתחות דרך כלל בראשי תיבות 'א"י', וכפי שעולה ממקום אחד בכתב־היד (בדף 78א, בחיבור 'מגן אברהם') פיענוחם הוא 'אמר יוסף'.

חסר בצורה חריגה (ידעתה, קייום, אזה, אנם) ואף מתמיהה (בין במקום בן, כין במקום כן). בצד דילוגים מכוונים לוקה כתב־היד גם בכמה השמטות שאינן נראות מכוונות (אם מחמת טעות סופר או מסיבה אחרת) וכן מצויים בו נוסחים משובשים לרוב, כגון פסוקים המצוטטים שלא כראות ושמות חכמים שאינם תואמים את המקורות שלפנינו, מספרים שגויים, הפניות שגויות וכן שגיאות לשון.

ב כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Jer. NLI, MS Heb. 38°800. העתקה של אדולף זאב פוזננסקי מתוך כ"י עפשטיין מס' 10 שאינו ברשותנו כיום (בקטלוג הספרייה הלאומית וזהה כתב־היד בטעות עם זה המצוין בקטלוג של ארתור זכריה שוורץ לכתב־היד שבאוסטריה, מס' 222).¹⁶⁴ כתב־היד מתוארך לשנת 1900 לערך; כתיבה מרובעת על גבי מחברת נייר (משבצות); 38 דפים; 23×18 ס"מ. הטקסט שבכתב־היד מקיף את מחצית החיבור בלבד. נכללים בו דברי המשיב במלואם, אך לציידם רק תיבות ספורות מן המשפט הפותח והמשפט המסיים של כל פסקה ופסקה מדברי המניח (למעט הפסקה הראשונה שהועתקה בשלמותה).¹⁶⁵ לטקסט, המכסה את צידו השמאלי של כל דף, צורפו מראי מקום (חלקיים, אך לרוב מדויקים) מאת פוזננסקי, המופיעים בצידו הימני. כמו כן הוסיף בו המהדיר תיקונים והשלמות רבים בשולי הגיליון ובין השיטין הן בכתיבה מרובעת והן בכתיבה רהוטה, המרמזים אולי על שלבים שונים של עריכה.

ג כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Jer. NLI, MS Heb. 28°801. מכ"י עפשטיין מס' 10 האבוד. אין תאריך; כתיבה אשכנזית רהוטה בכתב גדול וברור, על גבי מחברת נייר (שורות); 139 דפים; 20×16 ס"מ. בכותרת שבעמוד הראשון בכתב־היד נכתב בכתב ידו של פוזננסקי 'Ms. Epstein Nr. 10', ומתחתיה נכתב ביד אחרת: 'אין זה שורץ מכ"י באוסטריה מס' 222'. כתב־היד כולל העתקה מלאה של החיבור, ללא השמטות (ועם כמה הוספות) ובצירוף מראי מקום חלקיים, כמו בכ"י ב. הוא מתאפיין בנוסח מלא יותר משל כ"י א והמובאות המצוטטות בו ארוכות ומדויקות יותר. שלא בככ"י ב כתב־היד מוקפד מאוד וכמעט שלא מצויים בו תיקונים.

בנוסף לשתי ההעתקות הנזכרות מתוך כ"י עפשטיין 10 (בג), במאמרו הצרפתי על ויכוח טורטוסה העתיק פוזננסקי פעם נוספת את פסקאות הפתיחה של 'ספר הפיקורים'

164 Arthur Zacharias Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich, ausserhalb der Nationalbibliothek in Wien*, I, Leipzig 1925, pp. 159–160

165 מתיאורו של פוזננסקי את 'קדש קדשים' מתוך כ"י עפשטיין 10 נראה לכאורה שדברי המניח לא היו חסרים בו כבהעתקת כ"י ב. ראו הנ"ל (לעיל, הערה 25), כרך 74, עמ' 164. עם זאת, ייתכן גם שתיאור זה איננו מדויק, וגם בו נמסרו הדברים בהשמטות בככ"י ב. כ"י עפשטיין 10 הכיל גם את 'ספר הפיקורים' בנפרד מ'קדש קדשים', ואם שני החיבורים הועתקו בידי מעתיק אחד אפשר שהלה קיצר בהבאת דבריו של הלורקי ב'קדש קדשים' ושתיאורו הנזכר של פוזננסקי מסתמך על עובדה זאת.

ושל 'קדש קדשים'¹⁶⁶. בהעתקות אלה נמצאו הבדלים קלים בלבד בהשוואה לשתי העתקותיו האחרות, ועל כן לא מצאתי לנכון לכוללן במהדורה. בספרו *Schiloh*, מצטט פוזננסקי מובאה קצרה מתוך הפרק השני של 'ספר הפיקורים', אותה הוא משייך לכ"י עפשטיין (ללא מספר).¹⁶⁷ הציטוט תואם כמעט במלואו את המובא בכ"י ג, והערותיו של פוזננסקי שם רומזות ככל הנראה שאת ההבדלים שבין ההעתקות יש להסביר כהשלמה ותיקונים של פוזננסקי שנעשו בכ"י ג.¹⁶⁸ גם ציטוט זה אינו מופיע בחילופי הנוסח במהדורה.

ד פרגמנט מתוך Isr. Kultusgemeinde, Wien, Hs. V, 38. ציטוט מראשו וסופו של כתב־יד זה (מובאות מקוטעות מן הפסקאות הראשונות שבפרק א ומסוף פרק יב) מופיע כפריט מספר 222 בקטלוג הנזכר של שוורץ. מתיאורו של שוורץ את כתב־היד: מתוארך למאה ה"ז; כתיבה איטלקית־רבנית, על נייר; כולל 35 דפים; 21.4×14.8 ס"מ; 27–34 שורות בכל עמוד. נוספו לו תיקונים והערות משתי ידיים. כתב־היד היה ברשות שזח"ה (מס' 194 באוספו), הגיע לאוסף אברהם עפשטיין (מספרו נתלש) והתגלגל עד לספריית יהודי וינה.¹⁶⁹ לדברי שוורץ, על פי התוכן שבכתב־היד, נכלל בו לפני 'קדש קדשים' גם ספר 'ביטול עיקרי הנוצרים' של קרשקש בדומה לכ"י א (אך זה נפקד מכתב־היד בעת שעמד לפני שוורץ). על פי רוב, אף כי לא במוחלט, הפרגמנט המצוטט בידי שוורץ מצביע על קרבה רבה יותר לנוסחו של כ"י א, מאשר לנוסח כ"י ג. הצעות התיקון של המהדיר שוורץ מסומנות באות ש בחילופי הנוסח.

ה פרגמנט מתוך MS Epstein, Wien, Nr. 81. מובא בספרו הנזכר של פוזננסקי *Schiloh*,¹⁷⁰ וכולל את פסקת הפתיחה של החיבור וכן מובאה ארוכה מאמצע כתב־היד (דף 24 ואילך). המחבר אינו מספק תיאור של כתב־היד.

ו פרגמנט של 'ספר הפיקורים' מתוך Isr. Kultusgemeinde, Wien, Hs.V, 37. נכללו בכתב־היד חמישה חיבורים: [1] 'ויכוח הרמב"ן'; [2] פירוש הרמב"ן לישעיה נב, יג–נג, יב ('הנה ישכיל עבדי'); [3] מכתב מר' יעקב הרופא מוונציה; [4] 'ספר הפיקורים' ליהושע הלורקי; [5] תעודה מוויכוח טורטוסה. ציטוט הכולל את תוכנו

166 פוזננסקי, שם, עמ' 18, 164.

167 פוזננסקי (לעיל, הערה 102), עמ' LXXV בנספח.

168 על דרך עבודתו של פוזננסקי בהעתקותיו ראו להלן.

169 אוסף כתב־היד של אברהם עפשטיין – ובתוכו כתב־יד זה וכתב־היד הנזכר לעיל שהועתק על ידי פוזננסקי – הועבר לאחר מותו (1918) בשלמותו אל ספריית בית המדרש לרבנים בווינה (Israelitisch-Theologische Lehranstalt), וכעשור לאחר מכן (1927) הועבר פעם נוספת אל ספריית הקהילה היהודית בווינה (Israelitische Kultusgemeinde – IKG). עם סיפוח אוסטריה בעת הכיבוש הנאצי ב־1938 הוחרמה הספרייה ואוספיה נשדדו ואבדו, ועמם – כך יש לשער – כתב־היד האמורים. על מאורע מצער זה כותב בקצרה חננאל מאק, 'גלגולו של כתב יד עברי', *שערי לשון*, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 189–191.

170 פוזננסקי (לעיל, הערה 102), עמ' LIX–LX בנספח.

של החיבור, המשפט הפותח ומשפטי הסיום. מופיע בקטלוג שוורץ כפריט מס' 221,171 ושם מתוארך למאה הט"ז; כתיבה איטלקית-רבנית, על נייר; 73 דפים; 14x19 ס"מ. כתב-היד היה בידי שזח"ה, הגיע לאוסף עפשטיין ובו סומן במס' 33, ולבסוף שוכן אף הוא בספריית קהילת יהודי וינה.¹⁷² הצעות התיקון של המהדיר שוורץ מסומנות באות ש בחילופי הנוסח.

קרלוס דל ואייה רודריגו החל לפרסם בכתב העת *Iberia Judaica* פריקים מתוך 'ספר הפיקורים' (הפרק הראשון הופיע בגיליון 9 ב-2017), אותם הוא ליקט מתוך כתב-היד של 'קדש קדשים', בהשמיטו את דברי 'המשיב'. לנוסח העברי הקדים תרגום ספרדי עדכני. מהדורתו מסתמכת על העתקת פוזנסקי (כ"י ג במהדורתנו), והוא מציין זעיר שם זעיר שם חילופי נוסח מתוך כ"י מוסקבה (כ"י א), המשמש כאן לגוף המהדורה. לטעמי, השימוש בכ"י ג ככתב-היד המוביל בעייתי ואינו מוצדק (וראו על כך ביתר פירוט בהמשך הפרק). העתקתו של דל ואייה רודריגו טובה למדי בדרך כלל אך אינה חפה משגיאות. כמו כן, העיקרון המנחה אותו בציון חילופי הנוסח אינו נהיר כלל, ונראה שרירותי עד מאוד.

נסכם עתה את מצב כתב-היד: בעוד שבימינו מצוי כתב-יד קדום בודד של 'קדש קדשים' (כ"י א) כמו גם שתי העתקותיו המאוחרות של פוזנסקי (כ"י בג), עד למחצית הראשונה של המאה העשרים היו ידועים לכל הפחות ארבעה כתב-יד נפרדים של החיבור: כ"י מוסקבה (גינצבורג) 46 (א), כ"י עפשטיין 10 (בג), כ"י עפשטיין ללא מספר (ד) וכ"י עפשטיין 81 (ה). ל'ספר הפיקורים' היו בנמצא ככל הידוע שני כתב-יד בלבד: כ"י עפשטיין 10; כ"י עפשטיין 33 (ו). שניהם לא הגיעו לידינו.

היחס בין כתב-היד המרכזיים (אבג)

מבין כתב-היד המתוארים כ"י א הוא כתב-היד הקדום היחיד ששרד עד ימינו. כאמור לעיל סובל כ"י א מכמה ליקויים ברורים הפוגמים בטיב הנוסח של החיבור. מגרעות אלו אינן מנת חלקו של כ"י ג, כתב-היד השלם הנוסף שבידינו, שהועתק בידי פוזנסקי ונראה לכאורה כבעל נוסח עדיף. עם זאת אף הוא לוקה מבחינות אחרות שהינן משמעותיות עד מאוד לביקורת הנוסח, כפי שאראה להלן. בסופו של חשבון

171 ציטוט קצר יותר מתוך 'ספר הפיקורים' בכתב-יד זה מביא שזח"ה, וכוח טורטושא (לעיל, הערה 24), עמ' 45, הערה 1.

172 כפי הנראה היה גורלו כגורל יתר אוצרות הספרייה שלא שרדו את המלחמה. קרויס מעיד אומנם בספרו על הפולמוס היהודי-נוצרי שיש לו גישה לכתב-היד. ראו הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 169, הערה 83. עדות זו מופיעה בטקסט המוקדם שנכתב בגרמנית בהיותו בווינה טרם מלחמת העולם השנייה (ממנה נמלט אל אנגליה ב-1938), אך גם בתרגום האנגלי שעשה המחבר לספרו סמוך לפטירתו בקיימברידג' ב-1948. אף על פי כן אין להבין מכך שכתב-היד היה עדיין ברשותו, ויש לראות את המשפט כמתייחס לתקופה שבה חיבר את ספרו. תודתי לפרופ' וויליאם הורבורי, עורך המהדורה האנגלית לספרו של קרויס, על הבהרת הדברים.

נמצא לדעתי שכ"י א עדיף עליו ובשל כך נבחר לשמש כנוסח הפנים במהדורתנו, עם כל מגרעותיו. על הבעייתיות של כ"י ג המשקפת את דרך עבודתו של פוזנסקי יש באפשרותנו לעמוד בזכות ההעתקה הנוספת שהותיר אחריו – כ"י ב. שתי העתקותיו של פוזנסקי מתיימרות להתייחס אל אותו כתב־יד שנכלל באוספו של אברהם עפשטיין וסומן במס' 10. תופעה זו של העתקה כפולה לאותו כתב־יד מעניינת כשלעצמה ונבקש להציע לה הסבר בהמשך. על כל פנים, מהשוואת נוסחיהן של שתי ההעתקות עולה כי על אף שהדמיון ביניהם רב עד מאוד הם אינם זהים לחלוטין. חלק מהבדלי הנוסח הם שינויים קלים אותם ניתן לפטור כשגיאות העתקה של פוזנסקי עצמו שחלו באחת מן ההעתקות, אולם במקרים אחרים מדובר בשינויי נוסח משמעותיים בהם הסבר מעין זה אינו ייתכן. להמחשת הדברים נציין עתה בדוגמאות אחדות:¹⁷³

כ"י א (פרק א, 57–58) כ"י ב (דף 2) כ"י ג (דפים 5–6)
 וכמו שיעד הנביא זכריה וכמו שיעד הנביא זכריה וכמו שיעד הנביא זכריה. והיה
 והיה כל הנותר מכל והיה כל הנותר מכל כל הנותר מכל הגוים הבאים
 הגוים הבאים וכו' עד הגוים הבאים ולחוג את על ירושלים ועלו מדי שנה
 ולחוג את חג הסוכות. חג הסוכות. בשנה להשתחות למלך י"י
 צבאות ולחוג ואת חג הסוכות.

גרסת כ"י ג מביאה את הנוסח המלא של הפסוק (זכריה יד, טז), בעוד כ"י אב מביאים נוסח מקוצר ומקוטע, הפוסח על אותן התיבות, כאשר כ"י ב משמיט את סימני הדילוג שבכ"י א ('וכו' עד'). בשל דמיון זה אין זה סביר להניח שדווקא הנוסח המלא שבכ"י ג מייצג כיאות את נוסח כ"י עפשטיין 10, ששימש מקור לכ"י בג. לא כ"י ב השמיט מנוסח המקור, אלא כ"י ג הוסיף עליו והשלימו. כך עולה גם מן הדוגמה הבאה:

כ"י א (פרק יא, 30–31) כ"י ב (דף 33) כ"י ג (דף 124)
 וע"ז נאמר וצרפתי' כצרוף ועל זה נאמר וצרפתים ועל זה נאמר וצרפתים
 הכסף ועל זה יצטער מלך כצרוף <את> הכסף כצרוף את הכסף ובחנתים
 המשיח מאד: <ובחנתים כבחון את כבחון את הזהב הוא יקרא
 הזהב הוא יקרא בשמי בשמי ואני אענה אותו
 ואני אענה אותו אמרתי אמרתי עמי הוא והוא יאמר
 עמי הוא והוא יאמר י"י י"י אלהי ועל זה יצטער
 אלהי> ועל זה יצטער מלך מלך המשיח מאד:
 המשיח מאד:

גם כאן ניכר עד מאוד ההבדל שבין הנוסח המקוצר שבכ"י א לזה המלא שבכ"י ג. השמטת התיבה 'את' המופיעה בנוסח המסורה לזכריה יג, ט מצויה הן בכ"י א והן בכ"י

173 כל ההפניות להלן לכ"י א מתייחסות לנוסח הפנים של מהדורתנו.

ב. התיבות שנוספו בכ"י ב ומסומנות בסוגריים מזווים הופכות אותו לזהה עם כ"י ג, בעוד השמטתן יוצרת זהות עם כ"י א. גם במקרה זה יש להניח שהטקסט שבכ"י ב ללא ההוספות שבין השיטין מייצג את כתב־היד שהועתק בצורתו המקורית, שאלולא כן אין זה סביר שהשמטותיו תתאמנה בדיוק דווקא לאלו שבכ"י א.¹⁷⁴

ניתן היה לטעון שבשתי הדוגמאות הנזכרות השלים פוזנסקי את המובאות החסרות מדעתו, כאשר בכ"י ג ההשלמות מצאו את דרכן מלכתחילה אל גוף הטקסט כך שאין התוספת ניתנת להבחנה, בעוד שבכ"י ב ניטעו התוספות בין השיטין וניכר שלא היו שם במקור.¹⁷⁵ אך דומה שאין ההסבר מניח את הדעת בכל מקום. במספר מקומות הבדלי הנוסח נראים כמלמדים על הידרשות של פוזנסקי לכ"י נוסף, ולא כהשלמה גרידא מתוך המקורות המקראיים והמדרשיים המצוטטים בחיבור. כך למשל בדוגמה הבאה:

כ"י א (פרק ה, 156–157)	כ"י ב (דף 22)	כ"י ג (דף 77)
ז. אמר המניח. הביא ראה	אמר המניח. והביא	אמר המניח. ואמר ישראל נושע
מרב אמי דאמר משה	ראה מר' אמי [...]	בי"י תשועת עולמים לא תבושו
מקלס לישראל אשריך		ולא תכלמו עדי עד. והביא ראה
ישראל מי כמוך וגו'. עם		מר' אמי משה מקלס לכנסת ישראל
הושיע לא נאמר אלא עם		אשריך ישראל מי כמוך עם נושע
נושע [...]		בי"י. עם הושיע י"י אין כתיב כאן
		אלא עם נושע בי"י [...]

174 למרות ההתאמה המלאה באופני הציטוט שבשני כתב־היד, אין ספק שהם הועתקו מכתב־יד שונים. כך לדוגמה, בפתח החיבור ישנו משל מעולם הרפואה המתאר את הליך הקזת הדם. הוורידים, בהם מתבצע ההליך, מכונים בכ"י א 'כלים' ואילו בכ"י ב ג 'בינים' (פרק א, שורה 7); בכ"י א נכתב 'אנקלוס הגר תרגם הכתוב' (פרק ב, שורה 226), בעוד בכ"י ב ג (כמו גם בכ"י ה) הנוסח הוא 'אונקלוס הגר שלם מאוד תרגום הכתוב' (מן הסתם בהשפעת לשון תרגומו של אבן תיבון למורה הנבוכים א, כז); ההשגה הנבואית בעולם הזה מתוארת על ידי המשיב בכ"י א כך: 'הצדיקים בעה"ז אנם יכולים להשיג אמת הנבואה ואינם יכולים לראות בחיים אלא במראה' (פרק ה, שורות 178–179), ולעומת זאת בכ"י ב ג הנוסח הוא: 'הצדיקים בעולם הזה אינן יכולין להשיג אמת הנבואה ואינם יכולים לראות בחיים הנקרא גלוריהא'. וכן על זה הדרך בעוד מקומות.

175 טענה זאת מסתברת ביחס למובאות מן המקרא ולרבים מן המקורות המדרשיים המצוטטים ביתר אריכות בכ"י ג. במקום אחד בחיבור השלמה מדעת המהדיר נראית כאפשרות ההגיגית ביותר: בעניין בניין המקדש שבנבואת יחזקאל מזכיר המשיב את פירוש רש"י ומצטטו, ברם הציטוט עצמו נשמט מן הטקסט, ונותרו רק ראשי התיבות 'ז"ל' (=זה לשונו) לפניו: 'כמו שפירש רש"י ז"ל (=זכרונו לברכה) בסוף מסכת סוכה ז"ל (=זה לשונו). משמע מדבריו [...] (פרק א, שורה 127). תופעה זו מצויה הן בכ"י א והן בכ"י ב. כאמור בהערה הקודמת שני אלו אינם מועתקים מאותו כתב־יד, ואם כן מקורה של ההשמטה קדום יותר. עם זאת, בכ"י ג מופיע הציטוט במלואו. פוזנסקי תוחם את הציטוט בסוגריים, מה שעשוי גם כן לרמוז שמדובר בהשלמה שלו.

בקטע המצוטט כאן (מתוך תנחומא, אחרי מות, יב) כ"י אב פותחים בדברי ר' אמי ואילו כ"י ג מקדים להם ציטוט מישעיה מה, יז (בש"נ). ציטוט זה חסר גם במקורות המקבילים.¹⁷⁶ אף הימצאותה של התיבה 'ואומר' נראית אותנטית ומורה לכאורה שאין מדובר בהשלמת מקור חסר בידי המהדיר, אלא בנוסח כלשהו שעמד לפניו.¹⁷⁷ הבדלי נוסח בין כ"י ב לכ"י ג במשפטים שאין בהם ציטוטים מן המקורות, אלא טקסט מקורי של 'קדש קדשים' או של 'ספר הפיקורים', מדגימים היטב נקודה זאת. במיוחד בא הדבר לידי ביטוי בהוספות ושינויים המצויים בכ"י ג שאין בהם כל הכרח מבחינת טיב הטקסט ועל כן נראה שפוזנסקי לא כתבם מדעתו, אלא נסמך על טקסט קיים שהיה ברשותו. כך למשל בדברי המשיב האלה מן הפרק החמישי:

כ"י א (פרק ה, 112)	כ"י ב (דפים 20–21)	כ"י ג (דף 72)
והביא ראיה מחוקה של	והביא ראיה מחוקה	והביא ראיה מחוקה של תורה
תורה נביאים וכתובים של תורה <ובחוקן של>	ובחוקן של נביאים וכתובים של תורה <ובחוקן של>	ובחוקן של נביאים וכתובים של תורה <ובחוקן של>
שהמשיח נרמז בכתוב	נביאים ו<בחוקן של>	של כתובים שהמשיח נרמז
[...]	כתובים שהמשיח נרמז בכתוב [...]	[...]
	בכתוב [...]	

בגרסתם המקוצרת כפי שהיא מופיעה בכ"י א ובטופס המקורי של כ"י ב, ללא ההוספות בין השיטין, מובנים דברי המשיב הללו היטב כפי שהם ואינם זקוקים כלל לפירוט המופיע בכ"י ג. יתר על כן, מבחינה לשונית גרסת כ"י ג בעייתית יותר (מחוקה/ובחוקן) מהנוסח המקוצר.

כ"י א (פרק ז, 3–2)	כ"י ב (דף 23)	כ"י ג (דף 83)
לבאר שקודם לידת המשיח	לבאר שקודם ביאת משיח	לבאר שקודם ביאת המשיח
היו הנפשות יורדות	היו <כל> הנפשות יורדות	היו יורדות כל הנפשות
בגיהנם ובסיבת הייסורין	לגיהנם ובסיבת הייסורין	לגיהנם ובסיבת הייסורין
והמיתה פדה אותם [...]	והמיתה <שקבל הוא> פדה	והמיתה שקבל הוא פדה
	ו<גאל> אותם [...]	וגאל אותם [...]

בדוגמה זאת מפתחת הפרק השביעי ניתן לראות שאף על פי שנוסחיהם של כ"י א וכ"י ב שונים מעט זה מזה, שניהם מחזיקים גרסה מקוצרת ביחס לכ"י ג. אכן, התיבות 'כל' ו'שקבל' מוסיפות מעט להבנת ההקשר, אולם לא כך לגבי התיבה 'וגאל' שהיא מיותרת כשהיא מופיעה לצד תיבת 'ופדה', וקשה להניח שפוזנסקי ביקש לסגנן את הנוסח והוסיף תיבה שאין בה צורך של ממש. נוסח זה מופיע גם בתוכן העניינים שבהקדמה

176 מרטיני (לעיל, הערה 13), עמ' 643; הלורקי (לעיל, הערה 7), עמ' 537.
177 ושמה השלים פוזנסקי מתוך כ"י של 'ספר הפיקורים' דווקא.

ל'ספר הפיקורים' הן בכ"י ג והן בכ"י ו ומכאן נראה להסיק שכך הופיע לפני פוזננסקי גם פה.

כ"י א (פרק ט, 96–95)	כ"י ב (דף 30)	כ"י ג (דף 112)
כבר ידעת המאמר המפורסם	<זולת זאת המימרא> כבר	זולת זאת המימרא כבר
אצלם אצלם למה נקרא חזיר	ידעת המאמר המפורסם	ידעת המאמר המפורסם
שעתיד הקב"ה להחזירו אצלם [...]	אצלם למה נקרא חזיר	אצלם למה נקרא חזיר
לישראל.	שעתיד הקב"ה להחזירו	שעתיד הקב"ה להחזירו
	לישראל.	לישראל.

אף כאן, התוספת שבכ"י ג הבאה להבחין בין המקורות שמביא המניח כדוגמה לדבריו, אינה מתחייבת כלל מתוך הטקסט עצמו, והנוסח בכ"י אב מקיים את עצמו היטב בלעדיה.

חוץ מן הדוגמאות הללו ועוד כיוצא בהן, יש לציין את העובדה שפוזננסקי הוסיף בהעתקת כ"י ג את ההקדמה השייכת ל'ספר הפיקורים'. זו אינה מופיעה לא בכ"י א ולא בכ"י ב. ראייה לכך שההקדמה אינה שייכת ל'קדש קדשים' עולה בבירור מן הכפילות הנוצרת בין דברי ההקדמה ('אלו הם הפיקורים אשר נתפקר יהושע לורקי [...] וכה דברי הכופר ימח שמו') ובין מה שמופיע בהמשך, בפסקת הפתיחה של 'קדש קדשים' ('ספר קדש קדשים. פיקורי ר' יהושע לורקי'). אותה תופעה מתגלה גם במשפט המסיים את 'ספר הפיקורים' שצירף פוזננסקי להעתקת 'קדש קדשים' ('תמו דברי החוטא והשוטה והאויל המשומד יהושע לורקי שם רשעים ירקב ושלום לכל ישראל אמן סלה' [כ"י ג, דף 139]). מייד לאחריו מופיעה פסקת הסיום של 'קדש קדשים' ובה נכפלים הדברים ('נשלמו פיקורי ר' יהושע לורקי'). פוזננסקי אינו מציין בהעתקתו שקטע זה לקוח ממקור אחר שאינו כ"י עפשטיין 10, ואומנם כ"י זה הוא למעשה קובץ של כתבי-יד, שהכיל מספר חיבורים פולמוסיים נגד הנוצרים ובהם גם את 'ספר הפיקורים' ו'קדש קדשים' כשני חיבורים נפרדים.¹⁷⁸ גם אם נניח שפוזננסקי העתיק את ההקדמה ל'ספר הפיקורים' ואת פסקת הסיום שלו מתוך אותו קובץ, עצם הערבוב בין החיבורים מלמד על שיטת העבודה הבעייתית שלו כמהדיר.¹⁷⁹

178 במאמרו הצרפתי מבחין פוזננסקי בין שני החיבורים כחלקים נבדלים מאותו כתב-יד: 'ספר הפיקורים' (Ms. Abraham Epstein, n° 10) ו'קדש קדשים' (Ms. Abraham Epstein, n° 64). ראו הנ"ל (לעיל, הערה 25), כרך 74, עמ' 18, 64.

179 גם מן המובאה הקצרה מתוך 'ספר הפיקורים' שבנספח לחיבורו *Schiloh* (לעיל, הערה 104, בעמ' LXXV), ניתן להתרשם מדרך עבודתו של פוזננסקי כמהדיר. והוזה המוחלטת כמעט של המובאה לכ"י ג מורה כי הציטוט נלקח אף הוא קרוב לוודאי מתוך כ"י עפשטיין 10 (אף כי מספרו אינו מצוין במקור). הנוסח במובאה זו חורג מכ"י ג במקומות ספורים בלבד: במקום התיבה 'וכו' המסיימת את ציטוט הפסוק המופיע בה, בכ"י ג הושלמה התיבה 'תרעתים' המצויה בפסוק. פוזננסקי מעיר בכל מקום שבו המצוטט במובאה חורג מגרסת 'קדש קדשים',

ובמילים אחרות: בכ"י ג אירעה קונטמינציה. אין זו העתקה נאמנה למקור, קרי להעתקת 'קדש קדשים' שבכ"י עפשטיין 10, אלא טקסט מעורב שלתוכו שרבב פוזננסקי נוסחים מתוך אותו הקובץ או מתוך כתב-יד אחר (אחד או יותר), ואולי גם השלמות ותיקונים שעשה מדעתו. הוא הדין בכ"י ב, אלא שבו הריבוד הטקסטואלי ניכר לעין בדרך כלל וניתן לעמוד על נוסחו הראשוני, המשקף כפי הנראה את העתקת 'קדש קדשים' שבכ"י עפשטיין 10. אמור מעתה: הבדלי הנוסח הקיימים בין כ"י ג ובין כ"י ב בגרסתו המוקדמת, צריכים לעורר את חשדו של הקורא בדבר התערבותו של המהדיר בטקסט. ממילא, ירד מאוד ערכו הטקסטואלי של כ"י ג ואין להתייחס אליו כאל עד נוסח מהימן.

אנסה עתה להציע פשר לקיומן של שתי ההעתקות הנפרדות של כ"י עפשטיין 10. נראה שפוזננסקי ביקש בתחילה להעתיק רק את מחציתו של החיבור (דברי המשיב), כיוון שהוא כולל בתוכו חיבור אחר עצמאי, ואפשר שהיה בדעתו להעתיק בהעתקה נפרדת גם את 'ספר הפיקורים'. בשלב מאוחר יותר הוסיף פוזננסקי השלמות במקומות שבהם קיצר את כתב-היד, מתוך מקור אחר שהיה בהישג ידו.¹⁸⁰ ריבוי ההשלמות והתיקונים בכתב-היד הביא את פוזננסקי להעתיק את הטקסט כולו מחדש כשהוא כולל הן את דברי המניח שחיסר בהעתקתו הראשונה והן את ההשלמות והתיקונים כשהם משולבים בגוף הטקסט. אין זה מן הנמנע שמתוך העתקה זאת ביקש להעמיד מהדורה.¹⁸¹ ניכר שבהעתקה זאת הקפיד פוזננסקי על הצדדים האסתטיים: בשונה מהעתקות אחרות שלו, נכתב כ"י ג באותיות גדולות וברורות, בכתיבה אשכנזית רהוטה, וכמעט שאין למצוא בו תיקונים (אם כי ישנן כמה וכמה טעויות סופר שנעלמו מעיניו, כמו 'בשלה' במקום 'בשלה', 'אביב' במקום 'אביו', 'צפט' במקום 'שפט' ועוד כיוצא באלה). גם צירופו של תוכן העניינים מתוך 'ספר הפיקורים' עשוי ללמד על כוונתו של המהדיר ליצור מהדורה מלאה ונוחה לשימוש.

אלא שכ"י ג (המתיימר לייצג את 'קדש קדשים' ולא את 'ספר הפיקורים') תואם דווקא את נוסח 'ספר הפיקורים'. בשניים מהם מצא פוזננסקי טעויות נוסח בכתב-היד ממנו הוא העתיק והוא מעיר עליהן (במקום 'ר' דגמון': 'צ"ל רחמון' ובמקום 'גלביהן': 'צ"ל גלדיהן'). בכ"י ג מופיע הנוסח כתיקנו. בהנחה שאכן מובאה זו הועתקה מתוך כ"י 10, הרי לנו ראייה נוספת לכך שפוזננסקי השלים ותיקן נוסחים מדעתו ואף לא ציין כשהעתיק נוסח של חיבור אחד ('ספר הפיקורים') אל תוך חיבור אחר ('קדש קדשים').

180 אפשר שמתוך 'ספר הפיקורים' שבכ"י עפשטיין 10, או אולי מכ"י עפשטיין 81, שבו השתמש פוזננסקי בספרו *Schiloh*.

181 פוזננסקי התכוון ככל הנראה לפרסם קורפוס של חיבורים פולמוסיים ואפולוגטיים, אך הדבר לא יצא אל הפועל. ראו: David Simonsen, 'Eine Sammlung polemischer und apologetischer Literatur', in Alexander Marx und Hermann Meyer (eds.), *Festschrift für Aron Freimann zum 60. Geburtstag*, Berlin 1935, p. 115. העתקות רבות של חיבורים כאלה מכתבת יד נותרו בעיבוננו.

ה. מספר הערות הנוגעות למהדורה

נוסח הפנים במהדורתנו מבוסס כולו על כ"א, למעט תוכן העניינים שהועתק – מפאת שימושיותו – מתוך כ"ג, כמו גם קטע ארוך למדי בפרק הרביעי שנשמט בכ"א א (פרק ד, שורות 39–72) והושלם אף הוא מהעתקתו של פוזננסקי בכ"ג. את פסקת הסיום של 'ספר הפיקורים' לא ראיתי צורך לשלב בנוסח הפנים, אך היא צורפה לאפראט חילופי הנוסח. ההגהות הפזורות לאורך כ"א א בשוליים כמו גם בגוף הטקסט לא שובצו במהדורה. את מספור הפסקאות האופייני לכתב־יד זה (באותיות) הותרתי על כנו, ובעת הצורך תיקנתי או השלמתי את ציון הפסקה. פסקאות ארוכות במיוחד חולקו לקטעים קצרים יותר. ככלל, סימני פיסוק כמעט ואינם קיימים בכתב־היד, דבר העלול להקשות על רצף הקריאה. נטלתי לעצמי חירות להוסיף פיסוק במקומות שבהם הדבר נדרש לדעתי (לפעמים אף בניגוד לפיסוק המסורבל המצוי בכתב־היד), אך הדבר נעשה במשורה, ומתוך כוונה לצמצם ככל הניתן את התערבותי בגוף הטקסט. מובאות מן המקרא המופיעות באופן משובש או חסר תוקנו או הושלמו בהתאם לנוסח המסורה (השיבושים צוינו באפראט חילופי הנוסח), למעט במקרים בהם הגרסה החורגת רווחת במקורות נוספים (ואז צוין נוסח המסורה באפראט הערות). מקומות שבהם הטקסט עצמו לקוי ואינו נקרא היטב תוקנו והשולמו על פי עדי הנוסח המקבילים.

לאפראט חילופי הנוסח נכנסו בין השאר תיבות מכ"א א המשקפות צורות כתיב ייחודיות. כמות חילופי הנוסח בחיבור זה יוצאת דופן. על מנת להפחית מעט מן העומס שבאפראט, מחיקתן של תיבות בכ"א א צוינה רק כאשר תיבות אחרות נכתבו מעליהן בין השיטין. על פי רוב לא צוינו כחילופי נוסח הבדלים קלים בצורת הכתיבה, כגון: ה'/'י; י'/'ו/ישו; פ'ה/שמנים וחמישה; אינם/אינן. קיצורים וראשי תיבות שנפתחו בכתב־היד המקבילים הובאו כחילופי נוסח רק כאשר הם חריגים או ניתנים לקריאה בכמה אופנים. אשר לכ"ב: בשל המאפיין הנזכר של כתב־היד, שבו מצוטטות רק תיבות ספורות מתחילתה ומסופה של כל פסקה מדברי המניח, ישנם מקרים שבהם נוסח כתב־היד המצוטט תואם את כ"א א ולא את כ"ג, אולם תופעה זאת לא תתבטא באפראט חילופי הנוסח, שכן מצוינות בו רק החריגות מנוסח הפנים. אין לקורא אפשרות לדעת האם היעדר הציון של כ"ב ב נובע מהתאמתו לנוסח כ"א א או כיוון שחלק זה לא הועתק על ידי פוזננסקי. למשל:

כ"א א (פרק ב, 101–103)	כ"ב ב (דף 11)	כ"ג ג (דפים 33–34)
ז. אמר המניח. עוד יש	אמר המניח. עוד יש	אמר המניח. עוד יש בסנהדרין
בסנהדרין פ' חלק ובע"ז	בסנהדרין [...] מה	פרק חלק ובמסכת עבודה זרה
פ' לפני אידהן, תנא דבי	שיצאו:	פרק לפני אידהן. תנא דבי
אליהו שתא אלפי שנין		אליהו. שיתא אלפי שנין הוה

כ"י א (פרק ב, 101–103) כ"י ב (דף 11) כ"י ג (דפים 33–34)

הוי עלמא שני אלפים אמר המניח. עוד יש כ"י ג (דפים 33–34)
 תהו שני אלפים תורה בסנהדרין [...] מה כ"י ג (דפים 33–34)
 שני אלפים ימות המשיח, שיצאו: כ"י ג (דפים 33–34)
 ובעונותינו שרבו יצאו כ"י ג (דפים 33–34)
 מהם מה שיצאו: כ"י ג (דפים 33–34)

עלמא וחד חריב. שנאמר ונשגב כ"י ג (דפים 33–34)
 י"י לבדו ביום ההוא. תנא דבי כ"י ג (דפים 33–34)
 אליהו ששת אלפים שנה הוה כ"י ג (דפים 33–34)
 העולם שני אלפי תוהו שני אלפי כ"י ג (דפים 33–34)
 תורה ושני אלפים ימות המשיח כ"י ג (דפים 33–34)
 ובעונותינו שרבו יצאו מהם מה כ"י ג (דפים 33–34)
 שיצאו ועדיין לא בא: כ"י ג (דפים 33–34)

באפראט חילופי הנוסח אין כל אזכור לכ"י ב, שכן הוא איננו שונה מנוסח הפנים, ורק התוספת שבסוף הקטע מכ"י ג נזכרת בו: 'שיצאו' שיצאו ועדיין לא בא ג'. על הקורא להיות מודע לקיומם של פערים כאלה בין כ"י ב, שיצאו להם ייצוג באפראט. במקומות רבים חילופי הנוסח שבכ"י ב, ג, א, אך צוינו בנפרד באפראט, כדי לתת ביטוי לעובדה שבכ"י ב מדובר בהשלמה. במקרים אלו ייראו חילופי הנוסח כך: 'בני המן' בניו של ('של' בין השיטין ב) המן בג'. בדוגמה זאת הנוסח החלופי לנוסח הפנים זהה בכ"י ב, ג ('בניו של המן'), אך תיבת 'של' אינה חלק מן ההעתקה המקורית, שבה הנוסח היה כשל כ"י א, אלא תוספת משנית (במקרה זה כפי הנראה גם האות וי"ו בתיבה 'בניו' נוספה מאוחר יותר). במקרים שבהם שני כתבי-היד (בג) מסכימים זה עם זה, אך יש ביניהם הבדלים לא משמעותיים בצורת הכתיבה (כגון: ית/יתברך; שרמוניש/שרמוני"ש; ואז"ל/ואמרו ז"ל) יוצג רק מופע אחד מביניהם. המקבילות הלועזיות של 'ספר הפיקורים' לא הוחשבו כעדי נוסח למהדורה ואין להן ביטוי באפראט חילופי הנוסח. מלבד תוספות והשמטות רבות המבחינות בין הנוסח העברי למקבילות הלטינית והספרדית, גם אופני הניסוח של המקור העברי ושל המקורות הלועזיים שונים לפרקים זה מזה שוני רב. אין אפוא טעם במניית כל הבדלי הנוסח הללו. עם זאת, ראיתי לנכון לציין השמטות ותוספות בולטות, נוסחים המאשרים את אחת הגרסאות של עדי הנוסח העבריים, כמו גם שינויים אחרים שנראו לי משמעותיים דיים, והללו מופיעים באפראט ההערות. כאשר שני המקורות הלועזיים המקבילים זהים ההפניה תתייחס ל'מקבילות הלועזיות' ואילו הציטוט – אם ישנו – יילקח מן המקור הלטיני.

1. סימונים במהדורה

- 1 מעבר בין עמודים בכ"י א בגוף הטקסט.
 / מעבר בין פריטים בחילופי הנוסח המצויים באותה שורה בגוף הטקסט.
 ? אי-בהירות בכתב-היד.
 < > השלמה שנעשתה בידי המהדיר.

- () השמטה שנעשתה בידי המהדיר.
- * תיקון של המהדיר בנוסח כתב־היד.
- ↑ הפניה אל הפריט המקביל באפראט חילופי הנוסח.
- אם² הציון מתייחס למופע השני של התיבה 'אם' באותה השורה בגוף הטקסט.

קדש קדשים

- [הקדמה לספר הפיקורים, מתוך כ"י ג]
- אלו הם הפיקורים אשר נתפקר יהושע לורקי ימח שמו ושם רשעים ירקב. והמיר שמו לשם גירונימו, קבר פתוח גרונו. ושיבש כוונות המימרות וההגדות להביא כוונת התנא או האמורא לדעתו. ובנטותו לאלו השיבושים יצא לתרבות רעה. ושלוש על ישראל.
- 5 וכה דברי הכופר ימח שמו:
- פרק ראשון. להודיע בו הדברים אשר אנחנו והיהודים מוסכמים יחד עליהם והדברים אשר אנחנו מתחלפים בהם. ונבאר בו שהעיקר שכל המחלוקת והחלופים תלויים עליו הוא שאנחנו מאמינים ומקיימים שכבר בא המשיח, והם סוברים שעדיין לא בא.
- פרק שני. לבאר שזמן ביאת המשיח היה באחרית בית שני זמן מועט קודם חרבנו.
- 10 פרק שלישי. לבאר שהמשיח מקום מולדתו הוא בית לחם.
- פרק רביעי. לבאר שמתנאי המשיח להיות נולד מבתולה.
- פרק חמישי. לבאר בזה הפרק שהמשיח הוא בן האלוה בעבור שהוא נאצל מעצמות האל יתברך. ושהוא עצמו אלוה אמתי בבחינת האלהות ואדם אמתי בבחינת האנושות.
- פרק ששי. לבאר ענין המלכים שבאו מארץ קדם לבשר ביאת ישו להביא לו מנחה, איך היה משבאו מזמן אברהם אבינו שיעשה כן לזמן המשיח.
- 15 פרק שביעי. לבאר שקודם ביאת המשיח היו יורדות כל הנשמות לגיהנם ובסבת היסורין והמיתה שקיבל הוא פדה וגאל משם אותם וכל הבאים אחריו והנחילים החיים הנצחיים אשר הוא העולם הבא.
- פרק שמיני. לבאר כי מתנאי המשיח הוא שיחיה אחר שלשה ימים ויעלה לשמים וישב לימינו של הקב"ה.
- 20

2 אלו] אלה 3 גירונימו] גירונים 1 / ושיבש] ושבט [ושבש ש] 1 / כוונות] כונת 4 יצא] צא [יצא ש] 1 5 וכה] וכ"ה 1 / ימח שמו] י"ש 6 להודיע] נודיע 7 מתחלפים] מוחלפים 1 / שהעיקר] העקר 1 / המחלוקת] המחלוקות 1 8 הוא] והוא 1 9 זמן ... חרבנו] ליתא 1 10 שהמשיח] שזמן ביאת המשיח 1 / הוא] היה 12 הפרק] הפרק נבאר 1 / האלוה] האלוה ית' 13 ואדם] דיטוגרפיה 1 / האנושות] האנושית 14 המלכים] המלאכים 15 משבאו] ליתא 1 / שיעשה] שנעשו 16 שקודם] קודם 17 היסורין] איסורין 1 / אותם] להם 18 אשר הוא העולם] שהוא עולם 19 כי] בו 1 / שיחיה] שיהיה 1 / ימים] ימים למיתתו 1

2-3 אלו ... ישראל: במקבילות הלועזיות מצוי כאן קטע ארוך, שהובאה לו חלופה בידי עורך הנוסח העברי, ובו מתוארת תכלית כתיבת החיבור: להוכיח ליהודים מתוך דברי הנביאים ומכתבי חז"ל את היות ישו המשיח האמיתי. 5 וכה ... שמו: במקבילות הלועזיות מופיעים פריטי התוכן שלהלן בראש כל פרק ופרק. 9 זמן מועט קודם חרבנו: כן הוא במקור הלטיני: 'paulo ante illius destructionem' (ibid., 529E) מצוין בואם של המלכים משבא ונמנים סוגי המנחות שהובאו. 16 היו ... לגיהנם: במקבילות (ibid.) נזכר חטא אדם הראשון כסיבת הירידה לגיהנם: 'propter peccatum primi parentis' [בגלל חטא האב הראשון].

פרק תשיעי. לבאר בו שהמשיח היה לו ליתן תורה חדשה ולבטל הקרבנות כלם זולתי לחם ויין, ולהתיר איסורי התורה הישנה ממאכלות אסורות ודומיהן.
 פרק עשירי. לבאר בו שמתנאי הגואל הוא שאחרי ביאתו תעקר עבודה זרה מן העולם. וכל העולם ידעו אותו ושעיקר תשועתו תהיה לאומות העולם. ומהם יעשה אומה נושעת. ויקיים מהם כהנים לשרת את השם. 25
 פרק אחד עשר. לבאר שמציאותו בזה העולם והתערבותו עם בני אדם יהיה בעוני ובשפלות וסבלות חליים ונגעים.
 פרק שנים עשר. לבאר שביאתו היתה מבושרת על יד קורא ומכריז במדבר. ושגלות היהודים היא בסבת הקנאה והשנאה שלקחו נגדו הנקראת שנאת חנם. וגם כי מהיום ההוא והלאה נסתמו השמים לבלתי שמוע אל תפלת שום יהודי. ועם כל זה שערי תשובה לעולם הם פתוחים. 30

21 [לבאר] נבאר / ליתן] לית א ו / חדשה] קדשה ו 22 ממאכלות] ממלאכות ו 23 [לבאר] נבאר ו / תעקר] תסור ו 24 [ושעיקר] יש עיקר [ושעיקר ש] ו / העולם] בעולם ו / יעשה] נעשה ו 26 [לבאר] לית א ו / שמציאותו] שמציאתו ו / והתערבותו] והתערבותו ו 28 [לבאר] לית א ו 29 והשנאה] והשנאת חנם ו / הנקראת שנאת חנם] לית א ו 30 אל] לית א ו

22 ולהתיר ... הישנה: במקבילות (ibid, 529F) מפורש שמדובר במצוות הפולחניות ('ceremonialiter') שנאסרו בתורת משה. 23–25 פרק עשירי ... השם: במקבילות הלועזיות (ibid.) נוסף המשפט המתנה את הישועה בטבילה: 'et post eius adventum, erat per baptismum aquæ et spiritus salvatio fienda' [ואחרי בואו, הייתה הישועה עתידה לקרות באמצעות הטבילה במים וברוח]. וראו להלן, הערה בגוף הפרק. 26–27 פרק אחד עשר ... ונגעים: בתיאור שבמקבילות נוסף גם בואו של המשיח אל המקדש רכוב על חמור. 30–31 שערי ... פתוחים: מדרש תהילים (שחר טוב) סה, ד, מהדורת בובר, וילנא תרנ"א, ניו־יורק תש"ח, עמ' קנז; פסיקתא דרב כהנא כד, ב, מהדורת מנדלבוים, ניו־יורק תשכ"ב, עמ' 349, ועוד. במקבילה הלטינית (לבדה) צורף המשך למשפט: 'portas tamen conversionis vere pœnentibus, et baptisari volentibus reserabit, et apertæ sunt' (ibid., 529G) [עם זאת, יפתח את שערי התשובה לשבים באמת ולרוצים להיטבל, והם פתוחים]. בשתי המקבילות הלועזיות נוסף משפט חותם לדברי ההקדמה: 'Nunc autem cuiuslibet articuli intentionem cum Dei adiutorio conabimus declarare' (ibid.) [ועתה, בעזרת האל, ננסה לבאר כוונת כל פרק ופרק].

ספר קדש הקדשים [א32]

פיקורי ר' יהושע הלורקי בשנותו את טעמו לפני האפיפיור הירח"י, ונק' שמו מאסטר"ו *גירונימ"ו דסנט"ה פיד"י וסימנו מגדף. ותשובתו בצידו השיב עליהם א' מחכמי מחקר פילוסוף אלקי, קרא שם ס' התשובות קדש הקדשים:

1 הקדשים] קדשים ג קדשים עמ"י עש"ו ב לית א ד 2 הלורקי] לורקי בגדה / בשנותו את טעמו] בשנותו טעמו בדה בשנות טעמו ג 3 מאסטר"ו] מיסטרו ב מאיסטרי ג מסטרו ד מאסטר"י ה / *גירונימ"ו] גירונימ"ו א / דסנט"ה פיד"י] דסנטו פו בד דסנטו פי גה 4 מחקר] המחקר בגדה / ס' התשובות] הספר ה / הקדשים] קדשים בגד

2 בשנותו את טעמו: תהילים לד, א.

פרק א'

א. אמר המניח. כבר זכר הפילוסוף וגם גלינאו"ס בתחילת ספר סיבות ומקרים כי הוא מן ההכרח לכל שני מתוכחים על ענין מה שיניחו ביניהם איזה עניין ויסוד מוסכם משניהם, אשר על ענייני הפינה המוסכמת ביניהם יתוכחו. המשל כי אם שהרופאים יתוכחו אם יאות בקדחת שלישית לעשות הקזה אם לאו, מן ההכרח יתחייב להסכים תחילה בניהם שיש חולי נק' קדחת ג' ושהיא תולד מן האדומה שהיא לפעמים תוך הכלים ולפעמים חוצה להם ושאותה לחה ראוי שתורק. ואחרי הסכמתם בזה יבוא חילוף הדיעות בניהם אם זאת הליחה יש דרך להריקה דרך הקזה אם לאו, וכל אחד יביא סיוע לדבריו. כמו כן באמונות ובדעות מחולפים שיש בין שומרי התורה הקדושה ושומרי חוקי התלמוד, יש פינות מוסכמות משניהם והם שלשה:

10 אמר המשיב. זה אמת הוא מצד אחד לא בכל הצדדין, שהנוצרי מאמין דברי (מאמין דברי) התורה שאינם כפשוטן והיהודי מאמין שהוא כפשוטו:

ב. אמר המניח. האחת שכולנו בהסכמה מאמינים שכל מה שכתוב בה' חומשי תורה ובכל ספרי הנביאים הכל אמת ויציב, ומי שיכחיש זה נוצרי או עברי יקרא כופר. הפינה השנית שכולנו מאמינים ביאת המשיח להושיע כי זהו א' מי"ג עיקרים המונחים ליהודים, ולנוצרים א"צ לומר שהוא יתד שהכל תלוי בו:

15

2 גלינאו"ס] גליאנוס בגד גלינוס ו / ומקרים] החללים והמקרים ג 4 המוסכמת] ההיא המוסכמת בג 10-4 המשל ... משניהם] בשולי הגיליון ב 4 שהרופאים] שני רופאים בגד 5 לאן] לא בגד 6 נק'] אחד נקרא בג / ג'] שלישית בגד / ושהיא תולד] ושהיא נולד בג ושהיא יולד ד / שהיא] ושהיא בג [שהיא] ד 7 הכלים] הבינים בג / לחה] הליחה בג / ואחרי] ואחר בג / יבוא] יביא ד 8 לאן] לא בגד 9 ובדעות מחולפים] והדעות המחולפים בג ובדעות המחולפים ד / הקדושה] החדשה בג 9-10 ושומרי חוקי] [ושומרי] (1) חקי ד 11-12 דברי התורה] [דברי התורה] ד 12 והיהודי] ויהודי ג / שהוא כפשוטן] שהוא כפשוטן ב להם כפשוטן ג 13 בהסכמה] בהסכמה אחת בג 15 זהו א' זה הוא עקר אחד ג זהו אחת ד 16 יתד] העקר ג

2 הפילוסוף ... ומקרים: במקבילות הלועזיות נמנים שני חיבורים: 'Manifestum est per Philosophum, prout recitat Galenus in undecimo de ingenio, et in primo De morbo accidente' (ibid., 529H; cf. ET, 1.1) 'נתבאר על ידי הפילוסוף, כפי שמצטט גלנוס בפרק האחד עשר מ'על אודות טבע (הבריאות)' ובראשון מ'על אודות מקרי החולי'. הראשון מביניהם (*De ingenio sanitatis*) הוא שמו החלופי של חיבורו עב הכרס של גלינוס (*De methodo medendi*); החיבור השני (*De morbo et accidente*) הנוכח במקור העברי הוא עיבוד מוקדם לארבעה מחיבוריו שאוגרו יחדיו (*De differentiis morborum, De causis morborum, De symptomatum differentiis*) (*De symptomatum causis*), שתורגם לערבית ומאוחר יותר לעברית. לעניין המובא להלן לא מצאתי מקבילה של ממש במקורות הנזכרים. השם 'החללים והמקרים' המצוי בגרסת כ"י ג זהו לשמו של התרגום העברי לחיבור זה, שנעשה בידי זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מהמאה הי"ג ועודנו בכ"י (על התרגום ראו: Moritz Steinschneider, *Die Hebraeischen Übersetzungen des Mittelalters* und die Juden als Dolmetscher, Berlin, 1893, p. 652. 'febris tertiana' (*MBVP*, 529H), קדחת השבה ומופיעה מדי שתי יממות. 6 מן האדומה: 'ex colera' (ibid., 530A). 7-6 תוך הכלים: ורידים (ibid.) 'in venis'.

אמר המשיב. אין אנו שוים בזאת התשועה, כי הנוצרי מאמין שבא להושיע הנפשות ולא הגופות והיהודי מאמין שבא להושיע הגופות, ר"ל להוציאנו מגלות ושעבוד מלכויות, כמו שאז"ל אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות וכו'. אמנם מזה ימשך במקרה הצלחת הנפש מצד שיהיה לנו פנאי לעסוק בתורה ובמצות ולעין בחכמות, כמו שכתב הר"ם ז"ל בפ"ט מהלכות תשובה וז"ל ומפני זה התאו ישראל נביאיהם וחכמיהם ימות המשיח כדי שינוחו משעבוד המלכויות שאינם מניחות להם לישראל לעסוק בתורה ובמצות כהוגן וימצאו להם מרגוע וירבו בחכמה כדי שיזכו לחיי העה"ב:

ג. אמר המניח. הפנה הג' שאנו מאמינים שאותו המשיח ישתלשל מזרע דוד: אמר המשיב. זה אמת, אלא שמקובל לנו שיבוא משיח בן יוסף קודם שיבוא משיח בן דוד, כמו שמצאנו בהגדות ורמוז בנביאים כמו שיתבאר במה שאחר זה:

ד. אמר המניח. ואחר זכרון הדברים אשר כולנו מסכימים עליהם ראוי לזכור החילופים אשר בנותינו, אשר בסיבתם יחייבו כל אותם קטטות בין אומה לאומה. ואם נבוא לזכרם בפרייהם רבים מאד, כי אנחנו מתחלפים בפירושי התורה ובהבנת הנבואות ובפריי עשיית חוקי התורה ובדעות תורה החדשה וכל תוארי המשיח וזמן ביאתו ועניניו כולם. אבל ניקחם בדרך כלל נמצאם נכללים בב' סוגים, הא' כי היהודים מבינים ושומרים תורת משה כפי הפשט וכפי החיצוני ולפי מה שביארו להם חכמי התלמוד, והנוצרים מבינים ושומרים אותה המצוה עצמה כפי המובן השכלי והפנימי וכפי מה שהתבאר להם מיש"ו ותלמידיו. הסוג הב' שאותו המשיח אשר קנינוהו, היהודים אומרים שעדין לא בא והנוצרי גוזר ומקים שכבר בא ושהוא יש"ו הנוצרי, אותו שנולד בזמן מלך הורדוס בסוף בית שני. תוך אלו הסוגים יוכלו החילופים אשר בין היהודי והגוי, ואם נעייין הטב נמצא שניהם נכללים באחרון שהוא ביאת הגואל. ובעבור כי

17 בזאת] בין השיטין א 18 הגופות¹ הגופין בג / הגופות² הגופין בג / ר"ל] רצה לומר ג 19 וכו' בלבד בג 20 ובמצות] ומצות ב 21 הר"ם] הר"ם ב הרמב"ם ג / בפ"ט] פ"ט בג 22 ישראל] דיטוגרפיה ג 25 שאנו] היא שכלנו ג שכלנו ד 29 בנותינו] בינותינו ג / יחייבו] י³? א יתחייבו ג / קטטות] השגיאות והקטטות ג / לזכרם] להזכירן ג 30 רבים] הם רבים ג / התורה] מצות התורה ג / הנבואות] המציאות הנבואות ג 31 תורה] התורה ג / תוארי] תארי ג 32 ניקחם בדרך] אם נקחם דרך ג / נמצאם] נמצאים ג 33 משה] משה רבנו ע"ה ג / וכפי] והפירוש ג 35 מיש"ו] על ידי ישו ג / קנינוהו] קנינוהו הכל ג 35-36 היהודים אומרים] אומרים היהודים ג 36 שנולד] שנולד בבית לחם ג 37 מלך הורדוס] המלך הורדוס ג / אלו] שני אלו ג / החילופים] כל החלופים ג 37-38 היהודי והגוי] הנוצרי והיהודים ג 38 ואם] וזה אם ג / הטב] היטב ג

19 אין ... מלכויות וכו': בבלי סנהדרין צא ע"ב ומקבילות. 21-24 ומפני ... העה"ב: משנה תורה, הלכות תשובה ט, ב (בש"נ). 33 כפי הפשט וכפי החיצוני: (ibid., 530C) 'materialiter' [החומרית]. 34 כפי המובן השכלי והפנימי: (ibid.) 'spiritualiter' [הרוחני]. 35 אשר קנינוהו: (ibid.) 'per utramque partem expectatus' [שמצפים לו בכל אחד משני הצדדים]. ↑ 36 שנולד: (ibid.) 'qui in Bethlehem civitate [...] natus est' [אשר נולד בעיר בית לחם]. ↑

מחלוקות שיש בניהם אם ראוי לקיים התורה וחוקיה כפי המובן החיצוני כמו שאומרים
 40 היהודים או כפי המובן הפנימי כמו שאומרים הנוצרים, זה הדבר נתלה בפניה האחרת
 והוא ביאת הגואל. כי אם הגואל עדיין לא בא כמו שמניח היהודי הדין עם היהודי לקיים
 את התורה ומצותיה כמשפט הראשון וכשנים קדמוניות, כי לפי סברתו עדיין לא בא
 מי שיהיה לו רשות ויכולת מה לשנות בה דבר. אבל אם המשיח בא כפי אמונת הנוצרי
 ראוי לשמוע מצות התורה והחוקים כפי הפי' הפנימי ולפי מה שביאר לנו המשיח, יען
 45 כי א' מתנאי המשיח לבאר טעמי התורה ומצותיה וחוקיה, כמו שאמרו בפתיחת איכה
 רבתי לעתיד לבוא הקב"ה יושב ודורש בין הצדיקים ומבאר להם טעמי המצות ע"י
 מלך המשיח. א"כ יתחייב מזה שכל הדיעות וכל החילופים וכל החילוקים אשר בינינו
 ובין היהודים כולם נכללים בזאת הפינה ר"ל אם בא עדיין המשיח אם לאו, ואחר שכן
 הוא ראוי לנו להשגיח בזאת הפינה ולעיין בזה הדירוש באר הטב:
 50 אמר המשיח. נשיב לו שאין דעתנו שיהיה תלוי ענין עשיית המצות כפשוטן בביאת
 המשיח, שאנו סוברים שאין לו יכולת לבטל אפי' מצוה קלה ממצות התורה, כמו
 שרמזו בתורתנו הקדושה בפרשת ראה כי יקום בקרבך נביא. ואעפ"י שהפרשה עצמה
 נאמרת ע"ז ג"כ תרמזו בכל המצות שאחריו כתיב אחרי ה' אלקיכם תלכו ואותו תיראו
 ואת מצותיו תשמורו, כלל בזה כל המצות. וראיה לזה ממה שהביא הוא עצמו ממדרש
 55 תהילים מזמור ה' בעווןך ישמח מלך זה"ש הכתוב והיה ביום ההוא שרש ישי וכו' אליו
 גוים ידרשו, א"ר חנינא אין מלך המשיח בא אלא ליתן לא"ה מצות כגון סוכה ולולב
 ותפילין. וכמו שיעד הנביא זכריה והיה כל הנותר מכל הגוים הבאים וכו' עד ולחוג את
 חג הסוכות. וההגדה שהביא מפתיחת איכה רבתי לעתיד לבוא הקב"ה מבאר להם טעמי

39 מחלוקות] המחלוקת ג / בניהם] בנייהם ג / לקיים] לקיים ג / התורה] מצות התורה ג 40 כמו ... הנוצרים]
 כפי דעת הנוצרי ג 41-42 לקיים ... ומצותיה] לקיים התורה ומצותיה וחוקיה ג 43 רשות ויכולת מה] יכולת
 ורשות מהשם יתברך ג / בה] בו ג 44 לשמוע] לשמור ג / והחוקים] וחוקיה ג / הפי'] פירוש ג / ולפי] וכפי ג
 45 לבאר] הוא לבאר ג 46-47 ע"י מלך המשיח] ומגלה אותן להם על ידי מלך המשיח שנאמר יצפון לישרים
 תושיה מגן להולכי תם ג 47 וכל החילוקים] והחילוקים ג 48 בא עדיין] עדיין בא ג 49 הדירוש] הדרוש ג /
 הטב] היטב בג 52 נביא] נביא או חולם חלום ונתן אליך אות או מופת ובא האות והמופת אשר דיבר אליך
 לאמר נלכה אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם ונעבדם לא תשמע אל דברי הנביא ההוא או אל חולם החלום
 ההוא כי מנסה י"י אתכם לדעת הישכם אוהבים את י"י אלהיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם (או חולם ...
 נפשכם' בשולי הגיליון ב) בג 53 נאמרת ע"ז] נאמרת על עבודה זרה ג / כתיב] כתוב ג 55 מזמור] פרק
 ב פרק כ"א ב' ג / זה"ש] זה שאמר בג / שרש ישי וכו'] שרש ישי אשר עומד לנס עמים (אשר ... עמים'
 בשולי הגיליון בסוגריים ב) אליו ידרשו והיתה מנוחתו כבוד (והיתה ... כבוד' בין השיטין ב) בג
 56 לא"ה] לאומות העולם בג 57-58 הבאים וכו' ... הסוכות] הבאים על ירושלים ועלו מדי שנה בשנה להשתחות

47-49 א"כ ... הטב: הדברים מובאים באריכות במקבילות הלועזיות. 52 בפרשת ... נביא: דברים
 יג, ב-1. 53-54 אחרי ... תשמורו: שם, ה. 55-57 ה' בעווןך ... ותפילין: מדרש תהילים כא, א,
 מהדורת בובר, עמ' פט. 55 בעווןך ישמח מלך: תהילים כא, ב. 55-56 והיה ... ידרשו: ישעיהו יא, י.
 57-58 והיה ... חג הסוכות: זכריה יד, טז. 58-59 לעתיד ... המשיח: אינו בפתיחתות שלפנינו. ראו

המצות ע"י מלך המשיח, אין בזה ראייה שיבטלו המעשים בשביל ידיעת טעמי המצות, אבל אדרבה בשביל שיקוימו יצטרך לעשות מעשים כדי שישארו הדיעות, כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בס' המורה בפ' *ל"א בחלק שני וז"ל וכבר ידעתה מדברי שהדעות אם לא יהיו להם מעשים שיעמידום ויפרסמום ויחזקום בהמון לא ישארו לנצח. עכ"ל: [א33]

ה. אמר המניח. ונאמר שדעת התורה | החדשה שהאיש ההוא <שבא> בסוף בית שני ונולד בבית לחם בזמן המלך הורדוס וקבל מיתה בשנת ל"ג משנותיו מ' שנה קודם החרבן, שהוא הוא משיח שנבאו עליו כל הנביאים והיו מקוים ביאתו. ולבאר הטב זאת התולדה שלא ישאר בה שום דופי ראוי לעיין בכל הקושיות שיכול היהודי לעשות נגדה ולתרץ אותן, ואז תשאר ברורה כשמש.

בעל ריבנו יכול להקשות כנגדנו ולומר הלא ידעתה כי ביאת המשיח להושיע את ישראל. אמר הנביא ובא לציון גואל. וזה האיש שאתה אומר עליו שהוא משיח עשה הפך זה, כי לא די לו שלא גאלם אלא מיד אחרי בואו כנסנו בזה הגלות, א"כ איננו משיח.

למלך י"י צבאות (על ירושלים ... צבאות' בשולי הגיליון בסוגריים ב) ולחוג את חג הסוכות בג 58 [שהביא] שהביא המניח בג / הקב"ה מבאר] הקב"ה יושב ודורש בין הצדיקים (יושב ... הצדיקים' בשולי הגיליון בסוגריים ב) ומבאר בג 59 ע"י ומגלה אותן להם (ומגלה ... להם' בין השיטין ב) על ידי בג 60 [שיקוימו] שיקוימו בג 61 *ל"א] ל"ה א / שני] השני בג / ידעתה] ידעת בג 63 ונאמר] מעל תיבת 'ונודע' מחוקה א / החדשה שהאיש] האמתית החדשה היא שהאיש ג / בסוף] שבא בסוף ג 64 לחם] לחם יהודה ג / הורדוס] הורדוס ג / מיתה] אמיתת המיתה ג / בשנת] לשנת ג 65 שהוא] ליתא ג / משיח שנבאו] המשיח אשר נבאו ג / ביאתו] על ביאתו ג / הטב] היטב ג 67 תשאר] תשאר היא ג 68 ריבנו] דיבנו ג / כנגדנו ולומר] כנגדנו ג / ידעתה] ידעת ג / להושיע] היא להושיע ג 69 גואל] גואל ולשבי פשע ביעקב נאום י"י ג / שאתה] אשר אתה ג 70 כי] כי אם ג / מיד] שמיד ג / הגלות] הגלות הארוך ג

שקיעין (לעיל, הערה 120 במבוא), עמ' 75, 101; Pugio, 855; 61–62 וכבר ... לנצח: מורה נבוכים ב, לא. 64 בבית לחם: (MBVP, 530E; cf. ET, 1.6) 'Bethlehem in civitate Iuda' [בעיר בית לחם יהודה']. ↑ 65–64 מ' שנה קודם החרבן: המספר חסר במקור הספרדי (ET, 1.6). במקור הלטיני נכתב: 'et XL. annis ante finem templi secundi fuit crucifixus, mortuus et sepultus, descendit ad inferos, tertia die resurrexit ab mortuis, et ascendit ad caelum' (MBVP, 530E–F) שנה לפני קץ המקדש השני נצלב, מת ונקבר, ירד שאולה, ביום השלישי קם לתחייה מן המתים ועלה השמימה'. [67–65 ולבאר ... כשמש: במקבילות הלועזיות (ibid., 530F; cf. ET, 1.7) ניתן במקום קטע זה משל מתחום הרפואה המדגיש את חשיבותה של בחינה יסודית של הנושא המדובר, שתציג את טיעוני הנגד שמשמיע היהודי ותחשוף את הכשלים שבבסיסם. רק עם הפרכתם של טיעוני הנגד – המשולה להסרתם של האזורים הנגועים באיבר חולה על ידי המנתח – ניתן יהיה להנחיל את העמדה הנכונה (לדברים הללו מצורפת מובאה מתוך הושע ז, א הנדרשת אף היא לעניין זה). 69 ובא לציון גואל: ישעיהו נט, כ. ציטוט זה ושני הבאים אחריו אינם במקבילות הלועזיות. 70 מיד ... הגלות: 'quia statim post eius adventum venerunt Romani, et regnum eorum destruxerunt, residuum vero in civitatem et templum, ac magnam partem populi gladio interemerunt, residuum vero in hodiernam captivitatem posuerunt' (ibid., 530G; cf. ET, 1.8a) הרומאים והחריבו את מלכותם, עירם ומקדשם, וחלק גדול מהעם הרגו בחרב, ואילו את שארית

שנית שמתנאי המשיח שהוא שיקבץ ישראל מבין האומות ולהוליכן לירושלים. ובוה יש נבואות רבות, אמר ישעיה כרועה עדרו ירעה וכו', עוד אמר *והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה'. וימשך מזה שבזמן הגלותו יהיו ישראל בגלות מפוזרים בין האומות והוא יקבצם משם יביאם לירושלים, וזה עשה הפך כי בזמן ביאתו היו ישראל יושבים בארצם ומלכם עמם ובתוך זמן מועט נתפזרו בין האומות וגלו מארצם, א"כ איננו משיח.

ג' כי מתנאי המשיח ג"כ שאחרי בואו יבנה בה"מ, אמר זכריה הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח *ובנה את הכל ה'. ויתחייב מזה שבזמן בואו היה הבית חרב והוא יבנהו וישבהו לתיקונו, וזה האיש היה בהפך כי בזמן בואו היה הבית בנוי ומתוקן ואחר זמן מועט נחרב, א"כ אינו משיח.

ד' שהאיש אשר אתה אומר שהוא משיח נתחזק לתת תורה חדשה ולשנות דרכים הרבה בתורת משה ובא נגד הכתוב שאומר לא תוסיפו על הדבר וכו', והוא בטל ושנה אזהרות וחוקי התורה אשר במקצתם כתיב חוקת עולם ואחרון הנביאים כתב בסוף נבואתו זכרו תורת משה עבדי. ויראה מזה שאותה התורה לא תקבל שינוי לעולם, וזה האיש בטל ושינה דברים הרבה ממנה, א"כ אינו משיח.

אלו הקושיות הנזכרות ודומיהם לכולם יש התרים ותירוצים מספיקים כמו שיתבאר מדברינו בע"ה, אבל עתה אומר דרך כלל כי הסיבות אשר מהם ימשכו כאלה הספקות ליהודי הם בעבור שהוא לוקח תיבות הנבואות כפי ההוראה החיצונית והחמרית, ואינו משגיח לפנימית ולשכלית. כי אם יעין הטב ימצא במקומות רבים שכל אלו התיבות, ר"ל ארץ ציון ירושלים ישראל הר ה' בית ה' חצרות ה' הכל ה', שהם עם היות יורו על

72 (הוא) הוא ג 73 ירעה וכו' ירעה בורועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא עלות ינהל ג / *והביאו] והביא א 74 מנחה לה' מנחה לה' בסוסים וברכב ובצבים ובפרדים ובכרכרות על הר קדשי ירושלים אמר י"י כאשר יביאו בני ישראל את המנחה בכלי טהור בית י"י ג / יהיו] יהיה ג 75 יביאם] וביאם ג / וזה] וזה האיש ג / הפך] בהפך ג 76 עמם ובתוך] עמהם ותוך ג 79 *ובנה] יבנה א 80 היה] יהיה ג 81 אינו] איננו ג 82 שהאיש] כי האיש הזה ג / נתחזק] התחזק ג / דרכים] דברים ג 83 משה] משה רבנו עליו השלום ג / הדבר וכו'] הדבר אשר אנכי מצוה אתכם ולא תגרעו ממנו לשמור את מצות י"י אלהיכם אשר אנכי מצוה אתכם ג / והוא] וזה ג 84 וחוקי התורה] וחוקים רבים מהתורה ג / כתיב] כתוב ג 85 עבדי] עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל חוקים ומשפטים ג 86 הרבה] רבים ג 88 כאלה] אלו ג 89 ליהודי] ליהודים' עם סימן מחיקה על האות מ"ם א / כפי] כלן לפי ג / ואינו] ואיננו ג 90 יעין הטב] יעין היטב ג / רבים] רבים מתלמודו ג 91 ר"ל] רצה לומר ג / יורו] מורים ג

הפליטה נתנו בשבי עד ימינו'. 73 כרועה עדרו ירעה: ישעיהו מ, יא. 73–74 והביאו ... לה': שם, סו, כ. 78–79 הנה ... הכל ה': זכריה ו, יב. 80–81 ואחר זמן מועט: post XL. annos ab eius passione' (ibid., 530H) [ארבעים שנה אחרי מות הייסורים שלו (הפסיון)]. 83 לא תוסיפו ... וכו': דברים ד, ב. 84–85 זכרו ... עבדי: מלאכי ג, כב. 88 הספקות: (ibid., 531A) 'errores'. 91 ארץ ... הכל ה': ר' שינוי גרסה במקבילות הלועזיות (ibid., 531B; ET, 1.9a). 91–93 שהם ... הפנימית: 'quamvis secundum literalem sensum res materiales atque terrenas aliquando significare

עניינים חמריים כפי הוראתם החיצונית הם ג"כ מורים על עניינים רוחניים ושכליים כפי הוראתם הפנימית. וקצתם דברי הרמב"ם ז"ל בה' תשובה בפ"ח, אמר השכר שאין למעלה ממנו והטובה שאין טובה אחריה והוא שהתאוו אליה הנביאים. שמות הרבה קרא לה הכתוב והם הר' משכן ה' הכל ה' חצרות ה' בית ה' והחכמים קראו לה סעודה וקראו לה עה"ב. עוד אמרו בתלמוד במקומות רבים ירושלים של מטה מכוון כנגד ירושלים של מעלה. ואמר רש"י בפ' חלק מסנהדרין שאותה ירושלים שמביא יחזקאל ובינינה בסוף ספרו היא ירושלים של מעלה. עוד אמרו בב"ר על פסוק ופדויי ה' ישובו ובאו וגו', אמר ריב"ל אין ציון האמור כאן אלא ג"ע. תיבת ארץ שתורה על החיים הנצחים מבואר הוא מאותה משנה שאומרים כל ישראל יש להם חלק לעה"ב, שנא' ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ, גם מצאנו להתהלך לפני ה' בארצות החיים. וידוע ששם ישראל יורה עם שאר הוראותיו על הנכרים הבאים לדת האלקית, וזה יראה מאותה ממרא המובאת במכילתא ובאבות דר' נתן, חביבין גרים שכל מקום

93 וקצתם דברין] וכן כתב ג / בה' תשובה] בספר המדע בהלכות תשובה ג / השכר] מעל תיבה מחוקה א וזהו השכר ג 93-94 שאין למעלה] שאין שכר למעלה ג 94 טובה אחריה] מעל תיבות 'למעלה ממנה' מחוקות א / והוא] והיא ג / הנביאים] כל הנביאים ג 94-95 שמות הרבה קרא] וכמה שמות נקראו ג 95 הכתוב והם] בכתוב והם דרך משל ג / הר' ה' ... בית ה' הר' י"י ומקום קדשו ודרך הקדש וחצרות י"י ונועם י"י ואהל י"י ומשכן י"י והיכל י"י ובית י"י ושער י"י ג / קראו לה סעודה] קראו לה דרך משל לטובה זו המזומנת לצדיקים סעודה ג 96 וקראו לה] וקראו לה בכל מקום ג / עוד] כגון זה ג / מכוון] ליתא ג 97 ואמר] ואומר ג / בפ' בפירושו בפרק ג / מסנהדרין] בסנהדרין ג 98 עוד] ועוד ג 99 ובאו וגו'] ובאו בציון ברנה ג 100 הנצחים] הנצחים ג / משנה שאומרים כל] המשנה האומרת שלכל ג 102 החיים] החיים ג / ששם] שזה השם ג 103 ממרא המובאת] המימרא הנאמרת ג / חביבין] המתחלת חביבין ג / גרים שכל] הגרים שבכל ג

videantur, secundum tamen moralem sensum, spiritualem habent aliam significationem: quæ utique sublimius, atque melle et favo dulcius ab homine interiore degustantur' (ibid.; cf. ET, 1.9a) 'אומנם על פי המובן המילולי נראה לעיתים שהם מציינים דברים חומריים וארציים, ועם זאת, לפי המובן המוסרי יש להם משמעות אחרת, רוחנית, נשגבת ומתוקה יותר מדבש ומחלת דבש, שאותה טועם האדם הפנימי']. 93-96 השכר ... עה"ב: משנה תורה, הלכות תשובה ח, ג-ד (בש"נ). 97 ירושלים של מעלה: השוו תנחומא (ורשא) ירושלים תשכ"ט, פקודי, א; רמב"ן על התורה, בראשית יד, יח; זהר חדש (מדרש הנעלם), ויצא, מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ג, עמ' 56. 97-98 שאותה ... מעלה: רש"י לבבלי סנהדרין צו ע"ב, ד"ה 'סביב י"ח אלף'; Pugio, 386; LD, 157. 97 שמביא יחזקאל: יחזקאל מה, לה. 98-99 בב"ר ... אלא ג"ע: Pugio, 606, 874; LD, 157. אינו במדרש לפנינו. בגרסת ספר ישועות משיחו (לעיל הערה 27 במבוא), עיון ג, פי"ב, דף סה, ע"א) מפנה הלוקרי לבראשית רבה לרבי משה הדרשן. וראו שקיעין (לעיל, הערה 120 במבוא), עמ' 57. ופדויי ... וגו': ישעיהו לה, י; גא, יא. 99-100 שתורה ... הנצחים: 'significat gloriam æternam' (MBVP, 531C) [מורה על התהילה הנצחית]. 100-101 כל ... ארץ: משנה סנהדרין י, א. 101 ועמך ... ארץ: ישעיהו ס, כא. 101-102 להתהלך ... החיים: על פי תהילים קטז, ט. הציטוט חסר במקבילות הלועזיות. 103-104 חביבין ... ישראל: מכילתא דרבי ישמעאל, מסכת דנויקין, משפטים יח, מהדורת הורוויץ-רבין, ירושלים תשנ"ה, עמ' 311-312. באבות דרבי נתן, נוסח א,

- 105 מכנה אותם בשם ישראל. ואומר שם על פסוק זה יאמר לה' אני, פרש"י זה יאמר לה' אני אלו צדיקים גמורים, וזה יקרא בשם יעקב אלו קטנים בני רשעים, וזה יכתוב ידו לה' אלו בעלי תשובה, ובשם ישראל יכנה אלו הנכרים שבאו לתורת משה. נראה מזאת המימרא שכל הנכללים באמונת ה' ית' אפי' שיהיו משאר האומות נקראים ישראל. אין ספק אצלי שכאשר יראה היהודי הוראת אלו התיבות ויעיין הנבואות כפי אלו ההוראות מיד יראה הטר אלו הספיקות והדומות להם ולא תשאר אצלו שום קושיא:
- 110 אמר המשיב. נאמר שעם היות שיש תבות רבות מורות על עניינים רוחניים לא נוציאם מפשוטן לגמרי, שכלל בדינו אין מקרא יוצא מידי פשוטו לעולם ככל האפשר. והכל אמת, ר"ל הפשט והרוחני כפי הדרך הראוי, לא שנאמר שיהיה הרוחני הפך הפשט, כמו שהביא שיקראו ישראל השבים אל *ה' ולא יקראו ישראל אותם שהם מזרע יעקב. וא"כ איך נאמין שהמשיח שמיעד הנביא ע"ה להושיע את ישראל שיבוא להזיק לישראל, ויועיל ויושיע לאותן שאינן מזרע ישראל.
- 115 ועל התנאי הַבְּ > שיניח היהודי שיבוא לקבץ את ישראל מבין האומות ולהוליכן לירושלים שיהיה זה רוחני והגופני יהיה הפך זה אי אפשר, וכבר אמר הכתוב והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים וגו', ואיך נאמר שיהיה זה רוחני והגופני יהיה שידחו ויתפזרו ישראל מיד אחרי בואו.
- 120 על הג' שהניח שעתידי המשיח לבנות בה"מ כמו שכתוב *ובנה את הכל ה', ואנו אומרים שלא יצא הכתוב מפשוטו לגמרי, ועוד אמרינן בב"ר משבט יהודה עתיד מלך המשיח לצאת, שנא' והיה ביום ההוא שרש ישי וגו'. ומשבט יהודה יצא המלך שלמה והוא בנה

104 מכנה] הוא מכנה ג / בשם ישראל] כישראל ג / ואומר] ואומרים ג / לה' אני] לי"י אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לי"י ובשם ישראל יכנה ג / פרש"י] ופירש רש"י ג 106 הנכרים ... משה] הגרים הבאים לתורת משה. כך היא שנויה באבות דר' נתן פרק ל"ו ג 108 הוראת] הוראות ג / ויעיין] מעל תיבה מחוקה א / הנבואות] נבואות ג / אל] אלה ג 109 והדומות] והדומות ג / שום] שם ב 110 רוחניים] רוחניים בג 111 מפשוטן] מפשוטן בג 112 ר"ל] רצוני לומר ג 113 *ה' יה' א' 118 ובאו האובדים וגו'] ובאו האובדים בארץ אשור והנדהים בארץ מצרים והשתחוו לי"י בהר הקדש בירושלים ('בארץ ... בירושלים' בסוגריים ב) בג 119 מיד] תיכף בג 120 *ובנה] ויבנה א / הכל ה'] היכל י"י. ולפי דבריו הוא הרס את היכל י"י בג 121 אמרינן] אמרו בג 122 שרש ישי וגו'] שרש ישי אשר עומד לנס עמים ('אשר ... עמים' בשולי הגיליון בסוגריים ב) אליו גוים ידרשו והיתה מנוחתו כבוד ('היתה ... כבוד' בין השיטין ב) בג

לט ונוסח ב, מד, מהדורת שכטר, ניו-יורק תשכ"ז, עמ' 118, 124, מופיע רק: 'חביבין ישראל'. 106–104 זה ... יכנה: ישעיהו מד, ה. 105–104 פרש"י ... גמורים: רש"י על אתר. 106–105 וזה יקרא ... תשובה: במקור הספרדי אוחדו הקטנים בני הרשעים ובעלי התשובה: 'chicos, hijos de pecadores, que han fecho penitencia' (ET, 1.9b) תשובה]. 111 אין ... פשוטו: בבלי שבת סג ע"א ועוד. והשוו שבט יהודה (לעיל, הערה 25 במבוא), עמ' קו. ראו גם עמ' 104–102 במבוא. 117–118 והיה ... האובדים וגו': ישעיהו כז, יג. 120 ובנה ... ה': זכריה ו, יב. 123–121 משבט ... בית המקדש: בראשית רבה צז, ה, עמ' 1212. 122 והיה ... וגו': ישעיהו יא, י.

בית ראשון, זרובבל בית שני, מלך המשיח עתיד לבנות בית המקדש. ע"כ נראה לנו ברור מזה שבנין בה"מ העתיד ידמה לבנין זרובבל ושלמה, שהיו בפועל לא רוחני. ועל מה שטען בשם רש"י ז"ל שבנין בה"מ האמור ביחזקאל הוא ירושלים של מעלה, ביאורו שירמוז ג"כ לירושלים של מעלה אבל הבנין יהיה בפועל כשאר כל הבנינים, כמו שפירש רש"י ז"ל בסוף מס' סוכה ז"ל. משמע מדבריו שאינו מוציא קרא מפשטיה אלא שהוא רמז לענינים עליונים. וכן דרך חכמים שלנו שאומרים אסמכתא, ר"ל שהם סומכים כונתם אקרא אע"ג דסבירא להו דאין כונת הכתוב להכי. וז"ל רש"י, אע"ג דבירושלים שלעתיד לבוא כתי' קרא, דרשינן נמי במקום שהשכינה ו' שמה. וכן פי' בספר יחזקאל שהוא גופני, וכתו' >סביב שמנה עשר אלף היקף העיר< י"ח אלף קנים הם ושש אמות כל קנה.

על הד' שהמשיח יחדש תורה חדשה זה מבואר מן הפסוק שאומר לא תוסיפו עליו ולא תגרע ממנו. ואם הוא בטל עשית המצות כבר גרע מהתורה החלק המעשי. וראיה עוד לזה שהגאולה גופנית מה שייעד ירמיה הנביא ע"ה לכן הנה ימים באים נאום ה' *וילא יאמרו עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל ממצרים כי אם חי ה' אשר העלה ואשר הביא את זרע בית ישראל מארץ *צפונה ומכל הארצות אשר הדחתים *שם וישבו על אדמתם. וזה הייעוד א"א להיות אלא ע"י ביאת הגואל, ואי אפשר להיות ג"כ רוחני שכבר דמה זאת הגאולה לגאולת מצרים, וכמו שהיא היתה בפועל גופנית כן תהיה העתידה גופנית, כמו שאמר מיכה כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות: 140

ו. אמר המניח. לבאר התולדה הנדרשת בעדו בזה הענין >אני עושה ההקש בין< אותו האיש אשר יסכימו בו כל הנבואות והתנאים הנאמרות על המשיח הוא משיח, ובאיש הנקרא יש"ו המשיח יסכים כולם יוליד מזה שיש"ו הוא המשיח. הגדולה מבוארת

123 בית שני] בנה בית שני בג / מלך] ומלך בג 124 זרובבל ושלמה] שלמה וזרובבל בג 127 ז"ל. משמע זה לשונו חרשים אומנים משיחים שניהם חרשים לבנין בית המקדש משמע (ההשלמה בסוגריים) ג 129 וז"ל רש"י] וז"ל רש"י להכי בג 130 שהשכינה] ששכינה ג 131 וכתו' [וכתיב ב וכתב ג / >סביב ... היקף העיר<] בין השיטין ב 133 תורה] דיטוגרפיה ב 134 תגרע] תגרעו בג 135 ירמיה הנביא] הנביא ירמיה בג / *וילא] לא א 137 *צפונה] צפון א / *שם וישבו] שמה וישבו א 138 ואין בג / להיות?] להיותו בג 142 הנאמרות] הנאמרים ג / הוא משיח] ליתא ג 143 המשיח!] הנוצרי ג / יסכים] יסכימו ג / שיש"ו] שישו הנוצרי ג / הוא המשיח] הוא הוא המשיח ג

125 בשם רש"י: רש"י לבבלי סנהדרין צו ע"ב, ד"ה 'סביב י"ח אלף'. 127 כמו ... סוכה ז"ל: רש"י לבבלי סוכה נב ע"ב, ד"ה 'חרשים'. גרסת כ"י ג מכילה את הציטוט שהושמט. 129-130 אע"ג ... שהשכינה שמה: רש"י שם, מה ע"ב, ד"ה 'סביב שמנה עשר אלף' (בש"ג). 131 סביב שמנה עשר אלף: יחזקאל מח, לה. 131-132 היקף ... כל קנה: רש"י על אתר (בש"ג). 133-134 לא תוסיפו ... ממנו: דברים ד, ב. בנוסח המסורה: 'תוסף', אבל השוו למשל פירוש אברבנאל לדברים יב, כט. 135-138 לכן ... על אדמתם: ירמיהו כג, ז-ח. המעתיק בלבב עם ירמיהו טו, יד-טו. 140 כימי ... אראנו נפלאות: מיכה ז, טו. 142 הוא משיח: הכפילות מצויה גם במקבילות הלועזיות: 'ille verus est Messias' (MBVP, 531E; cf. ET, 1.10) ↑ 143-144 הגדולה ...

- מעצמה כי היא מוסכמת מכולנו יחד. מה שראוי לבאר היא הקטנה, והיא איך הוא אמת
 145 שכל הנבואות והתנאים הכתובות על המשיח ימצאו בו כולם ויסכימו עם מה שנמצא
 בו. ולבאר זאת ההקדמה ראוי שנעיין בענייני זה האיש ובתארו ותנאיו, ואחר העיון
 והחקירה מצאנו היות נמצאים בו כ"ד תנאים.
- התנאי הא' שהוא בא ונתגלה בסוף בית שני, שהוא הזמן הנועד באמיתות לביאת
 המשיח.
- 150 ב' <שנולד בבית לחם יהודה.
 ג' שנולד מאשה בתולה.
 ד' שהיה בן האלוק ולא היה לו אב אנושי.
 ה' שהיה אלוה אמיתי בבחינת האלוקות ואדם אמיתי בבחינת האנושות.
 ו' שמלכים ידועים מארץ קדם ממלכות שבא באו להשתחות לו והביאו לו מנחה ובישרו
 155 ביאתו ליושבי ירושלים.
 ז' שזמן מועט קודם ביאתו נתבשר בואו ע"י קורא ומכריז במדבר.
 ח' שכל נפשות הילודים מא"ה עד ביאתו היו יורדות בגהינם בסיבת חטא האדם.
 ט' כי הכונה האמיתית בביאתו היא להושיע הנפשות להנחילם החיים הנצחיים, לא
 להושיע הגופות לאלו החיים הגופניים.
- 160 י' שקבל יסורי המיתה כדי להושיע נפשות הצדיקים כדי להוציאם מגהינם ולהושיע
 נפשות כל הבאים אחריו מהמאמינים בתורה האמיתית.
 י"א כי ג' ימים אחר מיתתו חיה ועלה לשמים וישב לימינו של הקב"ה.
 י"ב שלזמן מועט אחר ביאתו נחרב הבית ונכנסו ישראל בגלות.
 י"ג שסבת גלות ישראל היה בעבור המרד שמרדו בו והשנאה אשר שנאוהו הנק' שנאת
 חנם. 165

144 מעצמה] בעצמה ג / אמת] האמת ג 145 הכתובות] הכתובים ג 146 ובתארו ותנאיו] 'ותנאיו' מעל תיבה
 מחוקה א ובתנאיו ובתארו ג / העיון] העיון ג 147 כ"ד תנאים] כל תנאי ביידוע ('הראשון', 'השני' וכו'),
 וכן להלן בדברי המשיח ג 148 שהוא בא] הוא מה שבא ג 154 שמלכים] שהמלכים ג 156 ביאתו ...
 ע"י] בואו נתבשרה ביאתו על יד ג 157 מא"ה] מאדם הראשון ג / בגהינם] לגיהנם ג / האדם] אדם ג 158 היא
 היתה ג 159 החיים] החיים ג 160 יסורי המיתה] ייסורין ומיתה ג / כדי להוציאם] כדין ולהוציאם ג 161 בתורה]
 בתורתו ג 163 אחר] אחרי ג 164 היה] היתה ג / הנק'] הנקרא ג

הקטנה: על פי המתואר בשבט יהודה, האופי הסכולסטי שנשאו דיוניו של הלורקי עורר מבוכה
 בקרב המתווכחים היהודים בטורטוסה: 'ובסוף הדברים התחננו לאפיפיור שיתירם מויכוח זה, לפי
 שהיהודים לא נסו ללכת בדרכי ההקש וההגיון, וכבר התחיל גירוננימו החכם בהם, וענייני היהודים
 כלם הם מדרך הקבלה' (שבט יהודה [לעיל, הערה 25 במבוא], עמ' צו). 148 בסוף בית שני: ציון
 הזמן חסר במקבילות הלועזיות. 160 שקבל יסורי המיתה: כן הוא במקבילה הלטינית: 'recepit
 'mortem passionem' (ibid., 531F). במקבילה הספרדית הנוסח ככ"י ג: 'rescebir passiones'
 'propter incognitionem quam contra בו: בעבור המרד שמרדו בו: ET, 1.11) ↑ 164 בעבור המרד שמרדו בו:
 'odium ipsum habuerunt' (ibid., 531G) [בגלל בורותם בנוגע אליו]. 164-165 שנאת חנם:

י"ד שנתן תורה חדשה.

ט"ו שאחרי ביאתו נתבטלו כל הקרבנות הנעשים במקדש ולא נשאר מהם זולתי קרבן לחם ויין.

[34] י"ו שאחרי בואו הותרו כל האיסורים שבתורה ממאכלות | אסורות ודומיהם.

170 י"ז שאחרי בואו נעקרה ע"ז מן העולם וכל האומות מאמינין האל ית' ומלכותו.

י"ח שתשועתו היתה בחלק הגדול לאומות ומהם עם ישראל יחד חדש אומה חדשה.

י"ט שחדש כהנים מאותם האומות הנלוות אליו.

כ' שעשה אותות ומופתים עצומים ונוראים.

כ"א שהנהגתו בזה העולם היתה בעוני ובשפלות גדול.

175 כ"ב שתשועת בני אדם אחרי בואו היתה ע"י טבילת מים ורה"ק.

כ"ג שאחרי בואו סתם האל השמים לבלתי פנות אל תפילת שום יהודי בעבור שהיא נמאסת.

כ"ד כי עם היות ששערי תפלה ננעלו שערי תשובה לא ננעלו.

אלו הכ"ד תנאים נמצאו בביאת האיש ההוא יש"ו הנוצרי וקצתם מן המפורסם וקצתם

180 מן המפורש וקצתם מן המקובל, ואם באו לי אחרי החקירה בספרי הנביאי' והחכמי'

נמצא שאלו התנאים בעצמם ראוי להיות נמצאים במשיח. ולא מצאנו אדם אחר עד

עתה זולתו שנמצאו בו כולם, יתחייב שיהיה הוא המשיח עצמו. אבל אמנם ביאור

היותו מחויב להיות כל אלו התנאים במשיח ראוי לבאר זה מדברי הנביאים, אבל

בעבור שדברו הנביאים רובם דרך קצרה ובלשונות שקצתם חתומים וסתומים לנו

185 ועם זה ימצא מקום היהודי להכחיש האמת כשנביא לו נבואה או פסוק אחד יכחיש

ויאמר שאין זה כונת הכתוב, לכן עם סיוע העוזר האלקי נאמת אלו הכ"ד תנאים

במשיח מפורשים מחכמי היהודים על הנבואות ומימרות מחכמי התלמוד, אשר כל

יהודי מחוייב ומוכרח להאמין בו אעפ"י שיאמר על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא

ימין, ומן העתקת תרגום אשר לאונקלוס הגר וליונתן בן עוזיאל אשר היו קרוב מזמן

169 בואו] ביאתו ג 170 בואו] ביאתו ג / האל] באל ג / ומלכותו] ובמלכותו ג 171 לאומות] מהאומות ג

174 בעוני ובשפלות גדול] בשפלות ובעוני גדול ג 175 בואו היתה] ביאתו היא ג 176 האל] האל יתברך ג

176–177 שהיא נמאסת] שהם נמאסים אצלו ג 178 לא ננעלו] לעולם הם פתוחים ג 179 יש"ו] הנקרא ישו ג /

הנוצרי] הנוצרי שמו ג 180 המפורש] המוחש ג / באו לי] באולי ג 182 הוא המשיח עצמו] הוא עצמו המשיח ג

184 בעבור] מעל תיבת 'ביאור' מחוקה א / שדברו הנביאים] שהנבאים דברו ג / חתומים וסתומים]

סתומים וחתומים ג 185 מקום היהודי] היהודי מקום ג 186 שאין ... הכתוב] שכונת הכתוב איננה זאת

שאנו אומרים ג 187 מפורשים] מפירושים שנעשים ג / ומימרות] ומאמרות מובאות ג 188 מחוייב] חייב ג

188–189 שיאמר ... ימין] שיאמרו לו על שמאל שהוא ימין ועל ימין שהוא שמאל ג 189 תרגום] התרגום ג

(ibid.) gratis. 176–177 בעבור שהיא נמאסת: (ibid., 531H) 'quia ei sunt odiosi' [מכיוון שהם

שונאים אותו]. ↑ 188–189 אעפ"י ... שהוא ימין: על פי ספרי דברים, שופטים, קנד, יא, מהדורת

פינקלשטיין, עמ' 207 (והשוו ירושלמי הוריות פ"א ה"א). המובאה חסרה במקבילות הלועזיות.

- 190 החרבן והם אצלם העתקות אמיתיות ופירושים נכונים ביותר, גם מפירושים ומאמרי המפרשים אשר מהאחרונים מהם כמו רש"י הצרפתי מפרש התורה והתלמוד והרמב"ם והרמב"ן והראב"ע, אשר כל אלה אצלם חכמים מובהקים, על פי ספריהם ודיעותיהם יתנהגו היום היהודים אשר בכל הקצוות בכל המצות והדינין, מאין פנות אל שום דבר ממאמרי התורה החדשה ולא מפירושה, כי עם היותם כולם נכוחים למבין יכחישום היהודים. ולכן לא אביא ראיה להם ולא עדות רק מהם עצמם. וביאור אלו הכ"ד תנאי' הוא בי"א פרקים הבאים בע"ה:
- 195 אמר המשיב. שזה אינו מהכ"ד תנאים שהניח על המשיח, אינם מהתנאים (מהתנאים) שאנו מסכימים עליהם.
- א' הניח שהוא בא ונתגלה בסוף בית שני. זה אינו מתנאי המשיח שיתגלה בסוף בית שני.
- 200 ב' שנוולד בבית לחם יהודה. זה אינו מתנאי המשיח שיוולד בבית לחם יהודה, שאפשר שיוולד בבבל או בקאנר"י כמו שנוולד רבן של נביאים במצרים. ואעפ"י שהפסוק אומר ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל, רצה בזה על שורש המשפחה שיצאה מבית לחם שהוא ישי | בית הלחמי, כמו שפירשו [א35]
- 205 ז"ל על דוד שיצא משם. והמניח עצמו הביא זה בפירוש בפ' ג' מפרקיו.
- ג' שנוולד מאשה בתולה. זה אינו כמ"ש לפנינו בס"ד.
- ד' שהוא בן האלוק וכו'.
- ה' שהוא האלוק וכו'.
- אלו הג' תנאים מכת הנמנע אצלנו ויש לנו ראיות מן השכל ומן הכתוב ע"ז. ראשונה מן השכל שאיך נוכל להאמין שיכנס האלוק בבטן האשה ויהיה נתפש במקום כזה. ועוד יש לנו ראיה שאם היה אלוק לא היה יכולת ביד שום אדם להמיתו, כמ"ש הכתוב ביחזקאל תאמר אלקים אני לפני הורגך ואתה אדם ולא אל ביד מחלליך.
- ו' שמלכים ידועים (שמלכים ידועים) מארץ קדם וכו'. זה אינו ג"כ מתנאי המשיח,

190 אמיתיות] אמיתיות ג 191 אשר מהאחרונים] אשר היו מהאחרונים ג 191–192 והרמב"ם ... והראב"ע] ור' אברהם אבן עזרא ור' משה בר מיימון ור' משה בר נחמן ג 192 על פי] ועל פי ג 193 היהודים] כל היהודים ג / המצות והדינין] מצותיהם ודיניהם ג 194 מפירושה] מפירושיה ג 195 ראייה להם] להם ראייה ג / ולא עדות] ועדות ג / אלון] אלה ג 196 בע"ה] בעזרת האל ג 198 עליהם] עמהם בג 199 זה אינו מתנאי] זה אינו שאינו מתנאי בג 203 לי יצא] יצא לי בג 204 שפירשו] שפירש רש"י ('רש"י' בין השיטין ג) בג 206 מאשה] מן אשה בג / כמ"ש] כמו שיתבאר בג 207 בן האלוק] וכו'] בן האלוק ולא היה לו אב אנושי ('זלא ... אנושי' בין השיטין ג) בג 208 שהוא האלוק] וכו'] שהוא האלוק אמיתי בבחינת אלהות ואדם אמיתי בבחינת האנושות ('בבחינת אלהות ... האנושות' בין השיטין ג) בג 211 ביד שום] בשום בג / כמ"ש] כמו שאמר בג 212 תאמר] האמור ('וי"ו תלויה ג) תאמר בג 213 מארץ קדם] מארץ קדם באו להשתחוות לו

203 ואתה ... מושל בישראל: מיכה ה, א. 204–205 שפירשו ... משם: השוו פירושי רש"י ורד"ק למיכה ה, א. 212 תאמר ... ביד מחלליך: יחזקאל כה, ט.

- אלא לאחר שימלוך על כל האומות יעבדוהו, כמ"ש ישתחוו לו כל מלכים כל גוים יעבדוהו. גם אפשר שכל המזמור נאמר על שלמה. 215
- ז' שבזמן מועט קודם בואו וכו'. אין צריך להשיב ע"ז מבואר רק מצד המקובל אצלם. ח' שכל נפשות הנולדים וכו'. אין זה ראייה מהדברים הנעלמים שאין אנו מודים בזה. גם אינו מתנאי המשיח.
- ט' כי הכונה האמיתית היתה וכו'. כבר בטלנו זה ממה שכתבנו תחילה שאין המשיח בא רק להושיע הגופות בראשונה ובעצמות להושיע את ישראל משעבוד מלכיות. 220
- י' שקבל יסורים וכו'. כבר נתבטלו כל אלו ממה שכתבנו למעלה.
- י"א שג' ימים אחר מיתתו חיה. זה מקובל אצלם ואינו מתנאי המשיח.
- י"ב > שלומן מועט אחרי ביאתו נחרב הבית. זה אינו מתנאי המשיח אף כי הוא הפך זה. י"ג שסבת גלות ישראל היתה בסיבת המרד שמרדו בו. זה אינו, שכבר *נתנבאו בכמה מקומות הנביאים על גלותינו זה שהוא בשביל עונותינו. וראיה אמר בתוכחות ושבת 225
- עד ה' אלקיך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלקיך שמה. גם ירמיה רמז לנו בפסוק <ו' לא יאמר > עוד חי ה' וכו' כתבנו למעלה. וידוע ומפורסם שבבית שני לא נתקבצו כולם ולא רובם, רק ד' רבוא. ומבואר בס' יוסיפון שבזמן בית שני היו ישראל מפוזרים בעולם.
- י"ד שנתן תורה חדשה. זה הפך תורתנו וגם אתם אומרים שלא בא לחדש כי אם לחזק. 230
- ט"ו שאחרי ביאתו נתבטלו כל הקרבנות. זה אינו שאפ' לפי חשבונם הקריבו אחרי ביאתו כמו ע"ג שנים. ועוד שאין זה מתנאי המשיח.
- י"ז שאחרי בואו הותרו כל האיסורים. זה אינו מתנאי המשיח, כי אדרבא הוא יקיים

(ההשלמה בין השיטין ב) בג 214 [לאחר] שלאחר בג / כמ"ש] כמו שכתוב בג / ישתחוו] וישתחוו בג 216 [שבזמן] שלומן בג / קודם בואו וכו'] קודם בואו נתבשרה ביאתו על יד קורא ומכריז במדבר (ההשלמה בין השיטין ב) בג 216–217 אין צריך ... [זה] בין השיטין מעל שורה מחוקה א 217 הנולדים וכו'] הנולדים מאדם הראשון עד ביאתו היו יורדות לגיהנם (ההשלמה בין השיטין ב) בג 219 היתה וכו'] היתה להושיע הנפשות (ההשלמה בין השיטין ב) בג / שכתבנו] שכבר כתבנו בג 220 להושיע] ולהושיע בג 221 יסורים וכו'] יסורין ומיתה בג 222 ואינו] ואינו בג 223 הפך] בהפך בג 224 בסיבת] מצד בג / *נתנבאו] נתבאו א 225 וראיה] וראיה לזה 'לזה' בין השיטין ב) בג / בתוכחות] בתורתנו בג 226 אלקיך ושב וקבצך] אלקיך ושמעת בקולו ככל אשר אנכי מצוך היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך ושב י"י אלהיך את שבותך ורחמך 'ושמעת' ... 'ורחמך' בין השיטין ב) ושב וקבצך בג / לנו] לו בג 227 חי ה' וכו'] חי י"י אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים כי אם חי י"י אשר העלה את בני ישראל מארץ צפון ומכל הארצות אשר הדחתם שם והשיבותים על אדמתם אשר נתתי לאבותם (ההשלמה בין השיטין ב) בג 231 אחרי] אחר בג 232 כמו] ליתא בג / ועוד ... מתנאי המשיח] ליתא ג 233 אינו מתנאי המשיח] מעל תיבות מחוקות א /

214–215 ישתחוו ... יעבדוהו: תהילים עב, יא. 225–226 ושבת ... שמה: דברים ל, ב–ג (בדילוגים). 227 ולא ... ה' וכו': ירמיהו כג, ז. 228 ד' רבוא: על פי עזרא א, סד. 228–229 ומבואר ... בעולם: לאזכורים של קהילות יהודיות בתפוצות בזמן בית שני ראו למשל יוסיפון מב, מד, מהדורת פלוסר, ירושלים תשל"ט, עמ' 180, 198. 230 שלא ... לחזק: השוו מתי ה, יז.

235 התורה והמעשה לפי שהתורה נצחית והמשיח יבוא לקימה ואף לפרסמה ולהנחילה לאומות, כמו שהביא המניח עצמו בפ' ט' מפרקיו, אמר ר' חנינא אין מלך המשיח בא אלא כדי ליתן לא"ה סוכה לולב ותפילין.

י"ז שאחר ביאתו נעקרה ע"ז. זה אינו, שעדין יש מן האומות שעובדין ע"ז, יש מי שעובד האש, ואנשי התרתר"י שאין להם שום אמונה באל ית' ובמלכותו. והמקרא נוקב ויורד עד התהום והיה ה' למלך על כל הארץ וכו' אז אהפוך אל עמים שפה ברורה [335]

240 וכו', ואין עבודת היהודים והנוצרים והישמעאלים שכם אחד.

י"ח שתשועתו היתה בחלק גדול לאומות. אין אנו רואים שיהיה החלק הגדול כשנעריך אותו עם אומות אחרות.

י"ט שחדש כהנים וכו'. אין זה מתנאי המשיח רק שהיו כבר יהיו, שהרי כתיב ביחזקאל כה אמר ה' אלקים כל בן נכר ערל לב וערל בשר לא יבוא אל מקדשי לכל *בן נכר <אשר> בתוך בני ישראל כי אם הלויים וכו' (כי אם) *והכהנים הלויים בני צדוק (וכו') 245

אשר שמרו את <משמרת> מקדשי בתעות בני ישראל מעלי (בני ישראל) המה יקרבו אלי לשרתני ועמדו לפני להקריב לי חלב ודם נאום ה' אלקים. ראייה עוד לזה ממה שכתוב בירמיה כי כה אמר ה' לא יכרת לדוד <איש> יושב על כסא בית ישראל *ולכהנים הלויים לא יכרת איש מלפני מעלה עולה ומקטיר מנחה ועושה זבח כל הימים. מכאן נראה שזרע אהרון הם כהנים לעולם. 250

כ' שעשה אותות ומופתים. זה אינו מתנאי המשיח לעשות מופתים כי אינו ראייה גדולה

אדרבא] אדרבה בג 236 לא"ה] לאומות העולם בג / סוכה לולב] מצות כגון (בין השיטין ב) סוכה ולולב בג 239 כל הארץ וכו'] כל הארץ ביום ההוא יהיה י"י אחד ושמו אחד (ההשלמה בין השיטין ב) בג / אז] כי אז בג 240–239 ברורה וכו'] לקרא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחד בג 241 גדול לאומות] הגדול מהאומות בג 243 כהנים וכו'] כהנים מאותן האומות (ההשלמה בין השיטין ב) בג / שהיו] אותם שהיו בג / כתיב] כתוב בג 244 *בן] בין א 245 <אשר>] בין השיטין ב / הלויים וכו'] הלויים אשר רחקו בתעות ישראל אשר תעו מעלי אחרי גלוליהם ונשאו עונם והיו במקדשי משרתים פקודות אל שערי הבית ומשרתים את הבית המה ישחטו את העולה ואת הזבח לעם והמה יעמדו לפניהם לשרתם יען אשר ישרתו אותם לפני גלוליהם והיו לבית ישראל למכשל עון על כן נשאתי ידי עליהם נאום י"י אלהים ונשאו עונם ולא יגשו אלי לכהן לי ולגשת על כל קדשי אל קדשי הקדשים ונשאו כלמתם ותועבותם אשר עשו ונתתי אותם שומרי משמרת הבית לכל עבודתו ולכל אשר יעשה בו (ההשלמה בשולי הגיליון עם תיבת 'מעלי' אחרי 'רחקו' ב) בג / *והכהנים הלויים] הכהנים והלויים א 246 <משמרת>] בין השיטין ב 248 *ולכהנים] והכהנים א

236–235 אמר ... ותפילין: מדרש תהילים כא, א, מהדורת בובר, עמ' פט; Pugio, 651, 854, 889; LD, 244 240–237 שאחר ... שכם אחד: השו"ן מגן ורומח (לעיל, הערה 109 במבוא), עמ' 95: 'שלא שבו כל האומות לדת ה', רק זה אומר בכה וזה אומר בכה. גם היום בארץ רוסיה וארץ קאסאיה וארץ קאנאריא ובאיים הרחוקים עובדים לשמש ולב"ה ומעבירים בניהם ובנותיהם באש'. 239 והיה ... הארץ וכו': זכריה יד, ט. 240–239 אז ... ברורה וכו': צפניה ג, ט. 244–247 כה אמר ... ה' אלקים: יחזקאל מד, ט–טו (בדילוגים). 248–249 כי כה אמר ... הימים: ירמיהו לג, יז.

- לעשות אותות, כמ"ש מרע"ה אחר שהראהו ה' לעשות אותות אמר *והן לא יאמינו לי, כמ"ש הרמב"ם ז"ל בס' *המדע.
- 255 כ"א שהנהגתו בזה העולם בעוני ושפלות. אין זה ראייה לכל מי שיהיה נוהג בשפלות שיהיה הוא משיח. ועוד על פסוק עני ורוכב על חמור נאריך למטה בו בס"ד.
- 260 כ"ב שתשועת בני אדם אחרי בואו היתה וכו'. זה מקובל אצלם וטבילת המים אינו תנאי. ומ"ש ושאתם מים בששון הוא משל לטהר המעשים המגונים כמים המכבסים את הבגד.
- 260 כ"ג שאחר בואו סתם האל ית' וכו'. איך ידע הוא זה אם בשביל שאין להם הצלחה בעניני העה"ז, אין זה בעבורו אלא בעונותינו כייעודי התורה בקללות.
- 265 כ"ד ששערי התשובה הם פתוחים לעולם. זה אינו מתנאי המשיח, שלעולם הם פתוחים אחרי בואו וקודם בואו.
- 265 ועתה אומר דעתנו בתנאי המשיח, כ"ש הרמב"ם ז"ל בסוף ס' שופטים וז"ל אל יעלה בדעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בהם כמו שההמון אומרים. אין הדבר כן, שהרי ר' עקיבה חכם גדול מחכמי המשנה היה והיה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא משיח ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא משיח עד שנהרג בעונות, וכיון שנהרג נודע שאינו. ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת. ועקרי הדברים כך הם, שאין חוקי התורה הזאת ומשפטיה משתנים לעולם ולעולמי עולמים ואין מוסיפין עליהם ולא גורעין, וכל המוסיף או גורע או המגלה פנים בתורה והוציא הדברים של מצות מפשוטן הרי זה 270 אפיקורוס. ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצות כדוד אביו כפי תורה שבכתב ותורה שבעל פה ויאסוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה וילחום מלחמות ה' ויצליח, הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח ונצח כל האומות שסביביו ובנה
- 252 כמ"ש] כמו שאמר בג' / *והן] והם א' 253 כמ"ש] כמו שכתב בג' / *המדע] התיבה מחוקה ומעליה נכתב 'נ"ל שופטים' א' 254 בעוני] היתה (בין השיטין ב) בעוני בג' / שיהיה] שהוא בג' 256 היתה וכו'] היתה על ידי טבילת מים ורוח הקדש (ההשלמה בין השיטין ב) בג' 257 ומ"ש] ומה שאמר בג' 259 ית' וכו'] יתברך השמים ('השמים' בתוך השורה בכתב רהוט ב) בג' 261 ששערי] שערי בג' / הם פתוחים] נפתחים בג' / זה אינו] אין זה בג' 263 כ"ש] כמו שכתב בג' 264 בדעתך] על דעתך בג' 265 בהם] בדברים אלה (מעל תיבת 'בהם' מחוקה ב) בג' / כן] כך בג' / עקיבה] עקיבא בג' 266 והיה] והוא היה ('הוא' בין השיטין ב) בג' / שהוא משיח] שהוא המלך המשיח ('המלך' בין השיטין ב) בג' 267 שהוא משיח] שהוא המלך המשיח ('המלך' בין השיטין ב) בג' / נודע] נודע להם ('להם' בין השיטין ב) בג' 269 ולא גורעין] ולא גורעין מהן ('מהן' בין השיטין ב) בג' 270 המגלה] שגילה בג' 272 ויאסוף] ויכוף בג' / וילחום] וילחם בג' 252 והן לא יאמינו לי: שמות ד, א. 253 כמ"ש ... המדע: משנה תורה, הלכות יסודי התורה ח, ב. ↑ 255 עני ורוכב על חמור: זכריה ט, ט. 257 ושאתם מים בששון: ישעיהו יב, ג. 261 ששערי ... לעולם: מדרש תהילים סה, ד, מהדורת בובר, עמ' קנז; פסיקתא דרב כהנא כד, ב מהדורת מנדלבוים, עמ' 349 ועוד; Pugio, 831, 911. 263–277 אל יעלה ... למועד וכו': משנה תורה, הלכות מלכים יא, ג–ד (בש"ג).

275 [א36] בית המקדש במקומו ואסף נדחי ישראל הרי זה משיח בודאי, ואם לא הצליח עד כה ונהרג בידוע שאינו זה שהבטיחה עליו התורה והרי הוא כמלכי דוד אשר מתו. ולא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו רבים, שנא' ומן המשכילים יכשלו לצרף בהם ולברר <וללבן> עד *עת קץ כי עוד (חזון) למועד וכו'. עכ"ל הרמב"ם ז"ל. ולכן הוא מקובל אצלנו שמלך אחד משבט יוסף יעמוד ויהרג אחרי בנותו הכל ה'. וזהו שאמר הכתוב והביטו <אלי> את אשר דקרו וכל הפרשה ויגדל המספד בירושלים כמספד הדרימון וכו'. ואז יעמוד מלך משיח מבית דוד ועליו נאמר ביום ההוא *יהיה מקור נפתח לבית דוד וליושבי ירושלים לחטאת ולנדה, ר"ל שיטהר כל הטמאים שהיו נכשלים בעברות. וכן פ' גוג ומגוג נאמרה במה שבין משיח בן יוסף למשיח בן דוד. זהו אמונתינו. עתה אשוב להשיב על כל ההגדות הכתובות בתלמוד אעפ"י שאינו מוכרח לנו להאמין כל ההגדות, כמ"ש הרמב"ן ז"ל וז"ל ג' ספרים יש לנו הא' הוא *הביבליה וכולנו מאמינים בו אמונה שלמה, והב' נק' תלמוד בבלי והוא פי' למצות התורה, כי בתורה תרי"ג מצות ואין בה א' שלא נתפרשה בתלמוד ואנו מאמינים בפי' המצות, ועוד יש לנו ספר ג' הנק' מדרש, ר"ל סירמוני"ו, כמו שאם יעשה הגמון סירמוני"ו ולא מן השומעי' הטבו דבריו וכתבן, ומי שיאמין בזה הספ' טוב ומי שלא יאמין לא יזיק. מ"מ אין אנו רואים שום ראייה מכרעת בדעת הנוצרים בענין משיחם:

276 ולברר] לברר ג 277 <וללבן> בין השיטין ב / *עת] אין א / וכו'] ליתא בג 279 את אשר] 'את' בין השיטין ב / וכל הפרשה] וספדו עליו כמספד על היחיד והמר עליו כהמר על הבכור (ההשלמה בין השיטין ב) בג / ויגדל] ביום ההוא יגדל בג 280 וכו'] בבקעת מגדון (סימני תיקון בתיבה 'בבקעת', 'מגדון' בין השיטין ב) בג / משיח] המשיח בג / *יהיה] אהיה א 284 ז"ל] זל ג / ספרים] מינין של (בין השיטין ב) ספרים בג / הא'] האחד בג / *הביבליה] הירושלמי א 285 והב'] והשני בג / נק'] הוא ('הוא' בין השיטין ב) הנקרא בג / בתורה] בתורה יש (בין השיטין ב) בג 286 א'] אחת בג / ואנו] ואנחנו בג / מאמינים] מאמינים בו ('בו' בין השיטין ב) בג 287 ג'] שלישי בג / סירמוני"ו] שירמוניש בג / יעשה ... סירמוני"ו] יעמוד ההגמון ויעשה ('זיעשה' בין השיטין ב) שירמון בג 288 הטבו דבריו] הטיבו דבריו בעיניו ('בעיניו' בין השיטין ב) בג / וכתבן] וכתבו בג / בזה] בו בזה בג / שלא יאמין] שלא יאמין בו ('בו' בין השיטין ב) בג

276–277 ומן המשכילים ... למועד וכו': דניאל יא, לה. 279–280 והביטו ... הדרימון וכו': זכריה יב, י–יא (בדילוגים), ושם 'הדרמון'. 280–281 ביום ההוא ... ולנדה: שם, יג, א. 282 פ' גוג ומגוג: יחזקאל לח–לט. 284–288 ג' ספרים ... לא יזיק: ויכוח הרמב"ן (לעיל, הערה 40 במבוא), עמ' שח.

פ"ב

א. אמר המניח. לבאר שביאת המשיח היתה באחרית בית שני זמן מועט קודם חרבנו. זה יראה תחילה מנבואת מלאכי פ' ג' הנה אנכי שולח מלאכי וגו'. בזה הפסוק ג' תיבות מורות על מהירות בואו. הא' אומרו הנה, כי זאת התבה מורה על מה שלפנינו, <ג' > אומרו ופתאום יבוא כי זה יורה על היות הדבר קרוב או בבלתי משך זמני, ג' אומרו הנה בא. וממה שאמר אל הכלו יראה שבעת בואו יהיה הבית בנוי כתיקונו, הפך מה שסוברים היהודים שבעת בואו יהיה חרב והם בגלות:

אמר המשיב. כי אין כתוב בנבואת מלאכי הנה אנכי שולח כמו שהיניח אלא הנני שולח, ואין מלות הנה והנני מורות על דבר שלפנינו. וגם פתאום יבא אינו מורה על היותו קרוב, שהרי אתה רואה שנבואת מלאכי היתה בתחילת בית שני. אלא כך ר"ל שבזמנו המלך המשיח יבוא פתאום שלא יתגלה קודם לכן, ובעת בואו נהיה נואשים ממנו בסיבת אריכות הגלות. ואומרו הנה בא דרך הנבואות לדבר כן שמדברים על העתיד בלשון עבר. וראיתנו ממאמרו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר וכו', שאינו מדבר על יש"ו כי לא היו ישראל חפצים ומבקשים אותו, וזה מבואר. ומה שאמר אל היכלו שיראה ממנו שההכל יהיה בנוי זה אינו מוכרח, שכבר א' מתנאי המשיח הוא שיבנה בה"מ וע"ש סופו יקרא הכל, כמו וטחני קמה ובגדי ערומים תפשיט. אבל גם לפי דברי הנוצרים בעת נבואתו שהיתה בתחילת בית שני שלא היה ההכל בנוי יאמר שיבוא במקום ההכל והמקום לעולם עומד בקדושתו, כמ"ש והשימותי את מקדשיכם, אעפ"י שהם שוממים בקדושתם הם עומדים:

ב. אמר המניח. עוד אמר ישעיה כה אמר ה' *שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבוא | וצדקתי להגלות. ואמר בב"ר לר' משה הדרשן כי קרובה וכו' זה מלך המשיח, שכתוב בו ולהביא צדק עולמים:

2 שביאת] שזמן (בין השיטין ב) ביאת בג / היתה] היה ג 3 מלאכי פ' מלאכי שאמר פרק ג / מלאכי וגו' מלאכי ופינה דרך לפני ופתאום יבא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר י"י צבאות ג 4 בואו] ביאתו ג / הא"י אחת ג / התבה מורה] המלה תורה ג / מה שלפנינו] הדברים אשר הוא לפנינו ג / <ג' > שנית ג 5 יבוא] ליתא ג / קרוב קרוב] קרוב ג / ג' שלישיית ג 7 חרב] ההיכל חרב ג 9 מלות] מלת בג / דבר שלפנינו] הדבר אשר לפנינו ב הדבר אשר לפנינו ג 10 בית שני] בית שני וישו לא בא אלא בסוף בית שני בג / ר"ל] רוצה לומר ('לומר' בין השיטין ב) בג 13 ממאמרו] ממארו ג 14 אמר וכו' אמר י"י צבאות ג ההשלמה בין השיטין ב / לא] מעולם לא בג 16 וטחני קמה] קחי רחיים וטחני קמה (ההשלמה בין השיטין ב) בג 17 לפי דברי] לדברי ג 19 כמ"ש] כמו שאמר בג / והשימותי] והשמותו ב 20 ישעיה] ישעיה פרק חמשים וששה ג / *שמרו] דרשו א 21 קרובה וכו'] קרובה ישועתי לבוא וצדקתי להגלות ג 22 ולהביא צדק עולמים] ולהביא (בין השיטין ב) צדק עולמים. איט אדוקטור יושטיציאה שמפירנאה בג

3 הנה ... מלאכי וגו': מלאכי ג, א (בש"נ). 8-9 הנני שולח: שם, שם. 13-14 האדון ... אמר וכו': שם, שם. 16 וטחני קמה: ישעיהו מז, ב. 17 ובגדי ערומים תפשיט: איוב כב, ו. 19 והשימותי את מקדשיכם: ויקרא כו, לב. 20-21 כה אמר ... להגלות: ישעיהו נו, א. 21-22 ואמר ... עולמים: Pugio, 285 (ושם: 'בבראשית רבא' סתם); LD, 143. אינו לפנינו. 22 ולהביא צדק עולמים: דניאל ט, כד.

אמר המשיב. איני יודע מה ראיתו על זה כי גם אנו מאמינים כי בעת שנכשיר מעשנו
 אין ספק שיבוא מלך המשיח להושיענו משעבוד מלכותו. ולזה רמזו רז"ל בבתרא
 גדולה תשובה שמקרבת את הגאולה, שנא' כי קרובה ישועתי: 25
 ג. אמר המניח. עוד אמר זכריה פ' ט' גילי מאד בת ציון וגו' הנה מלכך. יראה שביאתו
 היתה קרובה, ומשאר הפסוק יראה שהוא יש"ו, שעל דרך זה בא הוא לירושלים. *יש
 לתמוה, איך יאמרו פה א' אלו הנביאים אלו התיבות המורות על המהירות, וימשך
 הענין אח"כ כל זה הזמן הארוך, כי מהאחרון מהם עד היום יש יותר מאלף ת"ש שנה,
 והנה בלעם על קרוב לד' מאות שנה בינו לבין דוד אמר אראנו ולא עתה אשורנו ולא
 קרוב: 30
 אמר המשיב. כבר השבנו על זה שהקרוב הוא לזמן שנכשיר את מעשינו, ואמרו *הנה
 מלכך יבוא לך להודיע שנאמין בישועתו שיבוא משיח לגאלנו משעבוד מלכותו. וזהו
 שאמר בלעם אראנו ולא עתה על דוד, אשורנו ולא קרוב זה מלך המשיח. או אם אמרו
 על דוד הוא לפי שלא היה תלוי בכשרון המעשים: 35
 ד. אמר המניח. וא"ת כי אלו הנבואות הנז' לא תורנה רק כי תהיה ביאתו בקרוב אבל
 היתה בסוף בית שני בעת ביאת יש"ו לא יתבאר ממה שאמרנו, אז נשיב ונאמר כי
 זה מפרשת ישעיה *קפיט' ט' האומר כי ילד יולד לנו וכו' למרבה המשרה וגו'. אלו
 הפסוקים אין ספק להם שמדברים על המשיח, כי מן הנמנע שיתואר אדם זולתו באלו
 הח' תארים הנכבדי'. ועוד שאמרו בפתיחת איכה רבתי ר' יוסי הגלילי אומר אף שמו
 40

24 רז"ל ז"ל ב ליתא ג 25 תשובה צדקה בג / ישועתי ישועתי לבא בג 26 פ' פרשה ג / בת ציון וגו' בת
 ציון הריעי בת ירושלים הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור ועל עייר בן אתונות ג / הנה
 מלכך ממאמרו הנה מלכך ג 27 דרך זה] זה הדרך ג / *יש] ית א 28 אלו' כל אלה ג 29 היום] היום הזה ג
 30 בינו] שהוא בינו ג / אמר] אמר עליו ג 32 שנכשיר את מעשינו] שנכשיר מעשינו בג / *הנה] והנה א
 33 לגאלנו] להוציאנו בג 36 וא"ת] ואם תאמר ג / כי תהיה] שתהיה ג 38 מפרשת ישעיה] יראה מנבואות
 ישעיהו ג / *קפיט' קפיט' א פרק ג / יולד לנו וכו' יולד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא
 יועץ אל גבור אבי עד שר שלום ג / למרבה ... וגו' למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו
 להכין אותה ולסעדה במשפט ובצדקה מעתה ועד עולם קנאת י"י צבאות תעשה זאת ג / אלו] אלה ג 39 שיתואר
 אדם] הוא שיתואר שום אדם ג 40 הח' תארים] ההתארים ג

25 גדולה ... ישועתי: בבלי בבא בתרא י ע"א (ושם 'גדולה צדקה'). ↑ 26 גילי ... מלכך: זכריה ט, ט.
 27–31 יש ... קרוב: תימה זאת מובאת אליבא דשיטת היהודים, הטוענים שהמשיח טרם בא. על פי
 הנחתם אין זה ברור מדוע נוקטים הנביאים במונחים המרמזים על ביאתו הקרובה של המשיח, בעוד
 הזמן שחלף מאז אינו יכול להיחשב כ'קרוב'. 30–31 אראנו ... קרוב: במדבר כד, יז. 32–33 הנה ...
 לך: זכריה ט, ט. 33–34 וזהו ... מלך המשיח: השוה משנה תורה, הלכות מלכים יא, א; Pugio, 766.
 34 אראנו ... קרוב: במדבר כד, יז (בדילוגים). 38 כי ... המשרה וגו': ישעיהו ט, ה-ו.
 40 הח' תארים: השוה בבלי סנהדרין צד ע"א. במקבילות הלועזיות לא צוין מספר. ↑ 40–41 ר' יוסי
 הגלילי ... שר ש': מסכת דרך ארץ זוטא, פרק השלום, יא, מהדורת היגר, ניו-יורק תרצ"ה, עמ' 257;
 Pugio, 529–530; LD, 125. אינו בפתיחתות שלפנינו לאיכה רבה.

של משיח נק' שלום, שנא' אבי עד שר ש'. גם אמרו בפ' חלק אמר ר' תנחום מפני מה כל מ"ם שבאמצע תבה פתוחה וזו סתומה. בקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב גוג ומגוג. אמרה מ"ה לפני הקב"ה רש"ע, דוד שאמר לפניך כמה שירות ותושבחות ולא עשיתו משיח, חזקיהו שעשית לו כל הניסים הללו ולא אמר שירה תעשהו משיח. 45 לכך סתמה. יצאתה בת קול ואמרה רזי לי רזי לי. פרש"י נסתרות שלי הם. אמר הנביא עד מתי פי' עד מתי יבוא משיח. מזאת המימרא נלמוד ג' דברים. הא' שהמשיח הוא האל ית' וזה כי אלה התוארים אי אפשר שיצדקו רק בו:

אמר המשיב. נשיב לו שאינו מוכרח שיקרא משיח בכל אלו השמות, לפי שאנו קורים ויקרא ולא ויקרא לשון נפעל. ואפי' שנאמר שיהיו כל השמות הללו למשיח אינו 50 מן הפלא, שכבר מצאנו בתורה שקרא יעקב למזבח אל אלקי ישראל, וכן מרע"ה ה' ניסי על שם הנס שנגלה ה' כשהיו מקריבים קרבנות ע"ג מזבח. ועוד שסברת הרבה מפרשים היא שזה נאמר על חזקיהו שיקרא ג"כ משיח, וכן רמזו בפ' חלק לכן ישלח *האדון ה' <צבאות> במשמניו רוזן וכו'. מאי משמניו רוזן. אמר הקב"ה יבוא חזקיהו

41 בפ' חלק] בסנהדרין פרק חלק ג / אמר ר' תנחום] אמר ר' תנחום דרש בר קפרא בצפורי ג 42 תבה] התיבה ג
43 מ"ה] מדת הדין ג / רש"ע] רבוננו של עולם ג / דוד] ומה דוד מלך ישראל ג 44 חזקיהו] וחזקיהו ג / הללו] האלה ג / ולא... משיח] תעשהו משיח ולא אמר שירה' עם סימני היפוך א ולא אמר לפניך שירה תעשה משיח ג 45 לכך סתמה] לכך נסתמה. מיד פתחה הארץ ואמרה לפניו רבוננו של עולם אני אומרת לפניך שירה תחת צדיק זה ועשהו משיח. פתחה ואמרה שירה לפניו שנאמר מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק. אמר שר העולם לפניו רבוננו של עולם צביונו עשה לצדיק זה ג / יצאתה] יצאת ג / רזי לי רזי לי] רזי לי רזי לי. אמר הנביא אוי לי אוי לי עד מתי. יצאת בת קול ואמרה בוגדים בגדו ובגד בוגדים בגדו ג / פרש"י] פירש רש"י רזי לי רזי לי ג / שלי הם] שלי הם ואיני יודע על מה מעכב ג 45-46 אמר ... משיח] אמר הנביא אוי לי אוי לי עד מתי. פירש רש"י עד מתי יבא המשיח ג 47 ית' יתברך שמו ג / התוארים] התארים ג / בן] בו לבדו ב בו יתברך לבדו ג 49 ויקרא] י' ב / ויקרא] ונקרא בג / שנאמר] נאמר בג 50 מרע"ה] משה רבנו עליו השלום ('עליו השלום' בין השיטין ב) בג 51 על שם] שם' בין השיטין ב / ע"ג] על בג 52 חזקיהו] חזקיהו ג 53 *האדון] הוא א / ה' <צבאות>] בין השיטין ב / וכו'] ליתא בג / משמניו] במשמניו בג / הקב"ה יבוא] בין השיטין א

41 אבי עד שר ש': ישעיהו ט, ה-1. 41-45 אמר ר' תנחום ... רזי לי: בבלי סנהדרין צד ע"א (בש"נ); Pugio, 451-452, 531; LD, 125-126. 45 רזי לי רזי לי: ישעיהו כד, טז. 45-46 נסת רות ... משיח: רש"י לבבלי שם, ד"ה 'רזי לי רזי לי' והבא אחריו. 49 ויקרא ... נפעל: בנוסח המסורה מופיע הפועל בבניין קל ('ויקרא שמו פלא יועץ') בעוד המניח קורא 'ויקרא' (או כגרות כ"י בג 'ונקרא') בבניין נפעל. ואומנם כך היא הלשון במקבילות הלועזיות (MBVP, 532F; ET, 2.6a) בהן מצוטט נוסח הוולגטה: 'et vocabitur'. והשוו מלחמות השם (לעיל, הערה 134 במבוא), עמ' 89; יוסף קמחי, ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, מהדורת תלמג', ירושלים תשל"ד, עמ' 22. 50 אל אלקי ישראל: בראשית לג, כ. 50-51 ה' ניסי: שמות יז, טו. 52 שזה ... חזקיהו: השוו מלחמות השם (שם), עמ' 90; פרופיט דוראן, כתבי פולמוס לפרופיט דוראן – כלימת הגויים ואיגרת אל תהי כאבותיך, מהדורת תלמג', ירושלים תשל"ל, עמ' 9. 52-57 לכן ... ריב: בבלי סנהדרין צד ע"א (בש"נ); Pugio, 530-52 לכן ... רוזן וכו': ישעיהו י, טז.

55 בעל שמנה שמות ויפרע מסנחריב בעל שמנה שמות. חזקיהו דכתיב כי ילד יולד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר ש' והאיכא חזקיה שחזקו יה. סנחריב דכתי' תגלת פלאסר <פלאסר> שלמנסר פול סרגון אסנפר רבא ויקרא והאיכא סנחריב ששיחתו ריב: |

[א37] ה. אמר המניח. ב' < > שהוא נולד מבתולה, וזה יראה מהמ"ם שתומה שהיא רומזת לשם הקדשה אמו ששמה מרים. והסתומה רומזת היותה בתולה. ג' והוא המועיל בנידון שלפנינו הוא היות המ"ם מראה לנו זמן ביאתו בודאי. וזה כי זאת הנבואה נאמרה בשנת ד' למלכות אחז, והנה מזאת השנה עד שנת החרבן שהיא י"א לצדקיהו עברו ק"ג שנה ועמדו בגלות בבל ע' הרי ר"כ, ות"כ שנה שעמד הבית הרי שש"מ, צא מהם מ' שנה שבא המשיח קודם החרבן נשאר ת"ר שנה מעת הנבואה עד בוא המשיח, והוא סכום המ"ם שתומה:

55 שר ש' שר שלום ג 56 חזקיהו חזקיהו בג / שחזקו יה / שחזקו יה. דבר אחר חזקיהו שחזקו את ישראל לאביהם שבשמים (ההשלמה בין השיטין ב) בג / דכתי' דכתיב ביה (ב'יה' בין השיטין ב) בג / פלאסר פלאסר פלאסר (פ'לנאסר' בין השיטין בסוגריים ב) בג / שלמנסר שלמנסר ג אלף תלויה ב 57 ששיחתו ששיחתו בג 58 < > [השני ג / שתומה] הסתומה ג / שהיא] כי היא ג 59 הקדשה] הקדושה ג / היותה] אל היותה ג / ג' השלישי ג / בנידון] כנודן ג 60 המ"ם] זאת המ"ם ג 61 בשנת ד'] בשנה הרביעית ג / שהיא] שהוא ג 62 ק"ג] מאה ושמונים ג / ר"כ] שתי מאות וחמשים ג / שש"מ] בשוליים, בכתיבה אחרת 'תר"מ' א שש מאות ושבעים ג 63 נשארן] שארו ג / ת"ר שנה] שש מאות ושלישים ג / והוא] וככה הוא ג 64 שתומה] הסתומה בג

54–55 כי ילד ... שר ש': שם, ט, ה. 56 תגלת פלאסר: מלכים ב' טו, כט ועוד. פלאסר: דברי הימים א' ה, ו ועוד. שלמנסר: מלכים ב' יז, ג ועוד. פול: שם, טו, יט ועוד. סרגון: ישעיהו כ, א. 56–57 אסנפר רבא ויקרא: עזרא ד, י. 58–59 וזה ... בתולה: 'Illa enim litera Mem, nomen suum ostendit: et sive in Arabico, quia dicit miria: sive in Latino Maria: utrumque nomen incipit in Mem. Verumtamen secundum veram orthographiam li, *lemarbae, et multiplicabitur*, debuit scribi cum Mem aperta: sed ideo hic singulariter posita est Mem clausa, in medio dictionis; ut huius, virginis Mariae, virginitates esset praeunciativa' (MBVP, 532G; cf. ET, 2.6c; Pugio, 531–532) [האות מ"ם מורה על שמה: ובין בערבית, 'מיריה', בין בלטינית 'מריה', שני השמות מתחילים במ"ם. עם זאת לפי האורתוגרפיה (דרך הכתיבה) האמיתית, המילה 'לסרבה' הייתה צריכה להיכתב עם מ"ם פתוחה. ואולם בשל כך מצויה מ"ם סגורה ייחודית זו באמצע הדיבור (התיבה): כדי לבשר מראש את בתוליה של זו, הבתולה מריה']. 58 מהמ"ם שתומה: על פי ישעיהו ט, ו. 61 בשנת ד' למלכות אחז: השו"ר ש"י לישיעיהו ז, יד; סדר עולם רבה, כב, כח; Pugio, 743 ועוד. 61–64 והנה מזאת ... שתומה: במקבילה הלטינית (MBVP, 532H) נמסרים מספרים שונים לחשבון הנוכרי, מהם עולה כי הבית השני עמד 450 שנה: 'annis quadringentis et quinquaginta' (למספר 420 שאצלנו השו"ר סדר עולם רבה, ל, מהדורת מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג, עמ' 326 בש"נ; בבלי יומא ט ע"א ומקבילות), בצירוף התקופה שחלפה מנבואת ישעיהו לאחו ועד לגלות בבל (150 שנה) ומשך תקופת הגלות (70 שנה) ישנן 670 שנה: 'sexcentorum et septuaginta' (אם כי בנוסח דפוס ראשון [עמ' 29] מובא כגרטנתו: 'summeat CCCCXXL'. והחישוב שם אינו עולה יפה). מסכום זה יש לחסר 70 שנה: 30 שנה בהן חי ישו (לידתו), ועוד 40 שנה שלפני החורבן (מותו). הסכום הסופי הוא

65 **אמר המשיב.** כבר הוא מביא הגדת פ' חלק שנתן טעם על סתימת המ"ם, וז"ל ההגדה מפני מה כל מ"ם שבאמצע תיבה וכו' בקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וכו'. הרי נתן טעם לסתימה זו שלא היתה שררה עולמית עד בוא המשיח אשר אליו תשוקתינו. ויורה לזה סוף המדרש באומרו יצאתה בת קול ואמרה רזי לי רזי לי, כלומר שלא ניתן זמן לגאולתינו. ועוד מצינו דרש שכתוב בו מבואר שיש רמז לסתימת המ"ם, לפי שבהפך זה נמצא בעזרא *המפרוצים מ"ם פתוחה בסוף. ויש בו דרש כאשר יסתמו חומות ירושלים שהם פרוצים כל זמן הגלות ובעת הישועה יסתמו הפרוצים, אז תפתח הישועה והמשרה שהיא סתומה ע"י מלך המשיח. עכ"ל. ועוד לפי דבריהם יותר היה ראוי לסתום יותר מ"ם עלמה והיא פתוחה. וכן מה שהביא ראייה לחשבון המ"ם הסתומה אין אנו צריכין להשיב בעניין נוטרייקות. ועוד כי זמן ביאת משיחם לפי חשבונן ראוי לחשוב מעת לידתו לא מעת מיתתו:

75 **ו. אמר המניח.** עוד ראייה לזה ממה שאמרו במדרש תהילים על פסוק למה ה' תעמוד ברחוק, מאי דכתי' ויהי כאשר *קרא ולא שמעו כן יקראו ולא אשמע, אמר ר' יוחנן ג' שנים ומחצה היתה שכינה עומדת ומכרות בהר הזתים דרשו ה' בהמצאו וכו'. ובב"ר על פסוק ויגש אליו יהודה נגילה ונשמחה בך, אימתי אנו שמחים כשיעמדו רגליו על הר הזתים. אלו אותם ג' שנים ומחצה והם אותם חצי שבוע שראה דניאל, אמר עליו והגביר ברית לרבים. וכן היה, כי המשיח קבל הטבילה בן ל' שנים ומשמם ואילך עד

65 שנתן] שנתנו בג 66 תיבה וכו'] התיבה פתוחה וזו סתומה (ההשלמה בין השיטין ב) בג / חזקיהו משיח וכו'] מחזקיהו משיח וסנחריב גוג ומגוג (ההשלמה בין השיטין ב) בג / הרי' הריני בג 67 שלא] לרמזו שלא בג 68 יצאתה] יצאת בג / רזי לי'] בין השיטין ב / ניתן] נתן בג 69 מצינו] מצונו ב / המ"ם] מ"ם בג 70 *המפרוצים] המפורצימ א אשר (בין השיטין ב) המ פרוצים בג 71 פרוצים] פתוחות בג 73 יותר] ליתא בג / לחשבון] מחשבון בג 74 נוטרייקות] נוטרייקון ב נוטרייקון ג 77 מאי דכתי'] זה שאמר הכתוב ג / *קרא] קראתי א / ולא אשמע] ולא אשמע אמר י"י צבאות ג 78 בהמצאו וכו'] בהמצאו קראהו בהיותו קרוב ג / ובב"ר] ובבראשית רבה לר' משה הדרשן ג 79 נגילה] ההוא דכתיב נגילה ג / רגליו] רגלי השכינה ג 80 הר הזתים] הר הזתים כדכתיב ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזתים ג / אלו] אלה ג / ג' השלש ג / והם אותם] הם אותו ג / אמר] ואמר ג 81 והגביר ברית לרבים] והגביר ברית לרבים שבוע אחד וחצי השבוע ישיבת זבח ומנחה ועל

כגרתנו – 600. בגרסת כ"י ג שנות חייו של ישו אינן מחוסרות ועל כן הסכום הסופי הוא 630 (גם בכ"י א שנת מותו של ישו נחשבת לזמן בואו של המשיח, וראו להלן בהשגתו של המשיח על כך). נוסח זה משובש בהכרח שכן ערכה הגימטרי של האות מ"ם סופית ('סכום המ"ם סתומה') הוא 600. החישוב במקור הספרדי (ET, 2.6c) זהה לשל כ"י א. והשוו LD, 126, Pugio, 532. ↑ 66 מפני מה ... משיח וכו': בבלי סנהדרין צד ע"א. 69–72 ועוד מצינו ... עכ"ל: מובא ברד"ק על ישעיהו ט, ו, ובאותה לשון בפירושו ר' בחיי בן אשר על בראשית מז, כח. מקור המדרש אינו ידוע. 70 המפרוצים: נחמיה ב, יג. 76–78 למה ... בהמצאו וכו': מדרש תהילים י, ב, מהדורת בובר, עמ' 92; Pugio, 848. 76–77 למה ... ברחוק: תהילים י, א. 77 ויהי ... ולא אשמע: זכריה ז, יג. 78 דרשו ה' בהמצאו וכו': ישעיהו נה, ו. 79–80 ויגש ... הר הזתים: Pugio, 848, 880. אינו לפנינו בבראשית רבה, ומסתבר שהמדובר בבראשית רבה לרבי משה הדרשן (כגרת המקבילות הלועזיות וכ"י ג). 79 ויגש אליו יהודה: בראשית מד, יח. נגילה ונשמחה בך: שיר השירים א, ד. 81 והגביר ברית לרבים: דניאל ט, כז.

שעת מיתתו שהיו ג' שנים ומחצה היה מחזיר על ארץ ישראל ובהר זתים וקורא בני אדם לתשובה. ועליו אמר ישעיהו דרשו ה' בהמצאו:

אמר המשיב. זה המדרש (אינו) של רבה אינו כדרך מדרש של תהילים, כי מדרש תהילים דורשו על זמן החרבן ורבה דורש על העתיד בימות המשיח. וכן דרך המדרשים לסמוך כל א' דעתו בכתובים. וכבר אמרו ז"ל שאלו הג' שנים ומחצה הם אותם שראה דניאל. ואמרו שאלו ג' שנים ומחצה הם מעת שקבל הטבילה וכו', א"א לומר כן לפי שאותם ג' שנים ומחצה שראה דניאל היו סמוכים לחרבן הבית כמ"ש וחצי השבוע *ישבית זבח ומנחה וזה היה אחר מיתת יש"ו ל"ו שנים וחצי. ועוד שזאת המימרא לא נוכל לומר שנאמרה על יש"ו רק על חרבן בית א', וכן נראה מלשון הכתוב וכן היא כתובה, א"ר יוחנן ג' שנים ומחצה עשתה שכינה יושבת על הר זתים סבורה שמא ישראל עושים תשובה ולא עשו, והיתה בת קול אומרת שובו בנים שובכים שובו אלי ואשובה אליכם. וכיון שלא עשו תשובה אמרה אלכה ואשובה אל מקומי. על אותה שעה נאמר תנו כבוד לה' *בטרם יחשיך, פי' טרם יחשיך לכם מדברי תורה מדבר נבואה, *ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף וקיויתם לאור בבבל, ושמה לצלמות במדי, ושית לערפל ביון, ואם לא תשמעוה באדום, במסותרים תבכה נפשי מפני גוה אלו א"ה שמתגאים ואומרים אי אלהימו צור חסיו בו. עוד נאמר שם בשם ר' יהודה בר סימון כי נבוארדן רב טבחים עמד על ירושלים ג' שנים ומחצה. נראה בבירור שכל אלו המימרות נאמרו על בית ראשון לא על זמן משיחם. ומה שהניח שהיה קורא בני אדם לתשובה א"א שייסכימו כל הסנהדרין ע"א להזיקו אילו יבקש תשובה מעולה:

כנף שקוצים משומם ועד כלה ונחרצה תתך עד שומם (תתך עד שומם' בין השיטין) ג 82 מחזיר] מחזר / ג / ישראל] הגליל ג / זתים] הזתים ג 83 ישעיהו] ישעיה ג 84 המשיב] נוסף בשוליים בכתובה אחרת א / רבה] רבא בג / אינו] איננו ג / תהילים] תילים בג 85 תהילים] תילים בג / דורש] דורשו בג / המדרשים] מעל תיבה מחוקה א 86 וכבר אמרו ז"ל] ובכ"ר אמרו בג 87 ואמרו] ואמרו בג / הטבילה וכו'] טבילה עד שעת מיתתו (ההשלמה בין השיטין ב) בג 88 כמ"ש] כמו שכתוב בג 89 *ישבית] ישבות א / ל"ו] ל"ו בג 90 בית א'] בית ראשון בג 91 השכינה] הזתים בג / זתים] הזתים בג 92 עושים] יעשו בג / אומרת] מכרות (בין השיטין ב) ואומרת בג 93 אלכה ואשובה] אלך אשובה בג 94 נאמר] הוא (בין השיטין ב) אומר בג / תנו] תנו ליי"י אלהיכם (לי"י אלהיכם' בין השיטין ב) בג / לה'] ליתא בג / *בטרם] טרם א 94-95 *בטרם... נבואה] בטרם יחשיך. בטרם יחשיך לכם מדברי תורה. בטרם יחשיך לכם מדברי נבואה ('בטרם יחשיך לכם' בין השיטין) ב בטרם יחשיך לכם מדברי נבואה ג 95 *ובטרם יתנגפו] בטרם יחשכו א 96 מפני גוה] מפני גוה. מה תלמוד לומר מפני גוה (ההשלמה בין השיטין ב) בג 97 א"ה] אומות העולם בג / שמתגאים] שהם מתגאים בג 98 נבוארדן] נבוארדן בג 100 הסנהדרין ע"א] סנהדרי גדולה

82 היה ... ישראל: (MBVP, 533B; cf. ET, 2.7) 'per Galilæam prædicavit' [היה מכריז בגליל]. ↑
 83 דרשו ה' בהמצאו: ישעיהו נה, ו. 88-89 וחצי ... זבח ומנחה: דניאל ט, כז. 91-97 א"ר יוחנן ... חסיו בו: איכה רבה, פתיחתא כה, מהדורת בובר, וילנא תרג"ט, עמ' 30. 92-93 שובו בנים ... אליכם: ירמיהו ג, כב. 94-96 תנו ... מפני גוה: שם, יג, טז-יז. 97 אי אלהימו ... בו: דברים לב, לו. 97-98 עוד ... ג' שנים ומחצה: איכה רבה, פתיחתא ל, מהדורת בובר, עמ' יז.

ז. אמר המניח. עוד יש בסנהדרין פ' חלק ובע"ז פ' לפני אידהן, תנא דבי אליהו שתא אלפי שנין הוי עלמא שני אלפים תהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח, ובעונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו:

אמר המשיב. איני יודע למה הביאה אף כי היא ראייה לדברינו, שאמר בסוף המאמר ובעונותינו וכו' עדין בן דוד לא בא, הרי שאמר בבירור שלא בא ולדבריהם בא:

105 ת. אמר המניח. עוד באותו פ' א"ל אליהו לר' יהודה אחוה דרב סילא חסידא אין העולם פחות מפ' יובלות, ביובל אחרון בן דוד בא. ופירש"י והיינו *ד' אלפים ומאתים ונ' שנה וביובל אחרון בן דוד בא. ידוע הוא כי הריגת המשיח היה קרוב לשילום ד' אלפים שנה לבריאת העולם. *ואע"ג שלא ימצא זה מדוקדק אין בזה הפסד, שהרי ה' אמר לאברהם ידוע תדע כי גר יהיה זרעך וגו' והכתוב אומר ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים ת"ל שנה, וכשנדקדק החשבון לא עמדו במצרים רק ר' שנה, ואם נדקדק יותר לא היה השעבוד רק ק' שנה. א"כ אין תמיהא במה שאמר התנא שני אלפים תהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח, שהם ככה בקרוב. וכמו זה הקרוב תמצא באותם ע' שנה שאמר ה' ית' לירמיהו שיעמדו בגלות בבל, שלא נודע בבירור זמן התחלתם עד

הע"א בג 101 ובע"ז] ובמסכת עבודה זרה ג / שתא] שיתא ג 102 הוי עלמא] הוה עלמא וחד חריב. שנאמר ונשגב י"י לבדו ביום ההוא. תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה הוה העולם ג / שני] ושני ג 103 שיצאו] שיצאו ועדיין לא בא ג 105 ובעונותינו וכו' ובעונותינו שרבו יצאו מה שיצאו (ההשלמה בין השי"ת ב) בג / עדין ועדיין בג / בבירור] ליתא ג 106 לר' לרב ג / סילא] סלא ג 107 ביובל אחרון וביובל האחרון ג / ד' ה' א' ארבעה ג 108 אחרון] האחרון ג / לשילום] לתשלום ג 109 העולם] עולם ג / *ואע"ג] ואג"ע א ואע"פ ג / ה' השם יתברך ג 110 זרעך וגו' זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה ג 111 ת"ל שנה] שלושים שנה וארבע מאות שנה ג / ר' מאתים ועשר ג 112 רק] רק כמו ג / תמיהא] תימה ג 113 שהם] מאחר שהם ג

101–103 תנא ... מה שיצאו: בבלי סנהדרין צו ע"א–ע"ב; עבודה זרה ט ע"א; *Pugio*, 394; *LD*, 31. ככל המקורות הנוסח הוא 'ששת אלפים שנה' (והשוו בבלי ראש השנה לא ע"א). סוף המובאה 'ובעונותינו [...] מה שיצאו' חסר במקבילה הלטינית. 104–105 איני יודע ... בא: מענה כזה ניתן גם בטורטוסה. השו שבט יהודה (לעיל, הערה 25 במבוא), עמ' צו (בשם דון וידאל); וכוח טורטוסה (לעיל, הערה 24 במבוא), עמ' 48 (בשם ר' זרחיה הלוי); *LD*, 31, 39 (בשם *rabi Ferrer*). התוספת 'עדין בן דוד לא בא' אינה במקור. ראו במבוא, עמ' 84–85. 106–107 א"ל אליהו ... בא: בבלי סנהדרין צו ע"ב. 107–108 והיינו ... בא: רש"י שם, ד"ה 'שמנים וחמשה יובלין'. 109 אין בזה הפסד: (*non est mirum*) (*MBVP*, 533B; cf. *ET*, 2.8b). 'אין זה יוצא דופן'. 110 ידוע תדע ... זרעך וגו': בראשית טו, יג. 110–111 ומושב ... ת"ל שנה: שמות יב, מ. 111 וכשנדקדק ... ר' שנה: השו מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, בא, יב, מ, מהדורת אפשטיין–מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 34; סדר עולם רבה, ג, מהדורת מיליקובסקי, עמ' 226; בראשית רבה צא, ב, מהדורת תיאודור–אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 1109, ועוד, בהם המניין הוא ר"י שנים, וכן הוא במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 533C; *ET*, 2.8b–c), שם הובא כל החישוב באריכות. ↑ 112 רק ק' שנה: לפי סדר עולם רבה (שם, עמ' 227) השעבוד עצמו ארך בין 86 שנה (כימי שנותיה של מרים עד ליציאת מצרים) ל-116 שנה (ממותו של לוי עד ליציאת מצרים). 112–113 שני אלפים ... המשיח: בבלי סנהדרין צו ע"א. 114 ע' שנה ... בבל: ירמיהו כה, ה–יד. הציטוט חסר במקבילות הלועזיות.

- 115 שמצאנו דניאל שטעה בהם. ואף כי נאמר שהזמן הקצוב לביאת הגואל היה לתשלום ד' אלפים שנה והנה הם לא נשלמו עד קע"ב שנה אחר החרבן ונתמרה הגאולה קודם בוא עיתה מאתים שנה. וכבר נתנבא זה ישעיה קפ"ו ס' ואמר אני ה' בעיתה אחישנה. ומי שיש לו עניים יראה שאמר שהעת הקצוב היה קרוב לתשלום ד' אלפים שנה אם היה יותר ראוי שתמרה הגאולה מאתים שנה משתתאחר אלף ומאתים:
- 120 אמר המשיב. אין אנו מבינים ראיותיו, כי מה שהביא מן בעיתה אחישנה איננה ראייה, כי לדעתו היל"ל מעתה אחישנה. וכן מ"ש שה' אמר לאברהם ידוע תדע וגו' עם מ"ש ומושב בני ישראל וגו'. וכבר דקדקו רז"ל החשבון במצרים ובשאר ארצות *ונחשב מזמן לידת (מזמן לידת) יצחק. ומ"ש במצרים אינו שב על ת"ל שנה אלא על קצתם ונמצא החשבון מדוקדק. וכן חשבון שבעים שנה מדוקדק מגלות צדקיהו, אלא שדניאל טעה וחשב מזמן יהויכין והיה לו לחשוב מגלות צדקיהו. וההגדה שהביא אין העולם פחות מפ"ה יובלות נראה ממנה בבירור שתוך זמן זה לא בא משיח, משאמר רב אשי בסוף זה המאמר עד כאן לא תסתכי ליה מכאן ואילך תסתכי ליה:
- [338] ט. אמר המניח. עוד נמצא ראיות הרבה מורות שבאותו הזמן שהיה החרבן היה ביאת הגואל. אמרינן במס' ברכות *ירושלמי פ' היה קורא ובאכה רבתי על פסוק כי רחק ממני מנחם משיב נפשי, עובדא הוה בחד יהודאי דהוה קא רדי געא *תורתיה קומי.
- 130

115 דניאל] לדניאל ג 116 ד' הארבעה ג 117 מאתים] כמו מאתים ג / קפ"ו] פרק ג 118 עניים] עינים לראות ג / שאמר] שמאחר ג / ד' הארבעה ג 119 שתמרה] שתמרה ג / מאתים] מעל תיבות 'מתא מתאים' מחוקות א 121 לדעתו] לדידיה בג / היל"ל] היה לו לומר ג / מ"ש] מה שאמר בג / תדע וגו'] תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה (ההשלמה בין השיטין ב) בג / מ"ש] מה שכתוב בג 122 ישראל וגו'] ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה (ההשלמה בין השיטין ב) בג / וכבר] כבר בג / *ונחשב] ונשתשב א 123 ומ"ש] ומה שאמר בג 126 משאמר] מדאמר בג 127 תסתכי¹] תסתכי² תסתכי בג 128 היה] היתה ג 129 אמרינן] אמרו ג / *ירושלמי] ובירושלמי א 130 נפשי] נפשי. אמר ר' יודן בשם ר' איבו בו ביום נולד משיח בו ביום חרב בית המקדש ג / קא] קאים ג / געא] געת ג / *תורתיה] תמרתיה א / קומי] קומי ג

115 דניאל שטעה בהם: השוו בבלי מגילה יא ע"ב-יב ע"א (על דניאל ט, א). 116 קע"ב שנה אחר החרבן: כך עולה מסכום השנים בסדר עולם רבה. השוו סוף סדר עולם רבה (שם), עמ' 326, בש"ג לשורה 50: '[...] נמצא שחרב בית האחרון בשלשת אלפים ושמונה מאות ועשרים ושמונה שנה לבריאת עולם'. והשוו וכוח טורטושא (שם), עמ' 49. במקבילות הלועזיות המניין הוא 170 שנה: (MBVP, 533D; cf. ET, 2.8c) 'per centum septuaginta annos'. 117 אני ה' בעיתה אחישנה: ישעיהו ס, כב. 119 משתתאחר אלף ומאתים: בעת שהלורקי כותב את הדברים. 120 בעיתה אחישנה: שם. 121 ידוע תדע וגו': בראשית טו, יג. 122 ומושב בני ישראל וגו': שמות יב, מ. וכבר דקדקו רז"ל: סדר עולם רבה, ג, מהדורת מיליקובסקי, עמ' 226; מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, בא, יד, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 50. 125 וההגדה שהביא: ראו שורות 106-107. 126-127 משאמר ... תסתכי ליה: השוו שבט יהודה (שם), עמ' קא. 129-130 כי ... משיב נפשי: איכה א, טו. 130-136 עובדא ... משרשיו יפרה: ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד; איכה רבה (וילנא) א, נא; Pugio, 348 (בש"ג); LD, 39.

עבר חד ערבי ושמע קלא. אמר ליה יהודאי בר יהודאי שרי תוריך שרי פרנך דהא חריב בי מקדשא. געת תורתיה תניינית. אמר ליה יהודאי בר יהודאי קטור תורך קטור פרנך דהא אתיליד מלכא משיחא. א"ל מה שמיה. מנחם. ומה שם אביו. א"ל חזקיה. א"ל מהכך הוא. מבית לחם יהודה. א"ל ר' בון מה לנו ללמוד מן הערביי' והלא מקרא מלא הוא, דכתי' והלבנון *באדיר יפול. מה כתי' <בתריה> ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה. מזאת המימרא נלמוד ד' דברים. א' שביאת המשיח היתה קרובה לחרבן. ב' < שהוא מנחם, ר"ל שעל ידו קבל החטא הקדמוני כפרה מחטא האדם. ג' שהיה בן אלוך כמו שיוורה עליו שם חזקיה. ד' שנולד בבית לחם. עוד אמרו בב"ר מנין אתה אומר כי ביום שנולד המשיח נחרב בית המקדש, שנאמ' בטרם תחיל ילדה בטרם *יבא חבל לה והמליטה זכר, שבשעה שחרב בה"מ צעקו ישראל כיולדה כי קול כחולה שמעתי צרה כמבכירה. בטרם תחיל ילדה. עד לא מייתי לה עקא תתפרק עד לא תיתי לה זיע בחבלין (בחבלין) יתגלי מלכא משיחא. עוד שם פעם א' היה אליהו הולך בדרך אותו יום שחרב בה"מ ושמע בת קול צועקת ואומרת בית מקדשא קדישא לחורבנא. כיון ששמע כן אליהו כיון דעתו להחריב העולם. הלך ומצא בני אדם שחורשין וזורעין. א"ל הקב"ה קץ על עמו ורצה להחריב בתו ולהגלות בניו

131 פרנך] פרניך ג 132 בית ג / תניינית] זמן תניינית ג 132–133 תורך קטור] תוריך וקטור ג 133 מנחם] אמר ליה מנחם ג / אביו] דאבוי ג 134 חזקיה] חזקיהו ג / מהכך הוא] מן הן הוא ג / מבית לחם יהודה] אמר ליה מן בירת מלכא מן דבית לחם יהודה ג / ר' בון] ר' אבון ג 135 *באדיר] כארו א / כתי] כתיב בתריה ג 136 א'] האחד ג 137 <ג' >] השני ג / החטא הקדמוני כפרה] המין האנושי הכפרה ג / האדם] אדם ג / ג'] השלישי ג 138 שהיה] שהוא ג / אלוך] אלוה יתברך שמו ג / חזקיה] חזקיהו ג / ד'] הרביעי ג 139 בב"ר] בבראשית רבא הראשונה אמר ר' שמואל בר נחמני ג / כי ביום] בו ביום ג / נחרב] בו ביום חרב ג 140 *יבא] תבא א / זכר] זכר מי שמע כזאת מי ראה כאלה ג 141 כי קול] שנאמר כי קול ג / עד לא] יונתן תרגם עד לא ג 142 לה'] ליה ג / עד] ועד ג / תיתי ... בחבלין] איתי ליה זיעא בחובלין ג 143 פעם א'] אמר רב שמואל בר נחמן פעם אחת ג / אליהו] אליהו זכור לטוב ג / הולך] מהלך ג / אותו יום] באותו היום ג 144 אליהו] אליהו ז"ל ג / העולם] את כל העולם ג 145 א"ל] אמר להם ג / קץ על עמו] קצף על עולמו ג / בתו] את ביתו ג

131 שרי תוריך שרי פרנך: (ET, 2.9) 'suelta, suelta, suelta tus buyes' [התר, התר, התר, את שורך]. 135 והלבנון ... יפול: ישעיהו י, לד. 136–135 ויצא ... יפרה: שם, יא, א. 137 קבל ... האדם: 'fuit genus humanum ab peccato primi parentis consolatum' (MBVP, 533F; cf. ET, 2.9) [המין האנושי זכה להקלה מחטא אדם הראשון]. ↑ 142–139 מנין ... משיחא: LD, 106; Pugio, 349. מרטיני מפנה ל-"Bereschit Rabba priori" וכוונתו לבראשית רבה לרבי משה הדרשן (ראו שקיעין [לעיל, הערה 120 במבוא], עמ' 60), וכן הוא במקבילות הלועזיות (MBVP, 533F; cf. ET, 2.10) 'in Genesi magno, antiquissimo'. נוסח קרוב מצוי בבראשית רבתי, ויצא ל, מא, מהדורת אלבק, ירושלים תשכ"ז, עמ' 131. ↑ 140 בטרם תחיל ... זכר: ישעיהו סו, ז. 141 כי ... כמבכירה: ירמיהו ד, לא. 142–141 עד ... משיחא: תרגום יונתן על ישעיהו סו, ז, ושם 'עד לא מייתי עקא לה תתפריק עד לא ייתי לה זיע בחבלין על ילידה יתגלי מלכה'. ↑ 159–142 עוד ... קץ: ראו שורות 142–139; Pugio, 350; ושם מפנה ל-"Bereschit Rabba"; LD, 105–106.

לבין א"ה ואתם עוסקין בחיי שעה. יצאתה בת קול ואמרה הנח להם שכבר נולד משיח לישראל. א"ל והכך הוא. בבית לחם. הלך שם ומצא אשה יושבת על פתח ביתה ובנה מלוכלך בדם מוטל לפניו. א"ל בתי בן ילדת. א"ל כן אדוני. א"ל מה טיבו שמוטל ומלוכלך בדם. א"ל רעה גדולה היתה ביום שנולד, כי בו ביום היה החרבן. א"ל בתי עמדי והחזיקי בו, כי בו תהא לישראל תשועה גדולה על ידו. מיד עמדה והחזיקה בו. 150 הניחו והלך ה' שנים, ולאחר ה' שנים אמר אלך ואראה מושיען של ישראל אם בדמות מלכים הוא מתגדל אם בדמות מלאכי השרת. הלך ומצא אשה עומדת על פתח ביתה. א"ל ביתי מה טיבו של אותו הנער. א"ל ר' לא כך אמרתי לך שרע אירע ביום שנולד שנחרב בה"מ, ולא עוד אלא אפי' רגלים יש לו ואינו הולך עניים יש לו ואינו רואה 155 אונים ואינו שומע פה ואינו מדבר והרי הוא כאבן. עד שהוא מדבר נשבה עליו רוח מד' רוחות העולם והטילוהו לים הגדול. קרע אליהו בגדיו ותלש בשעריו ואמר אוי אבדה תשועת ישראל. יצאתה בת קול ואמרה לא כשאתה סבור, אלא ד' מאות שנה יגור לים הגדול ושמונים שנה אצל בני קרח ושמונים שנה בפתחה של רומי ושאר השנים מחזיר על כל מדינות גדולות עד אין קץ. עכ"ל.

160 איך נראה מבואר מכל אלו המימרות היות לידת המשיח בזמן החרבן. ויש ליהודי לקנתר ולומר שמאלו המימרות נראה שביאת המשיח והחרבן היה ביום א', ואין הענין כן, מיום מיתתו עד החרבן עברו מ' שנה. נוכל להשיב בזה שתי תשובות. א' שאמרנו יום נקחהו לפעמים על זמן קצר והוא היות השמש על האופק, ולפעמים על כ"ד שעות [x39] כמ"ש ויהי ערב ויהי בקר יום אחד, ולפעמים על זמן רחב כמ"ש בישעיה ביום ההוא שא"א שיובן <רק> על יותר מק' שנה וזה מבואר. ב' שעם היות הבית עומד אחר מיתתו 165

146 א"ה] אומות העולם ג 146–147 נולד משיח לישראל] נולד להם לישראל מושיע ג 147 א"ל והכך] אמר לה והיכן ג / בבית לחם] בבית לחם יהודה ג / אשה] אשה אחת שהיתה ג 148 מוטל] מוטל ג / א"ל] אמר לה ג / א"ל²] אמרה לו ג / כן אדוני] הן ג / א"ל³] אמר לה ג 149 א"ל] אמרה לו ג / כי ... החרבן] שבו ביום שנולד בו נחרב בית המקדש ג / א"ל²] אמר לה ג 150 כי בן] שכבר ג / לישראל] להם לישראל ג 152 אם] או ג / אשה] האשה ג 153 א"ל¹] אמר לה ג / א"ל²] אמרה לו ג / שרע] שרעה גדולה ג 154 שנחרב] שבו ביום שנולד בו נחרב ג / אפי' שאפילו ג / ואינו הולך] ואינו מהלך ג / עניים] ועינים ג / ואינו²] ואינו ג 155 אונים ואינו] אונים יש לו ואינו ג / פה ואינו] פה יש לו ואינו ג / כאבן] מוטל כאבן ג 156 רוחות] כנפות ג / אוי] ווי ג 157 ואמרה] ואמרה לו אליהו ג / לים] בים ג 158 אצל] במעלה עשן אצל ג / ושאר] כל שאר ג 159 אין] עת ג 161 לקנתר ולומר] לקנטר ולאמר ג / נראה] יראה ג / היה] הכל היה ג 162 מיום] כי מיום ג / החרבן] יום החרבן ג / א' האחת ג 163 נקחהו לפעמים] לפעמים נקחהו ג / האופק] האופק ג / על²] עד ג 164 כמ"ש] כמו שנאמר ג / רחב] רחב מאד ג / כמ"ש²] כמו שנאמר ג / בישעיה] על ספר בישעיהו מפרק תשעה עשר עד עשרים ותשעה שאמר ג

159 אין קץ: וכן הוא נוסח כה"י של בראשית רבתי, שם. אלבק מתקן ל'עת קץ', בדומה למצוי אצל מרטיני, Pugio, 350 ↑ 160 לידת המשיח: ET, MBVP, 533H; cf. 'adventum Messiae' (2.12a) [ביאת המשיח]. 164 ויהי ... אחד: בראשית א, ה. ביום ההוא: ישעיהו ב, יז ועוד הרבה. 165–166 שעם ... מ' שנה: במקבילה הלטינית (MBVP, 534A) המניין הוא 60 שנה וכולל התייחסות

מ' שנה באמת כן הוא, כי מ' שנה קודם חרבן אבד הבית כל קדושתו וכל הניסים שנעשו בו. א"כ אין לך חרבן גדול >מ-זה.

170 אמרו במס' יומא בבלי פ' ז' ימים עשרה ניסי' נעשו <ב-בה"מ. לא הפילה אשה מריח בשר הקדש וכו'. וכל אלו בטלו מ' שנה קודם חרבן הבית, שנא' אותותינו לא ראינו אין עוד נביא ולא אתנו יודע עד מה. עוד שם פ' טרף בקלפי ת"ר מ' שנה שמש שמעון הצדיק היה גורל של שם עולה בימין, מכאן ואילך פעמים מלבין פעמים בשמאל. והיה לשון של זהורית מלבין, מכאן ואילך פעמים מלבין פעמים אינו מלבין וכו'. עוד אמרו במס' יומא פ' שני שעירי יום הכיפורים ת"ר מ' שנה קודם חרבן הבית היה נר מערבי כבה ולשון של זהורית מאדים וגורל של שם עולה בשמאל והיו נועלים דלתות ההכל בערב ובבקר היו מוצאים אותם פתוחות. א"ר יוב"ז הכל הכל למה אתה מבהילנו, יודעים אנו שסופך ליחרב ועליך נתנבא זכריה פתח לבנון דלתיך *ותאכל אש *בארויך:

166 באמת] האמת כן הוא ג 167 שנעשו] שהיו נעשים ג / א"כ] ואם כן ג 168 עשרה] תנו רבנן עשרה ג 169 הקדש וכו'] הקדש ולא הסריח בשר הקדש מעולם ולא נראה זבוב בבית המטבחים ולא אירע קרי לכהן גדול ביום הכפורים ולא נמצא פסול בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים ועומדים צפופים ומשתחיים רווחים אעפ"כ >שנמשכים אחת עשרה אמה אחרי בית הכפרת ולא הזיק נחש ועקרב בירושלים ומעולם לא אמר אדם לחבירו צר לי המקום שאלין בירושלים ומעולם לא כבו גשמים באש שעל עצי המערכה ולא פורה הרוח את עמוד העשן ואפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיוות אותו ממקומו. ותו ליכא והתניא רב שמעיה בקלנבו אומר שברי כלי חרס נבלעין במקומן. ואמר אביי מוראה ונוצה ודישון מזבח הפנימי ודישון המנורה נבלעין במקומן ג 170 שם] שם באותה מסכתא ג 171 בימין²] עולה בימין ג / בשמאל] עולה בשמאל ג 172 פעמים²] ופעמים ג / אינו מלבין וכו'] אינו מלבין. והיה נר מערבי דולק מכאן ואילך פעמים דולק ופעמים כבה. והיה אש של מערכה מתגבר ולא היו הכהנים צריכים להביא עצים למערכה חוץ משני גזירי עצים כדי לקיים מצות עצים מכאן ואילך פעמים מתגבר ופעמים אין מתגבר. ולא היו הכהנים נמנעים מלהביא עצים למערכה כל היום כולו ג 173 יומא] יומא ירושלמי ג / קודם חרבן הבית] עד שלא חרב בית המקדש ג 174 נר מערבי] הנר המערבי ג 175 בערב] מערב ג / ובבקר היו מוצאים] ומשכימין בבקר ומוצאין ג 176 מבהילנו] מבהילנו ג / ותאכל] ותבא א 177 *בארויך] בחרריך א

גם אל החומות: 60. annis, quoad quamvis templum post Christi passionem duraverit. 'parietes' [שעל אף שהמקדש נותר על עומדו 60 שנה לאחר מות הייסורים של ישו, ככל שמדובר בחומות]. 166–167 באמת ... בו: במקור הלטיני (ibid., 534A–B) נוסף תיאור קריעת הפרוכת בעת הצליבה: 'velum fuit scissum ab summo usque ad deorsum, in hora passionis Christi' [בשעה שמת ישו נקרעה הפרוכת מלמעלה עד למטה]. הציטוט (בש"ג קלים) לקוח מתרגום הוולגטה למתי כו, נא; מרקוס טו, לח. לאחריו נאמר שחורבן המקדש היה גדול מהרס החומות. 168–170 עשרה ... מה: בבלי יומא כא ע"א; משנה אבות ה, ה; אבות דרבי נתן, נוסח א, לה, מהדורת שכטר (ראה לעיל, עמ' 125–126), עמ' נב; LD, 129; Pugio, 371. על המשפט 'וכל אלו בטלו [...] עד מה' החסר במקור התלמודי הלינו המתווכחים היהודים בטורטוסה. ראו LD, 133. 169–170 אותותינו ... עד מה: תהילים עד, ט. 170–172 ת"ר מ' שנה ... מלבין וכו': בבלי יומא לט ע"א; LD, 369; Pugio, 129. 173–177 ת"ר מ' שנה ... אש בארויך: ירושלמי יומא פ"ו ה"ג; LD, 129–130; Pugio, 370. 176–177 פתח ... אש בארויך: זכריה יא, א.

אמר המשיב. ע"כ דברי המניח. וחשב להוכיח מאלו הדברים שביאת הגואל היתה בעת
 החרבן ושחרבן הבית נק' מ' שנים קודם החרבן, לפי שבטלו ממנו הרבה ניסים קודם
 החרבן מ' שנה. וקשה עליו, שהרי לידת יש"ו היתה קודם החרבן ע"ג שנים כמו שזכר. 180
 ואלו המימרות שהביאו רז"ל על לידתו ולא על מיתתו. א"כ ידוע הוא שאלו המדרשים
 אין אנו מאמינים אותן כפשוטן, אלא שהם לעורר האמונה בביאת הגואל שלא נתיאש
 באיחורו ולא בשביל צרות הגלות. גם בעת החרבן גם בעת צרותינו בזה נתנחם. ולזה
 קראו מנחם, כמ"ש הפסוק נחמו נחמו עמי. ושם אביו קראו חזקיה לחזק לבנו באמונת
 יה. ועוד אמר שם שהוא מבית לחם, כדכתי' ויצא חוטר מגזע ישי. ואם נאמר שביאת 185
 המשיח היתה קרובה לחרבן בכח האפשר אם נשוב בתשובה שלמה לקיים התורה
 ומצותיה, ובוזה תהיה לנו נחמה בהצלת צרותינו. וכן אינו מוכרח שיהיה בן אלוך מצד
 ששם אביו חזקיה, כי שם חזקיה אינו שם קב"ה בשום מקום. ועוד שזה נמנע בחוקינו.
 וא"צ שיהיה נולד בבית לחם, אלא שיצא משרש דוד שיצא מבית לחם. ואמר בהגדה כי
 ביום שנחרב בה"מ בו ביום נולד משיח. ועוד בשעה שחרב הבית צעקו ישראל כיולדה, 190
 שנא' כי קול כחולה שמעתי. משמע שעל יום החרבן מדבר לא על מ' שנה קודם לכן,
 שאז לא נקרא בו ביום חרב ולא צעקו ישראל כיולדה. וכן מדרש אחר שאמר שאליהו
 שמע בת קול צועקת ואומרת בחרבן הבית. משמע לא קודם לכן, אלא ודאי בשעת
 החרבן ממש נאמרו אלו המדרשים. ולפיכך אין אנו מאמינים שיהיו הדברים כפשוטן,
 אלא הם משל כמ"ש וכולם נאמרות לרמוז שאף בשעת החרבן יש לנו תקוה *להצלתנו 195
 לביאת משיחנו ולהוציאנו מן הגלות, עם היות שרבים מישראל *נהרגו. וזה רומז לילד
 שראה אליהו מלוכך בדם. וגם אח"כ אנחנו בין האומות המושלים עלינו כאילו אנחנו
 שקועים בים הצרות הוא אומרו פה יש לו ואינו מדבר אזנים יש לו ואינו שומע וכו',
 ר"ל כי אנחנו לתוקף צרות גלותינו זה כמעט נתבטלו כל ו הרגשותינו. ולקח זמן ד' [ב39]
 מאות שנה שהוא הזמן הנמצא כתוב במראה בין הבתרי'. ואמרו ושמונים שנה במעלה 200

179 נק' לא היה (בין השיטין בסוגריים ב) רק בג 180 שנים] שנים קודם בג 184 כמ"ש] כמו שאמר בג /
 חזקיה] חזקיהו בג 185 ועוד] עוד בג / שם] ליתא בג / כדכתי' ככתוב בג 188 חזקיהו] חזקיהו בג / חזקיהו]
 חזקיהו בג / אינו] איננו בג / קב"ה] הקב"ה בג 189 וא"צ] ואין צריך בג 190 שנחרב] שחרב בג 191 שמעתי]
 שמעתי צרה כמבכירה קול בת ציון תתיפח תפרש כפיה אוי גא לי כי עיפה נפשי להורגים (ההשלמה בין
 השיטין ב) בג 192-193 >שאו ... לכן<] השמטה מחמת הדומות, תוקן על פי בג 195 כמ"ש] כמו
 שאמרת בג / *להצלתנו] להצילתנו א להצילנו בג 196 לביאת] ולבא בג / *נהרגו] נהרגו א 197 אח"כ] אחרי
 כך ג / כאילו] כאלו ג 198 וכו'] והרי הוא מוטל כאבן (ההשלמה בין השיטין ב) בג

180-182 וקשה ... כפשוטן: השוו ויכוח הרמב"ן (לעיל, הערה 40 במבוא), עמ' שו. 184 נחמו נחמו
 עמי: ישעיהו מ, א. 185 ויצא חוטר מגזע ישי: שם, יא, א. 190 ביום שנחרב ... נולד משיח: בראשית
 רבתי (שם), ויצא ל, מא, עמ' 131. 191 כי ... שמעתי: ירמיהו ד, לא. 200 במראה בין הבתרי':
 בראשית טו, יג.

עשן לומר שצריך האדם שיחיה שמנים שנה להשמר מהחטאים שהם מעלים עשן כל אותם שנים, כבני קרח שהרהרו תשובה בלבם ולפי' לא מתו. ושמנים שנה כפתחה של רומי ר"ל שנקבל עול מלכות רומי שאנחנו היום תחת ממשלתו בשמחה ובטוב לבב, הוא הוא אשר הגלה אותנו, ורמז בזה באומרו ושמנים שנה כפתחה של רומי. ואומרו כל שאר השנים רומז אל הדורות הבאים:

205 י. אמר המניח. לא אלו הניסים בלבד בטלו בביאת המשיח כי ג"כ באותה <שעה> נשלמה נבואת יעקב שסר שבט מיהודה כמ"ש בסנהדרין פ' היו בודקין ובע"ז פ' לפני אידיהן, תניא מ' שנה קודם חרבן הבית גלתה סנהדרי גדולה מלשכת הגזית וישבה לה בחנות. פרש"י מקום היה בירושלים שכך שמו. א"ר אבדימי ולא דנו דיני נפשות. פרש"י שאין 210 דנין דיני נפשות בכל מקום אלא בעוד שס"ה עומדין בלשכת הגזית, שנא' ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא, מלמד שהמקום גורם. ואמר ר' משה הדרשן על לא יסור שבט מיהודה זו לשכת הגזית שנתנה בחלקו של יהודה. ומחוקק מבין רגליו אלו יושבי יעבץ שמורין הלכות בישראל בס"ה שמורין הלכות בלשכת הגזית, שנא' *ומשפחות יושבי יעבץ. וכן אמר יעקב סנהדרין שיושבין בלשכת הגזית 215 לא יסורו מחלקו של יהודה לדון דיני נפשות במקום אחר עד כי יבוא שילה שהוא

201 לומר] אצל בני קרח (בתוך השורה בכתב רהוט ב) רצה לומר בג / שיחיה שמנים] שחיו לשמנים בג 202–203 ושמנים ... של רומי] ליתא בג 203 ר"ל שנקבל] וכן צריך שיקבל בג 204 הוא הוא] והוא הוא בג 206 בביאת] בעת ביאת ג 207 כמ"ש] כמו שהביאו ג כמו שהביא ה / ובע"ז] ובמסכת עבודה זרה ג 208 סנהדרין] סנהדרין / גדולה מלשכת הגזית] בסוגריים ה 209 שכך] וכן ג / א"ר אבדימי] ואמר רב יצחק בר אבדימי ג וא"ר [יצחק בר] אבדמי ה / ולא] שלא ג 210 דנין] בסוגריים ה / ס"ה עומדין] סנהדרין נוהגת ג סנהדרי עומדין ה 212 שנתנה] שניתנה ג 213 בס"ה שמורין הלכות] בסנהדרי גדולה שיושבת גה / הגזית] הגזית בחלק יהודה ג 214 *ומשפחות] ומשפחת א / יעבץ] יעבץ תרעתיים ג

202 כבני קרח ... לא מתו: על פי רש"י לבמדבר כו, יא. 208–209 תניא מ' שנה ... נפשות: בבלי סנהדרין מא ע"א ומקבילות; *Pugio*, 314; *LD*, 45. 209 פרש"י מקום ... שמו: רש"י על אתר, ד"ה 'הנות'. 209–211 פרש"י שאין ... גורם: שם, ד"ה 'אלא דיני נפשות'. 210–211 ועשית ... המקום ההוא: דברים יז, י. 211–216 ואמר ... שהוא משיח: *Pugio*, 313 (בש"נ וקרוב לגרסת כ"י ג); *LD*, 128. השו ספרי דברים שנב, יב, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 411; בראשית רבה (שיטה חדשה) צו, ט, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1218, והערות אלבק שם; פסיקתא זוטרתא לבראשית מט, י, מהדורת בובר, וילנא תרמ"ד, עמ' קיח. 212–213 לא יסור ... מבין רגליו: בראשית מט, י. דיון מקיף באופנים שבהם נתפרש הפסוק בתולדות היהדות והנצרות נמצא בספרו של אדולף פווננסקי: *Schiloh: ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre*, Leipzig 1904. 214 ומשפחות ... יעבץ: דברי הימים א' ב, נה. 214–215 וכן ... דיני נפשות: השו ישועות משיחו (לעיל, הערה 27 במבוא), עיון א, פ"ו (לו ע"ב). המשפט אינו ב-*Pugio* שלפנינו, ובמקומו נכתב (*Pugio*, 313): 'ומה לא יסור שבט מיהודה אלא לומר לך שלא נתן כח לסנהדרין לדון דיני נפשות אלא כל זמן שיושבין בלשכת הגזית שכיין שגלו משם למקום אחר בטלו דיני נפשות שנ' ועשית על פי הדבר אשר יגידו מן המקום ההוא. מלמד שהמקום גורם'. בכ"י סט. ז'נבייב (ספרור מטושטש), מופיע המשפט כלשונו אצלנו (ושם: 'לשכת הגזית'). 215 עד כי יבוא שילה: בראשית מט, י.

משיח. ואמר ר' נחמן כשגלתה סנהדרין מלשכת הגזית ובטלו מהם דיני נפשות חגרו שק על מתניהם והקריחו קרחה עליהם ואמרו אוי לנו כי סר שבט מיהודה ובן דוד לא בא. יראה מי שיש לו ענים לראות איך הוא מבואר מכל אלו המימרות שזמן ביאת הגואל היתה באותה שעה:

220 אמר המשיב. נראה לפי הנחתו שהוא סובר שבזמן הגואל יסור שבט מיהודה. ואין כן דעתינו. אדרבא סוברים אנו שבבוא משיח תשוב המלוכה לשבט יהודה בקיום וחדוש חזק יותר משהיתה לבית דוד ולא יסור שבט מיהודה לעולם, לפי שבאחרית הימים תשוב לו המלוכה יותר גדולה שכל העמים יסורו למשמעתו. והוא אומרו בסוף הכתוב ולו יקחה עמים. ומלת עד תהיה כמלת כי לא אעזבך עד אשר *אם עשיתי את אשר דברתי לך, שלא רצה האל ית' לומר חלילה לו שתכף שיעשה האל ית' ליעקב אשר דבר לו שיעזבנו, רק ביאורו שלעולם לא יעזבנו. ועוד כי אנקלוס הגר תרגם הכתוב לא ייעדי עביד שולטן מדבית יהודה וספרא מבני בנוהי עד עלמא דייתי משיחא דדיליה הוא מלכותא וליה ישתמעון עממיא. וכן מ"ש שכשגלתה סנהדרין אמרו אוי לנו שסר שבט מיהודה ובן דוד לא בא, ירצה שבעת שיבוא משיח בן דוד ישוב *השבט ליהודה. 225 ונראה משם שכן דוד לא בא באותה שעה שגלתה סנהדרין והוא אומרו ובן דוד לא בא, הפך מה שהניח:

216 משיח] המשיח ג / נחמן] רחמון ג רחמן ה / חגרו] תפרו ג 217 מתניהם] גלדיהן ג / קרחה עליהם] עליהם קרחה ג 218 ענים] עינים גה / איך] אף ה / מבואר] מבאר ה 221 ארבה] ארבה ה / משיח] משיחנו בגה / בקיים] בקיום בגה 223 למשמעתו] אל משמעתו בגה 224 ומלת] מלת ה / אם] לא א 226 שיעזבנו] מעל תיבה מחוקה א / אנקלוס] אונקלוס גה / תרגם] שלם מאד תרגום בה שילם מאד תרגום ג 227 ייעדי] יעדי בגה / יהודה] יהודא ג / עלמא] עלם ה 228 הוא] היא בגה / וכן מ"ש] ובירושלמי בג ופירוש ה / אמרו] שאמרו בגה 228–229 שסר שבט] כי סר השבט ה 229 *השבט] משבט א 230 סנהדרין] סנהדרי בג

216–218 ואמר ר' נחמן ... לא בא: Pugio, 872. ושם הנוסח 'R. Rachmon', ובדומה במקבילה הספרדית 'rabi Rahamón' (ET, 2.15) ובפרוטוקולים הלטיניים 'rabi Rahamon' (LD, 45), וכגורת כ"י ג. במקבילה הלטינית (MBVP, 534E) האיות הוא 'Ramon'. השם 'ר' נחמן' מופיע גם בישועות משיחו שם, לו ע"ב. במובאה מתוך ספר הפיקורים המצוטטת אצל פוזנסקי (Schiloh, p. LXXXV) מובא השם 'ר' דגמון' ובהערה 2 שם כותב המחבר שצ"ל 'רחמון' ושבקדש קדשים הגרסה היא 'רב נחמ' – שם שאינו מוזכר באף אחד מעדי הנוסח שלפנינו, ובכלל זה המובאה מקדש קדשים שפוזנסקי עצמו מביא בספר (ואולי היה לפניו כ"י נוסף). על דרשה זאת ועל השם הייחודי 'רחמון' ראו שקיעין (לעיל), הערה 120 במבוא, עמ' 67–69; ראו גם אברהם עפשטיין, מקדמוניות היהודים ב, עמ' קא בהערה 2; חן-מלך מרחביה, 'על נוסחאותיו העבריות של ספר 'פוגיו פידיא' בכ"י סט. ז'נבייב, קריית ספר נא, ירושלים, תשל"ו, עמ' 288, הערה 18; הסלהוף (לעיל), הערה 13 במבוא, עמ' 178. ר' אשטרוק ערער על אותנטיות הדרשה (LD, 45–46). ראו בער, המדרשים המזויפים (לעיל), הערה 116 במבוא, עמ' 31–32 ובהוספות אלבק שם, בעמ' 48. ↑ 224 ולו יקחה עמים: בראשית מט, י. 226–224 ומלת ... לא יעזבנו: על תשובה זו ראו בהרחבה לעיל במבוא, עמ' 30–34. 224–225 כי ... דברתי לך: בראשית כח, טו. 226–228 לא ייעדי ... עממיא: אונקלוס לבראשית מט, י, ושם 'דדיליה היא' ↑ 228–229 אוי לנו ... לא בא: Pugio, 872.

יא. אמר המניח. וגם יתבאר זה מן הפרסום הגדול שהיה הולך מביאת הגואל בפי כל אדם בזמן | ההוא. אמרו בסנהדרין פ' חלק בר כוזיבא מלך תלתין שנין ופלגא. א"ל [א40] לרבנן אנא מלכא משיחא. ור' עקיבא כד הוה חמי ליה להדין בר כוזיבא אמ' היינו מלכא משיחא. ועוד אמרו באכה רבתי על פ' בלע ה' ולא חמל היה ר' עקיבא יושב 235 ודורש דרך כוכב מיעקב אל תקרי כוכב אלא כוזב. ואמר הר"ם ז"ל בס' שופטים ה' מלכים ר' עקיבא חכם גדול היה ומגדולי המשנה והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך והיה אומר עליו שהוא משיח ודמה הוא וכל חכמי דורו שהוא משיח עד שנהרג בעונות:

אמר המשיב. זה ראייה אצלנו שלא היו מאמינים בעלי הגמ' במשיחם והיו חושבים 240 *שבן כוזיבא היה משיח, והוא היה שמנים שנה אחרי מיתת יש"ו או יותר. וכן נראה בבירור שאמונת חכמי התלמוד היתה כמונו היום שביאת הגואל לא היתה בזמן החרבן, אף כי תתאחר זמן רב אחר החרבן. והוא אומר בסוף המימרא יעלו עשבים על לחייך ובן דוד לא בא:

יב. אמר המניח. עוד נוכל להביא ראייה ברורה על זה הענין ממחזה דניאל, שאמר 245 שבועים שבעים שא"א לפתרם אלא על מלך המשיח. וכן אמר הרמב"ן ולמשוח קדש קדשים הוא המשיח המקודש מבני דוד. וכן אמרו בב"ר לר' משה הדרשן על פסוק כי

233 בסנהדרין] במסכת סנהדרין ג / תלתין] תלתא ג / א"ל] אמר להו ג 234 מלכא] ליתא ג / אמ' הוה אמר ג 235 ולא חמל] ולא חמל. אמר רב יהודה בר אלעאי ג 235–236 יושב ודורש] דורש ג 237 המשנה] חכמי המשנה היה ג 238 משיח' המלך המשיח ג / משיח' המשוח ג 239 בעונות] בעונותיו ג 241 *שבן] שבין א 245 דניאל] דניאל פרק תשיעי מספרו מחשבון שבועים שבעים ג 246 אמר] אמר בפירוש ג 247 על פסוק] על פסוק ומלכי צדק מלך שלם ההוא דכתיב ג

232–233 וגם ... ההוא: במקבילות הלועזיות נוסף כאן קטע: 'In tantum quod quia viderunt eodem tempore quandam Regem, qui regnabat in quadam civitate Viter, nominata: et erat vir magnæ potentiae, bellator et victor, cui nomen erat Barcosiba, statim reputarunt eum Messiam, intelligentes quod idem tempus Messiae assignatum erat' (MBVP, 534F; cf. ET, 2.17) [עד כדי כך, שמכיוון שראו באותו זמן מלך כלשהו אשר מלך בעיר כלשהי שנקראת ביתר והיה איש בעל כוח רב, לוחם ומנצח, ושמו היה בר כוזיבא, מייד החשיבוהו למשיח, בהבינם שהוא נבחר להיות המשיח בזמן ההוא']. 233–235 בר כוזיבא ... משיחא: בבלי סנהדרין צג ע"ב ושם 'תרתין שנין ופלגא'; 320, 322, 872, Pugio, ושם 'תלתא שנין ופלגאי' כגרטת כ"י ג, אולם בכ"י סט. ז'נבייב (51) 'תלתין שנין ופלגא', וכן במקבילות הלועזיות (ibid.) '30. annis cum dimidio'. ↑ 234–235 ור' עקיבא ... משיחא: ירושלמי תענית פ"ד ה"ה; איכה רבה (וילנא) ב, ד; 326, Pugio. 235 בלע ה' ולא חמל: איכה ב, ב. 235–236 היה ר' עקיבא ... כוזב: ראו שורות 234–235. המדרש חסר במקבילות הלועזיות. 236 דרך כוכב מיעקב: במדבר כד, יז. 237–239 ר' עקיבא ... בעונות: משנה תורה, הלכות מלכים יא, ג; 873, 320, Pugio. 243–244 יעלו עשבים ... לא בא: ראו שורות 234–235. 246 שבועים שבעים: דניאל ט, כד. 246–247 ולמשוח ... מבני דוד: ספר הגאולה, כתבי רמב"ן, א, מהדורת שעוועל, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רפא; 866, Pugio. ולמשוח קדש קדשים: דניאל ט, כד. 247–248 כי קרובה ... להגלות: ישעיהו נו, א.

קרובה ישועתי לבוא וצדקתי להגלות זהו מלך המשיח שכתוב בו ולהביא צדק עולמים. ואמרו בסוף סדר עולם ר' יוסי אומר שבועים שבעים משחרב הבית הראשון עד שחרב הבית האחרון, שהם שבועים שבעים לחרבן בית ראשון ות"כ שנה לבית שני. ועל דרך זה ביארו ראב"ע. והרוצה לדעת באר הטב חלוק אלו השבועים שבעים לז' ולו' ולב' ולא' ומב' לא' לחצאין ימצאנו בפי' למאסטר"ו ניקולא"ב דיליר"ה:

אמר המשיב. כל זה חשב לראיה שתכף סוף השבועים בא צדק עולמים שהוא המשיח. וא"כ כפי' הכתו' אלא כך פי' שאחר השבועים שבעים שהוא זמן חרבן הבית יהיה הגלות שנתן לכלה פשע ולהתם חטאת, כלומר שייסר אותנו עד שנקבל עונש החטאים והעונות בצער גלותינו זה ואחר יבוא צדק עולמים שהוא המשיח. ולפי שדניאל היה מתפלל על זמן בית שני וחשב שיהיה קיים לעולם הראה לו ה' ית' שלא יחשוב על קיום הבית ההוא, שאחר השבועים שבעים יחרב ויהיה חרבנו עד שיכלה פשעם וחטאתם של ישראל ואז יבוא צדק עולמים ויתקיימו אז כל הנבואות המתנבאות באחרית הימים. וזהו אמרו ולחתום *חזון ונביא. וביאור ולמשוח קדש קדשים הוא בה"מ שהוא המקודש, או נאמר על מלך המשיח כמ"ש הרמב"ן ז"ל:

249 ואמרו] ואמר ג / עד] ועד ג 250–251 ועל ... ראב"ע] ועל זה הדרך ביארוהו הגאון ר' סעדיה ואבן עזרא ג 251 הטב] היטב ג 251–252 ולב' ולא' ושנים ואחת ג 252 ומב' לא' לחצאין] והאחת לשתי חצאין ג / ימצאנו] ימצאנו ג / למאסטר"ו ניקולא"ב דיליר"ה] למאשטרו ניקולאב דליירא (האותיות 'אי' נוספו מעל תיבת 'משטרו') ב למאשטרי ניקולאס דליירא ג 254 וא"כ] ואין כן בג / כפי' כפי בג / פי' פירושו ג 255 לכלה פשע] לכלא הפשע בג 255–256 החטאים והעונות] העונות והחטאים בג 257 זמן] בנין בג 258 קיום] קיום בג 260 *חזון] חוזה א 261 כמ"ש] כמו שכתב בג

248 זהו ... עולמים: *Pugio*, 285; *LD*, 143. ולהביא צדק עולמים: דניאל ט, כד. 249–250 ר' יוסי ... לבית שני: סדר עולם רבה, כה, מהדורת מיליקובסקי, עמ' 317; *Pugio*, 272; *LD*, 142. הנוסח שלפנינו 'שבועים שבעים לחרבן בית ראשון' משובש, וצ"ל 'שבועים לחורבנו'. 251 ביארו ראב"ע: 'per Gaon Rabbi Sahedias, et Rabbi Abraham, et Rabbi Aben Hazora' (*MBVP*, 534G; cf. *ET*, 2.20). השוו *Pugio*, 297. הראב"ע בפירושו לדניאל ט, כד מצטט את דברי הרס"ג על אתר. ↑ לו' ולו': *in 7. videlicet, et 92.[sic!]* (*Zürich* 1552, p. 44: 'et 62.'; cf. *ET*, 2.20) et in unam: *ibid.* ↑ [לשבע ול-92] (צ"ל: ול-62) ולאחת ולשני חצאים]. ↑ 252 בפי' למאסטר"ו ניקולא"ב דיליר"ה: ראו פירושו של די לירה (*Postilla*) לדניאל ט, כד-כו. 255 לכלה פשע ולהתם חטאת: דניאל ט, כד, ושם 'לכלא הפשע'. ↑ 260 ולחתום חזון ונביא: שם. ולמשוח קדש קדשים: שם. 261 כמ"ש הרמב"ן ז"ל: ראו שורות 246–247.

פרק ג' <

אמר המניח. לבאר שמקום מולדתו של משיח הוא מבית לחם. זה יראה מנבואת מיכה פרשת ואתה בית לחם אפרתה צעיר <להיות> *באלפי יהודה ממך *לי יצא להיות מושל בישראל ומוצאותיו מקדם *מימי עולם. פרש"י ואתה בית לחם שיצא משם, שנא' (כי) עבדך ישי בית הלחמי. ובית לחם קרוי אפרת, שנא' דרך אפרת היא בית לחם. צעיר להיות וכו' ראוי היתה להיות צעיר באלפי יהודה במשפחות יהודה מפני פסלות רות המואביה שבך. ממך יצא לי משיח | <בן> דוד. וכן הוא אומר אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה. וכן ת"י מיניך קדמאי יפוק משיחא. ומוצאותיו מקדם *מימי עולם, שנא' לפני שמש ינון שמו. וכן ת"י ושמייה אמיר מן קדמא יומי עלמא. מזאת הנבואה עם זה הפי' נולד שתי תולדות. א' היות משיח נולד בבית לחם. ב' <היות התולדה לטבע אנושי שבו לבד, כי הטבע האלקי שבו לא יצא עתה מבית לחם כי כבר היה מימי עולם. ואם יאמר אומר כי מזה לא יתבאר רק שמקום מולדתו הוא בית לחם אבל מנין לנו שנולד שם בפועל בזמן קרוב לחרבן, זה ית' מב' > מימרות הכתובות בפ"א בשם ר' *שמואל בר נחמן:

אמר המשיב. כבר הארכנו במה שקדם שהפסו' שנא' לדוד שיצא מבית לחם. ואומר מימי עולם ירצה בו מימים קדומים ואינו חוזר על האלקות שהרי אינו תחת הזמן:

2 מבית בבית ג 3 פרשת] פרק חמישי ג / *באלפי] לאלפי א / *לי יצא] יצא לי א 4 *מימי] כימי א / משם משם דוד ג 5 עבדך] בן עבדך ג / קרוי אפרת] קרויה אפרתה ג / דרך] ואקברה שם בדרך ג 6 להיות וכו'] להיות באלפי יהודה ג / היתה] הייתה ג / באלפי] במשפחות אלפי ג 7 יצא לי] לו יצא ג 8 ת"י] תרגם יונתן ג / מיניך קדמאי] מנך קדמו ג / *מימי] כימי א / שנא'] על זה אמור ג 9 ת"י] תרגם יונתן ג / אמיר] אמירה ג / מן קדמא] מלקדמין ג / יומי] בין השיטין א מיומי ג 10 נולד] נלמוד ג / א'] האחת ג / משיח] המשיח ג / < >] השנית ג / התולדה] אותה התולדה ג 11 אנושי] האנושי ג 12 מנין] מאין ג 13 זה ית'] אומר שזה יתבאר ג / מב' >] מאותן שתי ג / בפ"א] בפרק הראשון ג 14 *שמואל] יהודה א 15 שנא'] שב בג

3-4 ואתה ... מימי עולם: מיכה ה, א. 4-9 ואתה בית לחם ... ינון שמו: רש"י למיכה ה, א, ושם 'בן עבדך'. ↑ 5 עבדך ... הלחמי: שמואל א' יז, נח. דרך אפרת היא בית לחם: בראשית מת, ז. 7-8 אבן ... לראש פינה: תהילים קיח, כב. 8 מיניך ... משיחא: תרגום יונתן למיכה ה, א. מימי עולם: מיכה ה, א. 9 לפני שמש ינון שמו: שם, עב, יז. ושמייה ... עלמא: שם. ובנוסח שלפנינו: 'שמייה אמיר מלקדמין מיומי עלמא'. ↑ 10 שתי תולדות: בדפוסים מאוחרים של המקור הלטיני חל שיבוש – התולדה השנייה קיבלה את מקום הראשונה, בעוד הראשונה נשמטה כליל: 'Prima est, Messiae nativitatem, fuisse secundum humanam personam, nequaquam secundum divinam' etc. (MBVP, 535A) [ראשית, שלידת המשיח הייתה לפי הפרסונה האנושית, ולא לפי האלוהית]. בדפוס ראשון (Zürich 1552, p. 45-46) ובמקבילה הספרדית (ET, 3.3) מובאים הדברים כסדרם. 13 הכתובות בפ"א: כך בכל עדי הנוסח ובמקבילות הלועזיות, וצ"ל 'בפ"ב' ושב אל דברי רשב"ן דלעיל, פ"ב, שורות 139-159, הלוקחים מתוך Pugio, 349-350. דל ואייה רודריגו סבור שהפרק הראשון נוסף בשלב מאוחר יותר (ET, 3.4, n. 294). 15 כבר ... מבית לחם: ראו לעיל, פרק א', שורות 201-205.

פרק ד'

לבאר שמתנאי המשיח להיות נולד מבתולה:

אמר המניח. זה יראה מדברי ירמיה קפי' ל"א אמר שובי בתולת ישראל שובי אל עריך
אלה עד מתי תתחמקין הבת השובבה כי ברא ה' חדשה בארץ נקבה תסובב גבר. אמרו
בב"ר על פסו' ופרעה חולם אריב"ל בוא וראה שלא כמידת הקב"ה מידת בשר ודם.
5 מדת בשר ודם מכה באזמל ומרפא ברטייה, והקב"ה אינו כן אלא במה שמכה בו מרפא,
הד"כ כי אעלה ארוכה לך וממכותיך ארפאך. וכן אתה מוצא בישראל בדבר שהכה בו
בדבר רפאם. ישראל חטאו בבתולה, שנא' *ושם עשו *דדי בתוליהן ולקו בבתולה,
דכתי' נשים <ב>ציון ענו בתולות בערי יהודה. ומתנחמים בבתולה דכתי' כי (הנה)
ה' *ברא <ה> חדשה בארץ נקבה תסובב גבר. ר' הונא בשם ר' *אידי אומר זה מלך
10 המשיח, שנא' אני היום ילידתיך. ועליו אמר ישעיה קפי' *ס"ב למען ציון לא אחשה
וכו' עד יצא כנגה צדקה וכו'. יתבאר מזה מה שאמרת למעלה מהמ"ם סתומה מלמרבה
המשרה. גם יתבאר ממה שכתב יחזקאל בסוף ספרו קפי' מ"ד *וישב אותי דרך שער
המקדש החיצון הפונה קדים והוא סגור ויאמר (ה') אלי <ה> השער הזה יהיה סגור לא
15 יפתח ואיש לא יבוא בו כי ה' אלקי ישראל בא בו והיה סגור. זאת הנבואה א"א להבינה
כפי פשוטה כי לא היה במקדש שנעשה שיהיה בו שער שלא יכנסו בו הכהנים והעם

2 לבאר] לבאר בו ג 3 קפי' [פרק ג 4 כי] בין השיטין א / אמרו] ואמרו ג 5 בב"ר] בבראשית רבא לר'
משה הדרשן פרשה פ"ט ג 6 מדת] ליתא ג / אינו] אין אומנתו ג / במה שמכה] בדבר שהוא מכה ג / מרפא]
הוא מרפא ג 7 הד"כ] ההוא דכתיב ג / בישראל] ביוסף ובישראל ג / שהכה] שהכס ג 8 *ושם] שמה א / *דדי]
י? א 9 דכתי' ¹¹] שנאמר ג / דכתי' ²] שנאמר שובי בתולת ישראל שובי אל עריך אלה עד מתי תתחמקין הבת
השובבה ג 10 *ברא] בורא א / *אידי] אודי א אידי ור' יהושע בן לוי ג 11 שנא'] שנאמר בו ג / אמר ישעיה
קפי' *ס"ב] הוא אומר ישעיהו בספרו ג / *ס"ב] ס"ג א 11–12 לא אחשה וכו'] לא אחשה ולמען ירושלים לא
אשקוט ג 12 צדקה וכו'] צדקה וישועתה כלפיד יבער. וזה שאמר הכתוב יבחר אלהים חדשים אז לחם שערים ג /
יתבאר ... שאמרת] עוד יתבאר זה ממה שאמרנו ג / מהמ"ם סתומה] על המם הסתומה ג / מלמרבה] שכתובה
בלסרבה ג 13 קפי' [פרק ג / *וישב] וישם א 14 המקדש] בין השיטין א / יהיה סגור] סגור יהיה ג 15 סגור]
סגור את הנשיא ג 16 כפי] לפי ג / היה] מצינו ג / שנעשה] שנעשה אחר יחזקאל ג

3–4 שובי ... תסובב גבר: ירמיהו לא, כ–כא. 5 ופרעה חולם: בראשית מא, א. 5–12 אריב"ל ... צדקה
וכו': Pugio, 354, 755 ושם מפנה לבראשית רבה לרבי משה הדרשן; LD, 217. השוו מכילתא דרבי
ישמאל, מסכתא דויהי, בשלח, ה, מהדורת הורוויץ–רבין, עמ' 107–108; פסיקתא רבתי, לג, מהדורת
איש שלום, קנו ע"ב–קנו ע"א, ועוד. במקבילות הלועזיות (MBVP, 535B–C; ET, 4.1a) נזכרת
הדוגמה מיוסף: 'Joseph per somnia percussus est, et per somnum curatus est' [יוסף הוכה
בגלל חלומות, ונתרפא בזכות חלום]. ↑ 7 כי ... ארפאך: ירמיהו ל, יז. 8 ושם ... בתוליהן: יחזקאל
כג, ג. 9 נשים ... בערי יהודה: איכה ה, יא. 10 רב הונא ... אידי: Rabbi Hamna [...] Rabbi
'Rrabi Anina [...] Rrabi Oddi' (ET, 4.1b); 'Yddi' (MBVP, 535D); ↑ 11 אני היום ילידתיך:
תהילים ב, ז. 12–11 למען ציון ... צדקה וכו': ישעיהו סב, א. 13–12 מלמרבה המשרה: לעיל פ"ב,
פסקאות ד–ה. 13–15 וישב ... והיה סגור: יחזקאל מד, א–ב. 16 במקדש שנעשה: 'in ultimo
[במקדש האחרון שהוקם אחרי templo quod fuit post Ezechielem ædificatum' (MBVP, 535D)

תמיד, ובפרט השער הפונה קדים שהוא השער היותר מפורסם להכנס בו כל אדם. ובהכרח יש לנו לפרשה כפי' המדרש, ובפרט כי מצאנו בקפי' מ' מספרו כשהתחיל לדבר באותו הענין אומר שהיה יושב בבבל שנשאו רוח ה' להוליכו לא"י והעלהו אל הר אחד גבוה מאד ומדד שם על ראש ההר מדות בנין העיר ירושלים ומדות המקדש. 20 ותראה מהאורך והרחוב לאותם המדות כי כפי המדות ההמה תהיה ירושלים יותר גדולה מחצי הישוב והמקדש יותר גדול מא"י. א"כ א"א מבלי היות לזאת הנבואה ביאור פנימי אחר. וכן מצינו בסנהדרין פ' חלק ובסוכה פ' לולב וערבה א"ר אבא דרא דקמי קב"ה תמני סרי אלפי פרסי הוא, שנא' סביב שמנה עשר אלף. ופרש"י | בירושלים של מעלה משתעי קרא בסוף יחזקאל. א"כ אחר שזאת הפרשה לא תתישב רק כפי המדרש, 25 והפ' הפנימי הוא היותר מתישב לה, הוא שתהיה ירושלים רומות *לקהל כל המאמינים במשיח, והמקדש לכניסה הקדושה הכהנים המקריבים קרבנו, והשער הסגור אשר לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלקי ישראל בא בו הוא רה"ק שנכנס בבטנה וקבל הבשר מבלי שום הפסד אבר מאבריה. ואלה העניינים כמעט הם מבוארים מעצמם למי שיש לו עינים לראות וישקלם במאזני צדק. 30

17 [שהוא] שהוא היה ג 18 כפי' כפי ג / בקפי' [בפרק ג / כשהתחיל] כשמתחיל ג 19 [באותו הענין] באותה הנבואה ג / שנשאו] ושנשאו ג 22 [המקדש] ובית המקדש ג / מא"י] מכל ארץ ישראל ג / מבלי] מבלתי ג 23 [בסנהדרין] במסכת סנהדרין ג / דקמי' דקאי ג 24 [תמני סרי] תמניסר ג 26 [הוא היותר] הפירוש היותר ג / *לקהל] לקהל א 27 [הכהנים] מן הכהנים ג / קרבנו] הקרבנות ג / הסגור] סגור ג 29 [אבר] באבר ג / מעצמם] בעצמם ג 30 [עינים] עינים ג

יחזקאל'. ↑ הכהנים והעם: (ibid.) 'sacerdotes et Levitæ' [הכהנים והלויים]. 18 כפי' המדרש: 'et civitas' (ET, 4.3b); 'moralmente' (MBVP, 535D); '21–22 תהיה ירושלים ... מא"י: 'Jerusalem mundi celebritatem superasset' (ibid., 535E; cf. ET, 4.3c) [העיר ירושלים עשויה הייתה לעלות בכמות מבקריה על פני העולם כולו']. הדגש במקור הלטיני מוסב דווקא על המבקרים הרבים שיאכלסו את העיר, ולא על ממדיה כבמקור העברי. 23–24 א"ר אבא ... אלף: בבלי סנהדרין צו ע"ב; סוכה מב ע"ב; LD, 157; Pugio, 386; 24 סביב שמנה עשר אלף: יחזקאל מח, לה. במקור הלטיני: 'spacium tenet octo millium leucarum' (MBVP, 535E) [משתרע על פני שמונת אלפים ליגות]. 24–25 ופרש"י ... יחזקאל: רש"י לבבלי סנהדרין צו ע"ב, ד"ה 'סביב י"ח אלף'. 26–29 שתהיה ... מאבריה: במקבילות הלועזיות (ibid., 535F; ET, 4.3d) נדרש הפסוק מיחזקאל מד, ב ביתר בהירות ופירוט: המקדש מסמל את הכנסייה הקדושה ולא את הכניסה הקדושה' כנוסח העברי. השער הסגור שהאל עובר בו רומז לבתולי מרים, לא למקום פיו: 'Nam alioquin hæreticum esset credere, Dei divinitatem locum aliquem occupare' [שאיילולא כן עלול הכופר להאמין שהאל תופס מקום כלשהו]. הפסוק מתפרש כלהלן: 'השער הזה סגור יהיה' – בהיריון; 'לא יפתח' – בלידה; 'ואיש לא יבוא בו' – אחרי הלידה; 'כי ה' אלהי ישראל' – בנו של האל-האב הנצחי כמותו ('coæternus'), 'בא בו והיה סגור' – השער ייותר כך עד סוף העולם. מקורה של דרשה נוצרית זו באבות הכנסייה הקדומים והיא הייתה רווחת גם בימי הביניים. ראו למשל בחיבור הפולמוס של גילברט קריספין, בתוך: Anna Sapir, *The works of Gilbert Crispin, Abbot of Westminster*, Abulafia and Gilian Rosemary Evans (eds.), London 1986, p. 29

עוד נוכל לבאר לזה הענין מאותה הנבואה הנז' בישעיה קפ' ז' הנה העלמה הרה ויולדת בן וקראת שמו עמנואל. והיהודי טוען כנגדנו בזה ג' טענות. א' כי אם כונת הנביא מה שאומרים הנוצרים היל"ל הנה הבתולה הרה לא העלמה. ב' שאם הענין כפי מה שאומרים הנוצרים ומניחין אותו לא יהיה שום אות לאחזו כי לא היה רק יותר מת"ק שנה אח"כ. ג' שאותו בן הנולד שהם אומרים אין שמו עמנואל רק יש"ו. ויש לנו בזה תשובות נכונות. לטענה הראשונה שאומרי' שהיל"ל בתולה ולא עלמה אומר שידוע הוא שיש בלשון עברי ג' שמות שהוראתם קרובה והם נערה בתולה עלמה. וההפרש *שביניהם הוא ששם נערה יאמר על האשה פחותה בשנים מבלי פנות אם היא בעולה או שתומה. >כי זמן הנערות הוא ידוע שהוא עד חמש עשרה שנים או פחות או יותר מעט. ושם הבתולה יאמר על אותה שהיא שתומה ולא קרב אליה איש, מבלי פנות אם היא מועטת השנים או זקנה כי אשה בת שנים תקרא בתולה אם לא ידעה איש מעולם. ובשם העלמה צריך השגחות. האחת שתהיה בתולה. ועם היות הכתוב לפעמים דרך העברה ישתמש באלו השמות זה תחת זה האמת הוא שהוראתם האמיתית היא זאת, כמו שימצא זה בספרי המדקדקים הקדומים. ועוד כי עלמה נגזרת מענין נעלם. ולזה לקח הנביא השם היותר נאות שבכל השמות והיותר מסכים לענין האם

31 לזה] אל זה ג / קפ' פרק ג 33 היל"ל] היה לו לומר ג / ב' שאם] שנית שזה ג 34 היה] ניהיה ג 35 אח"כ] אחריו ג / ג' שלישי ג / בן] הבן ג 36 שהיל"ל] שהיה ראוי לומר ג 37 עברי] העברי ג 38 *שביניהם] בין שניהם א 39–72 >כי ... יתברך<] ליתא א (הושלם על פי ג)

.LD, 219 q. 28, a. 3 .Theologiae 3 q. 28, a. 31–32. הנה ... עמנואל: ישעיהו ז, יד. ג 32 'טענות: והשוו LD, 219 במקבילות הלועזיות (ibid., 535G; ET, 4.4a) קודמת לשלוש הטענות האמירה שאין הנבואה יכולה להתאמת במרים (אלא באשת אחז). 34–35 יותר מת"ק שנה אח"כ: זאת טענה רווחת מאוד בספרות הפולמוס העברית. השוו למשל חסדאי קרשקש, ספר ביטול עיקרי הנוצרים, מהדורת לסקר, רמת גן תשס"ב, עמ' 82; כלימת הגויים (לעיל, עמ' 137), עמ' 8; מלחמות השם (לעיל, הערה 134 במבוא), עמ' 87 (ושם ההפרש האמור בין אחז לימיו של ישו הוא 700 שנה); ספר יוסף המקנא, מהדורת רוזנטאל, ירושלים תש"ל, עמ' 75; ספר נצחון ישן, מהדורת ברגר, פילדלפיה 1979, עמ' 56 (ושם: 'יותר מג' מאות שנה לאחר מיתת אחז'). 39–40 כי זמן ... מעט: חסר במקבילות הלועזיות. 41–42 כי אשה ... מעולם: המשפט חסר במקור הלטיני. 43–44 האמת ... המדקדקים הקדומים: השוו; Pugio, 738; LD, 219 44–45 עלמה ... נעלם: במקור הלטיני (MBVP, 535H–536A) נוסף: 'Alma, mirabile secretum; quia Alma, secundum Hebraicum idioma derivatur ab quodam verbo Helim de biniam cabed Notaf, cuius significatio seu translatio est, celo, celas, celavi. Alma ergo, celata significat, ceu celatio: celata dico, quia virum non cognovit unquam; celatio quia secretum incarnationis Christi omni humanæ naturæ fuit, nisi ab beata Virginem, velatum' [עלמה, סוד נפלא, מכיוון שלפי הביטוי העברי 'עלמה' נגזרת מהמילה 'העלים' מבניין כבד נוסף, אשר משמעותו או תרגומו 'אני מעלים, אתה מעלים, העלמת'. עלמה לפיכך, משמעה 'עלומה', כמו 'העלמה'. אני אומר 'עלומה', שכן איש לא ידעה; 'העלמה' שכן סוד ההתגשמות של ישו היה נותר חבוי מהטבע האנושי כולו, אילולא הבתולה המבורכת]. התעתיק המשובש למילים 'העלים' מבניין (או: 'זה בניין') כבד נוסף מופיע באופן זה בכל הנוסחים. בניין הפעיל כונה כך בפי מדקדקים ספרדיים.

הקדושה, כי היא היתה נערה בשנים ובתולה ויצדק על זה שם עלמה. לתשובת הטענה השנית אומר שזה האות לא נתבשר לאחזו עצמו, כי אחר שהנביא אמר לו שאל לך אות והוא ברוע לבבו השיב לו לא אשאל ולא אנסה את י"י שב הנביא לדבר עם בית דוד שהיו מפקחים שתבא רעה לישראל בעבור חטאת אחז, ובישר להם הנחמה העצומה הזאת הטובה והעתידה לבא מהם, ושקודם שיהיה זה יבאו תהפוכות רבות ורעות בארץ ישראל ויהודה. ואז נראה בכירור כי משם ואילך לא דיבר עם אחז רק שאמר שמעו נא בית דוד. ולטענה השלישית נשוב ונאמר כי אותו הבן הנולד מהקדושה עם היות ששמו בעצמו היה ישוע הרבה שמות קראו לו הנביאים. יעקב קראו שילה דוד קראו ינון ירמיה קראו י"י צדקנו ישעיה קרא שמנה שמות פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום, בעבור כי כל אלו השמות הונחו לו כפי מדותיו וכפי הפעולות הנמשכות אלינו ממנו יתברך. וזה השם עמנואל הוא מהשמות היותר מסכימים עמו, בעבור שהוא יורה על האנושות במלת עמנו ועל האלוהות במלת אל. ואם יאמר היהודי שזאת הנבואה נאמרה לאחז על חזקיהו זה שקר גמור, בעבור כי זאת הנבואה נאמרה לאחז כשעלו רצין ופקח על ירושלים והוא מלך שש עשרה שנה. וכשמת מלך חזקיהו בן עשרים וחמש שנה. 50

אם כן בעת שנאמרה הנבואה היה חזקיהו בן תשע שנה. ואם יאמרו שנאמרה על בן אחר או לישעיה יש לתמוה *איך לא יעשה ממנו זכר או זכרון אחר שתולדתו היתה עם זה האות הגדול. ועוד כי יראה מדברי הנביא שהאות <ש> הוא היה רוצה לתת היה ענין נפלא ונשגב מאד בעבור שאמר העמק שאלה או הגבה למעלה. והנה המעתיק שאן גירונניו לקח במקום שאלה גיהנם. ורש"י הסכים קרוב לפירושו ולהעתקתו כי פירש העמק שאלה או הגבה למעלה, אפילו שיהיה האות לתחיית המתים או להעמיד חמה כמו ליהושע. אם כן אם רצונו היה לתת אות שיהיה בזה האופן מן הזכות והפלא, איך היה אחר כן מענין שפל כזה והוא שתהר אשה ותלד בן. ואם יאמר כי הפלא היה שיודיע הנביא קודם זמן שאותה ההרה תלד בן אין זה פלא, כי בדרך הטבע ובאותות ידועים 55

60

65

61 *איך] אין ג

והשוו LD, 324, שם נגזרת המילה 'עלמה' מ'תעלומה'; ראו דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ביונטל-לברכט, ברלין 1847, ניו-יורק תש"ח, עמ' 267 (ערך 'עלם'). 48 לא אשאל ... את י"י: ישעיהו ז, יב. 51-52 שמעו נא בית דוד: שם, יג. 53 שילה: בראשית מט, י. במקור הלטיני נכתב: 'Sillo, hoc est qui mittendus est' ['שילה, זהו העתיד להישלח'], על פי תרגום הוולגטה לפסוק. ינון: תהילים עב, יז. 54 י"י צדקנו: ירמיהו כג, ו. שמנה שמות: ישעיהו ט, ה. 59 והוא מלך שש עשרה שנה: מלכים ב' טו, ב. 60 בן תשע שנה: על פי החישוב שבמקבילות הלועזיות (MBVP, 536C; ET, 4.7) היה חזקיהו בן 13 באותה עת, שכן הנבואה ניתנה לאחז בשנתו הרביעית כמלך, ולפיכך יש להחסיר ארבע שנים מ-16 שנות מלכותו. השוו LD, 220. 63 העמק ... למעלה: ישעיהו ז, יא. 63-64 והנה ... גיהנם: (MBVP, 536C; ET, 4.8) 'in profundum inferni' ['בעומקו של גיהנום']. 64-66 ורש"י ... כמו ליהושע: רש"י על אתר. הנוסח 'או להעמיד חמה כמו ליהושע' אינו לפנינו שם.

70 יודע זה לרופאים ולבעלי הכוכבים. אם כן בהכרח יש לנו לומר שהאות הנפלא הוא שתהר ותלד בן בהיותה בתולה בלי שום חבור זכר רק מרוח האל יתברך. והראיה לנו שאמר הנביא לכן יתן י"י הוא לכם אות. באמרו מלת הוא המיוחדת יורה שהענין בא מאליו יתברך. < ועוד יש בזה כדמות ראייה ממה שאמר הרב המורה חלק ב' פ"ב אומר שכאשר נמצא אזה דבר מורכב משני פשוטים נמצא אחד משני הפשוטים לבדו, שיש לנו לדון כי הפשוט האחר נמצא לבדו. המשל נמצא הסכנגבין מורכב מחומץ וסוקרי, א"כ נמצא החומץ לבדו בהכרח ונכון ג"כ שהסוקרי ימצא לבדו. כן בנדון שלפנינו 75 אנחנו נמצא היות מציאותינו איזה איש מן האדם מחבור זכר ונקבה. עוד נמצא אזה איש מן האישים מבלי זכר ונקבה והוא אדם ומבלי נקבה זולתי מזכר והיא חוה. א"כ יש לנו לדון בהכרח ג"כ להמצא איש מנקבה בלי זכר והוא המשיח:

אמר המשיב. כל אלו אינם ראיות. הראשון שהביא שישראל נקרא בתולה, שנא' שובי 80 בתולת ישראל שובי אל עריך, זה ראייה שלא נאמר על אשה ידועה אלא על כנסייה, שנק' הכנסייה בתולה לומר שהיא היתה עד הנה חפשית, שלא היתה משועבדת לאומות כמו הבתולה שלא עבד בה איש. כי הבעולה היא כמו שכבר שעבדהו אחרים. ולזה אמר הכתוב שובי בתולת ישראל עד מתי תתחמקין. ומ"ש המדרש חטאו בבתולה, שנא' שם עשו דדי בתוליהן ולקו בבתולה, שנא' נשים בציון ענו אלו בודאי נבעלו, א"כ מתנחמים בבתולה היא ג"כ תהיה כמותן. ולדברי המניח לא תהיה בתולה זאת 85 כשאר בתולות שכתב קודם לכן נשים בציון ענו בתולות בערי יהודה, וכן הכתוב אומר ושם עשו דדי בתוליהן. אבל כונת המדרש מהכתוב שכמו שחטאו ולקו בהיותם חפשים ולא היו משועבדין לשום אדם ומתוך טובה חטאו, ולפי' לקו אותם שהיו ברוב הטובה, כמ"ש הכתוב וישמן ישורון ויבעט. ומתנחמים בשוב ה' להם להיות חפשים, כאילו

72 הרב המורה] הר"ם בספר המורה ג / פ"ב] פרק ראשון עיון שני ג 73 אזה] אי זה ג / פשוטים נמצא] פשוטים יחד ואחר כן נמצא אחר זמן ג / משני הפשוטים] מן הפשוטים ג 74 נמצא] אנחנו נמצא ג 75 א"כ!] עוד ג / בהכרח] אם כן בהכרח ג / ונכון] יש לנו לדון ג / ימצא] ימצא כן ג / כן] כמו כן ג 76 מציאותינו] מציאות ג / ונקבה] עם נקבה ג / אזה] מציאות אי זה ג 77 ומבלי] ובבלי ג 78 בהכרח] בהכרח ג 79 שנא'] שאמר הנביא בג 80 כנסייה] הכנסייה בג 81 שנק'] שרק בג 82 עבד] שעבד ('ש' לצד התיבה בכתב רהוט ב) בג / כמו] ליתא בג 83 ומ"ש] ומה שאמר בג 84 שם] ושם בג 85 היא] יהיה בג / תהיה] שתהיה ג 87 שחטאו ולקו] שלקו וחטאו בג 89 כמ"ש] כמו שאמר בג

71 לכן ... לכם אות: ישעיהו ז, יד. 73–75 שכאשר ... ימצא לבדו: מורה הנבוכים ב, א עיון שני, ושם מתוארת מרקחת הסכנגבין כמורכבת מדבש ומחומץ (ההפניה לפרק ב כאן תואמת את סדר הפרקים בתרגום אלהריזי ובתרגום הלטיני למורה הנבוכים). ↑ 76–78 עוד נמצא ... המשיח: במקור הלטיני (MBVP, 536E) נמצא נוסח משובש של קטע זה, המובא כתקנו בדפוס ראשון, (Zürich 1552) p. 57 ובמהדורת 1618 (עמ' 359). 77–78 א"כ ... זכר: השוו איגרת יהושע הלורקי (לעיל), הערה 33 במבוא, עמ' 102. 79–80 שובי ... עריך: ירמיהו לא, כ. 80 זה ... אשה ידועה: השוו מלחמות השם (לעיל), הערה 134 במבוא, עמ' 81. 83 שובי ... תתחמקין: שם, כ–כא (מובא בדילוגים). ומ"ש המדרש: Pugio, 354, 755. 84 שם ... בתוליהן: יחזקאל כג, ג. נשים בציון ענו: איכה ה, יא. 89 וישמן ישורון ויבעט: דברים לב, טו.

90 מעולם לא ידעו ששום אדם ישעובד בהם. וזהו מ"ש אני היום ילידתיך כאילו לא ראו שום רעה. וזהו כונת הכתוב | כי ברא ה' חדשה בארץ נקבה תסובב גבר. ונקבה היא [241] ישראל שהיתה עד הנה כנקבה בערך שאר האומות המשעבדים בה, כגבר המשעבד הנקבה. עכשיו בבוא הגואל תהיה היא מושלת על האומות המושלים עליה שהיתה גברת. וזהו החידוש שיעשה הקב"ה שהנקבה תמשול על הגבר, שדמה אותה לנקבה המושלת עליה עד עת הגאולה. וזהו שלא אמר בתולה תסובב גבר כי בעת הגלות נמשלו לנקבה לא לבתולה מטעם הנאמר. וזהו שאמר אני היום ילידתיך. ובאומרו אני היום רומז שישכח כל השיעבודין והצרות שעברו על ישראל, ולא אמר אני ילידתיך. עוד הביא ראיה מכח המ"ם וכבר השיבנו עליו. עוד הביא ראיה משער המקדש החיצון הפונה קדים וכו' ויאמר אלי זה השער סגור יהיה וכו' ואמר שזאת הכניסה א"א להבינה כפי פשוטה, ולפיכך פי' אותה בירושלים של מעלה והמקדש לכניסת הקדושה מהכהנים המקריבים קרבנו. והשער הסגור הוא רה"ק שנכנס בבטנה לקבל הבשר. וקשה לפי דבריו שאחר שהוא הולך בדרך פי' רש"י ז"ל בירושלים של מעלה היל"ל כל הפרשה רוחנית והשער הסגור ג"כ רוחני. ונפרש לפי דרכו שהוא רוחני ואיש לא יבוא בו שאין משיג עצמות האל כי אם האל והשגה מעוטה יש לו לאדם, כמ"ש כי לא יראני האדם וחי. וזהו אומרו ואיש לא יבוא בו. אבל לפי דבריו שפי' שהשער הסגור בטן האשה איך יאמר ואיש לא יבוא בו, שכבר בא בו האיש הנוצר בבטנה שבודאי הוא נקרא איש עם היות שיש לו חלק מה בין האלקות לפי דבריהם. ומה שהניח כי לפי מראות יחזקאל תהיה ירושלים כחלק מחצי הישוב ובה"מ יותר גדול מכל א"י זה אינו, כי לפי חשבון הכתו' ביחזקאל שמדת המקדש וירושלים לעתיד לבוא לא יהיה המקדש עם הר הבית רק בקרוב ג' אלפים אמה מרובעות סביב, והעיר ירושלים ק"ג

90 ישעובד] ישעבד ב שועבד ג (הנוסח 'ישעבד' נראה עדיף) / מ"ש] מה שכתוב בג / כאילו] כאלו בג
 91 נקבה] נקובב ג 93 המושלים] המושלות בג 94 החידוש] החדש בג / על הגבר] על הגבר כלומר ישראל שנמשלו לנקבה תמשול לגבר בג / לנקבה] לאומה בג 96 נמשלו] נמשלת בג 98 משער] מן וישב אותי דרך שער (ההשלמה בין השיטין ב) בג 99 קדים וכו'] קדים והוא סגור ('סגור' בין השיטין ב) בג / אלי] אלי י"י ('י"י' בין השיטין ב) בג / זה השער] השער הזה ('הזה' בין השיטין ב) בג / סגור יהיה וכו'] 'וכו' כתם בכה"י א סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבוא בו כי י"י אלהי ישראל בא בו והיה סגור (ההשלמה בין השיטין ב) בג / הכניסה] הנבואה בג 100 כפי] לפי בג / לכניסת] 'לכני' כתם בכה"י א לכניסה ג 101 מהכהנים] מן (בין השיטין ב) הכהנים בג / קרבנו] הקרבנות בג / הסגור] סגור בג / בבטנה] 'טנ' כתם בכה"י א / לקבל] וקבל בג (מתוקן מ'לקבל' ב) 102 היל"ל] היה לו לפרש ג 104 כמ"ש] כמו שכתוב בג 107 נקרא] רק בג / בין] מן בג 109 שמדת] ממדת ב ממדות ג 110 הר הבית] הר הבית כלו בג / מרובעות] מרובעת בג / ירושלים ק"ג] ירושלים ג"כ אלף אמה מרובעת בין המקדש וההר. ותרומת הכהנים שהם ק"ג בג

90 אני היום ילידתיך: תהילים ב, ז. 91 כי ... תסובב גבר: ירמיהו לא, כא. 98–99 משער ... יהיה וכו': יחזקאל מד, א–ב, ושם 'השער הזה'. 104–105 כי ... האדם וחי: שמות לג, כ. 109–110 שמדת ... סביב: מידות בניין יחזקאל מתוארות ביחזקאל מ–מב. שטחו הכולל של מתחם המקדש הוא 500 קנים על 500 קנים, כאשר אורכו של כל קנה 6 אמות (ולפיכך 3000 אמה מרובעות). 110–120 והעיר ... הטב: על פי המתואר ביחזקאל מה, א–ח שטח חלקם של הכהנים

אלף אמה באורך ושישים אלף אמה ברוחב, ותרומת הלויים בצידה כמדה היא, ואחוזת העיר אשר מצד תרומת הלויים שהיא לי"ב שבטי ישראל ל' אלף אמה ברוחב ובאורך ק"ג אלף. נמצא *כשתצטרף חלק תרומת הכהנים שהיא ס' אלף אמה ברוחב ובאורך ק"ג אלף אשר הר הבית בתוכו והמקדש עם חלק *תרומת הלויים אשר היא כמו כן ס' אלף אמה ברוחב ובאורך ק"ג אלף ועם חלק אחוזת העיר שהיא לי"ב שבטי ישראל שהיא ל' אלף אמה רוחב ובאורך ק"ג אלף, תמצא כל העיר ירושלים ק"ג אלף אמה מרובעים סביב שהם י"ג פרסאות וחצי. כצד אני חושב ו' מילין לפרסה שלנו והמיל אלפים אמה. נמצא כל פרסה ופרסה י"ב אלף אמה יעלו ק"ג אלף מרובע סביב י"ג פרסאות וחצי מרובע. וכן ימצא בחשבון בנין יחזקאל בפ' ובהפילכם את הארץ למי שמעיין בה הטב. גם לפי הכתוב נראה כי תוך ה' אלפים קנים רוחב ובאורך כ"ה אלף והקנה ו' אמות שהם מאחוזת העיר תעשה עיר לי"ב שבטים אורך ד' אלפים ות"ק קנים ברוחב ד' אלף ות"ק. וזהו שאמר הכתוב סביב שמנה עשר אלף, כי *כן יעלו בין הד' רוחות הנשאר *מה' אלף רוחב אחוזת העיר שהם ת"ק קנים ישאר למגרשי העיר, וכן ישארו מצד האורך למגרשי העיר ר"ג קנים לכל רוח. ומה שישאר מן | האורך לשני הצדדין שיהיו ד' אלף קנים למזרח וכן למערב יהיה לשדות וכרמים לצורך הגבעונים, שיהיו חוטבי עצים ושואבי המים למקדש ולעיר. ואין לתמוה אם בעת הגזאל תהיה

111 [באורך] מעל תיבה מחוקה א / ושישים] ששים בג / ברוחב] מעל תיבה מחוקה א 113 *כשתצטרף] כשתצטרף א / ס' ? צ"ל 'ששים' ב 114 ק"ג אלף] מאה וחמשים אלף אמה ('אמה' בין השיטין ב) בג / *תרומת] ותרומת א 114-115 ס' אלף אמה] ס' אלף בג 115 ק"ג אלף] ק"ן אלף אמה ('אמה' בין השיטין) ועם חלק אחוזת העיר שהיא לי"ב שבטי ישראל שהיא ל' אלף ('ועם ... אלף' בשולי הגיליון) אמה ב מאה וחמשים אלף אמה ג 116 ק"ג אלף] מאה וחמשים אלף אמה ('אמה' בין השיטין ב) בג 117 כצד] כיצד בג 119 בפ' בפרשת בג 120 הטב] היטב בג 121 עיר] עיר ירושלים בג 122 *כן] כן א 123 *מה' מ"ה א מחמשה ג 124 ר"ג] מאותים וחמשים ג 125 הצדדין] צדדין בג / שיהיו] התיבה מטושטשת ג 126 המים] מים בג

בירושלים העתידיה יהיה 25,000 קנים על 10,000 קנים (150,000 אמה על 60,000 אמה), שטח חלקם של הלויים יהיה זהה בגודלו, ואילו שטחה של אחוזת העיר שנועדה לכלל ישראל יהיה 25,000 קנים על 5,000 קנים. השטח הכולל של שלושת החלקים יהיה 25,000 קנים על 25,000 קנים, שהם 12.5 פרסאות (בכל מיל 2,000 אמה, ובכל פרסה 6 מיל = 12,000 אמה. 12.5 פרסאות הן אפוא 150,000 אמה). 119 ובהפילכם את הארץ: שם, שם, א. 120-124 גם ... לכל רוח: שם, מה, טו-יז. באמצע אחוזת העיר תהיה העיר עצמה שמידותיה 4,500 קנים על 4,500 קנים (והיקפה 18,000 קנים) וסביב לה בטווח של 250 קנים לכל רוח יהיו מגרשים. 122 סביב שמנה עשר אלף: שם, מה, לה. 124-126 ומה ... למקדש ולעיר: בחיסור שטחה של העיר והמגרשים שסביבה (500-4,500-25,000 קנים באורך אחוזת העיר) ייוותר שטח של 10,000 קנים ממזרח לעיר ו-10,000 קנים ממערב לה, עליו נאמר (שם, שם, יח): 'היתה תבואתה ללחם לעובדי העיר'. המחבר, בעקבות רש"י, סבור ששטח זה נועד עבור הגבעונים, שהם 'עובדי העיר'. המספר 4,000 הנזכר כאן ובכתבי היד המקבילים אינו נהיר.

ירושלים כמדה הזאת בין כל החלקים הנז' ושדות וכרמים אשר יהיו בתוכה. ננוה היתה עיר גדולה מהלך ג' ימים וגם היום לפי הנשמע ימצאו בעולם עיירות גדולות. גם אין לתמוה אם המקדש וגם כל ההר יהיה ג' אלף אמות מרובע. לכן יראה שהמניח מכמה חלקים טעה. ואולי טעותו היה כי שם כל גבולי א"י תוך ירושלים וגם כל זה לא יספיק 130 לשתות מה שהניח. אכן במדת המקדש וההר לא היה לו לטעות כי החשבון מכוון כמו שהנחנו. ואנו מפרשים השער הסגור על שער קדש הקדשים שלא יכנס אדם בו לעולם זולתי הכ"ג פעם אחד בשנה עם עבודת היום, וזה יקרא נשיא. ומ"ש ישב בו לאכול לחם ר"ל לעבוד עבודת היום, כי העבודה תקרא לחם כדכתיב לחם אלקיו, וכן ויאכלו 135 וישתו ות"א והווי חדאן בקורבניהון דאתקבלו כאילו אכלו ושתו. עוד הביא ראייה מהנה העלמה וכבר נתבטל זה במה שקדם. ועוד איך יתן אות לאחז מדבר שהיה עד אחר ה' מאות שנה ויותר. עוד הביא ראייה מהקש המשלי שכל דבר מורכב ראוי להמצא הפשוטים, וכמו שמצאנו איש בלא זכר ונקבה באדם ונקבה מזכר בלא נקבה בחוה ראוי להמצא ג"כ איש מנקבה בלא זכר. ואלו ההקשים כולם ראויים להיותם שנים בלא רוח 140 הקדש, כמו שהיו אדם וחווה כן יהיה האיש מנקבה בלי זכר וכן ראוי להמצא לפי זה ג"כ נקבה בלא זכר ונקבה כמו שמצאנו איש בלא זכר ונקבה. א"כ אין ההקש מוכרח:

127 ננוה] כי (בין השיטין ב) ננוה בג 128 גדולה] גדולה לאלהים (לאלהים) בין השיטין ב) בג / ג' ימים] שלשת ימים בג 129 ג' אלף] שלשה אלף ג / שהמניח] המניח בג 131 לשתות] לטעות בג 133 הכ"ג פעם אחד] הכהן הגדול פעם אחת (בין השיטין ב) בג / ומ"ש] ומה שאמר בג / ישב בו] הוא ישב בו ('בו' בין השיטין ב) בג 134 ר"ל] רצה לומר בג / לעבוד] בין השיטין א 135 ות"א] ותרגם אונקלוס בג 136 שקדם] שקידם ב / שהיה] שלא היה בג 138 וכמו] וכיון בג 140 האיש] בין השיטין א / בלי] בלא בג

127–128 ננוה ... ג' ימים: יונה ג, ג. 133–134 ישב בו לאכול לחם: יחזקאל מד, ג. 134 לחם אלקי: ויקרא כא, טז ועוד. 134–135 ויאכלו וישתו: שמות כד, יא. 135 והווי ... ושתו: אונקלוס על אתר. 135–136 מהנה העלמה: ישעיהו ז, יד. 136–137 איך ... ויותר: ראו לעיל, שורות 33–34.

הפרק ה"ה

א. אמר המניח. בזה הפרק אבאר שהמשיח הוא <בן> האלוך בעבור שהוא נאצל מעצמות השי"ת, ושהוא עצמו אלוך אמיתי בבחינת האלקות ואדם אמיתי בבחינת האנושית. זה יראה מ"ש בב"ר לר' משה הדרשן על פסוק ויאמר אליהם ראובן אל תשפכו דם זש"ה יתומים היינו ואין אב. אף גואל שאני <עתיד להעמיד> מכס אין לו אב, שנא' איש צמח שמו ומתחתיו יצמח. וכן הוא אומר ויעל כיונק לפניו. ועליו אמר דוד מרחם משחר *לך טל ילדותיך. ועליו הכתוב אומר אני היום ילדתיך:

אמר המשיב. כי עם היות שזה המאמר אמיתי ר"ל שהגואל שעתיד להיות לא ילמד חכמתו ותבונתו מאב ולא משום אדם אלא מעצמו, כאאע"ה שהכיר בוראו מעצמו לרוב שלמות טבעו, והוא אומר אין לו אב, ר"ל שלא למד חכמה מאחר. וראיה לדברינו 10 אומר ומתחתיו יצמח ר"ל שמעצמו בלי סיוע זולתו שיחול עליו השפע הנבואי. וזאת היא כונת הכתוב שאמר מרחם משחר לך טל ילדותך, כי הטל אינו כפשוטו אלא שפע אלקי שיחול עליו בהכנה הטבעית אשר בו. והוא אומר אני היום ילדתיך. נמצא כי אלו הפסוקים אינם סיוע לדבריו כמו שחשב. וסיוע לזה מ"ש ר' ברכיה עצמו במדרש 15 אכה רבתי אמר הקב"ה לישראל אתם אמרתם בבבל יתומים היינו ואין אב חייכם אני [42ב] (חייכים אני) מעמיד לכם גואל שאין לו אב. והה"ד היא אסתר בת דודו כי אין לה אב ואם. ואל תאמר שתוקית, אלא כשנתעברה ממנה אמה מת אביה וכשנולדה מתה אמה. א"כ נראה שפי' אין לו אב שמת קודם הולדו. מצורף לזה היותנו סבורים והוא האמת

2 אבאר] נבאר ג 3 השי"ת] האל יתברך ג / האנושית] האנושות ג 4 מ"ש] מאותה שאמרו ג / אל תשפכו דם] אל תשפכו דם השליכו אותו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלוכו בו. ההוא דכתיב אף על יתום תפילו ותכרו על רעכם ג / זש"ה] זה שאמר הכתוב ג 5 ואין אב] ואין אב. אמר ר' ברכיה אמר הקב"ה לישראל אתם אמרתם לפני יתומים היינו ואין אב ג / איש] הנה איש ג 6 הוא אומר] ישעיהו אמר ג / ועליו] ועל יד ג / אמר דוד] דוד אמר ג / *לך] אתה א 8 ר"ל] רוצה לומר ג 9 כאאע"ה] כאברהם ע"ה בג 10 ר"ל] רוצה לומר ג / למד] ילמד ג 11 ר"ל] רצה לומר ג / זולתו] זולתי בג 14 מ"ש] מה שאמר בג / ר' ברכיה] ר' ברכיה בשם ר' לוי (בשם ר' לוי' בין השיטין בסוגריים ב) בג 15 אמר] אמר להם (להם' בין השיטין ב) בג / אמרתם] בכיתם (בין השיטין ב) ואמרתם בג / בבבל] לפני בבבל (בבבל' בין השיטין בסוגריים ב) בג 15-16 אני ... גואל] אף הגואל שאני עתיד (אף הגואל' ועתיד' בין השיטין ב) להעמיד מכס במדי בג 16 שאין לו אב] שאין יהיה לו אב ואם (יהיה' ו'ואם' בין השיטין ב) בג / הה"ד] ההוא דכתיב ג / היא אסתר] ויהי אומן את הדסה היא אסתר (ההשלמה בין השיטין ב) בג 17 שתוקית] ששתוקית היא (האות שי"ן' ותיבת 'היא' נוספו בין השיטין) ג 18 והוא] והיא בג

7-4 זש"ה ... טל ילדותיך: Pugio, 759; LD, 216. נוסח דומה מצוי באיכה רבה ה, ג, מהדורת בובר, עמ' עח. 4 ויאמר ... דם: בראשית לו, כב. 5 יתומים היינו ואין אב: איכה ה, ג. 5-6 איש ... יצמח: זכריה ו, יב. 6 ויעל כיונק לפניו: ישעיהו נג, ב. 7-6 מרחם ... טל ילדותיך: תהילים קי, ג. 7 אני היום ילדתיך: שם, ב, ז. 9-10 כאאע"ה ... טבעו: פסיקתא זוטרתא לבראשית יב, א, מהדורת בובר, עמ' כח. 11 ומתחתיו יצמח: זכריה ו, יב. 12 מרחם ... טל ילדותך: תהילים קי, ג. 13 אני היום ילדתיך: תהילים ב, ז. 15-17 אמר ... מתה אמה: איכה רבה ה, ג, מהדורת בובר, עמ' עח (בש"נ). 15 יתומים היינו ואין אב: איכה ה, ג. 16-17 היא אסתר ... אב ואם: אסתר ב, ז.

כי בזמן בית שני כבר פסקה הנבואה והוא יתחיל להתנבאות ויחול עליו השפע הנבואיי גם על כל ישראל, כמו שכתוב ונבאו בניכם ובנותיכם. מן ההכרח שפי' אין לו אב יהיה מה שאמרנו:

ב. אמר המניח. עוד במדרש שיר השירים בעטרה בעטרה לו אימו א"ר חנינא חזרנו על כל המקרא ולא מצינו שעשתה בת שבע עטרה לשלמה בנה. אלא מאי בעטרה א"ר יוחנן שאל ר' שמעון את ר' יוחנן וא"ל אפשר ששמעתה מאביך מהו בעטרה שעטרה לו אמו. א"ל הין. א"ל היאך. א"ל בתחילה חבב הקב"ה את ישראל וקראם ביתי הה"ד שמעי בת וראי. לא זו מחבבן עד שקראן אחותי, שנא' פתחי לי אחותי. ולא זו מחבבן עד שקראן אמי, שנא' ולאמי אלי האזינו ולאמי כתיב. עמד רשב"י ונשקן על ראשו. א"ל אילו לא באתי אלא לשמוע דבר זה דיי לי. איך הוא מבואר מזאת המימרא המפורסמת אצלם והוא כל שלמה האמור בשיר השירים קדש, וקורא לישראל אמי בעבור שבאותה המיתה קבל בשר והוא העטרה הנז' בפסוק:

19 הנבואיי] הנבואי בג 22 עוד] עוד אמרו ('אמרו' בין השיטין ב) בג / בעטרה] על פסוק בעטרה ג 22–23 א"ר חנינא ... מאי בעטרה] ליתא (ולהלן נוסף בש"נ) ג 24 שמעון] שמעון בן יוחי ג / את ר' יוחנן] את רבי אלעזר בר רבי יוסי ג / ששמעתה] ששמעת ג 25 הין] הן ג / א"ל בתחילה] אמר לו למלך שהיתה לו בת יחידה והיה מחבבה יותר מדאי והיה קורא אותה בתי ולא זו מחבבה עד שקרא אותה אחותי ולא זו מחבבה עד שקרא אותה אמי. כך בתחלה ג / חבב הקב"ה] היה מחבב יותר מדאי הקב"ה ג / וקראם] והיה קורא אותם ג 26 הה"ד] ההוא דכתיב ג / לא] ולא ג / שקראן] שקרא אותם ג / אחותי] אחותי רעייתי יונתי תמתי ג 27 שקראן] שקרא אותם ג / ולאמי] הקשיבו אלי עמי ולאומי ג / האזינו] האזינה ג / רשב"י] רבי שמעון בן יוחי ג 28 א"ל] ואמר לו ג / לשמוע ... לי] לשמוע מפיו הדבר הזה די לי. אמר רבי חנינא בר יצחק חזרנו על כל המקרא כולה ולא מצינו שעשתה בת שבע עטרה לשלמה בנה ואתה אמרת בעטרה בעטרה לו אמו ג / איך] ראו איך ג 28–29 מזאת ... אצלם] מזאת המימרא ששלמה האמור בזה הפסוק הוא השם. וכבר ידעת המימרא המפורסמת אצלם ג 30 המיתה] האומה ג / בשר והוא] הבשר והיא ג

20 ונבאו בניכם ובנותיכם: יואל ג, א. 22 בעטרה שעטרה לו אימו: שיר השירים ג, יא. 22–28 א"ר חנינא ... דיי לי: שיר השירים רבה ג, יא; *Pugio*, 699; *LD*, 226. 24 את ר' יוחנן: במקבילות הלועזיות הנוסח כגרסת כ"י ג. ↑ 26 שמעי בת וראי: תהילים מה, יא. פתחי לי אחותי: שיר השירים ה, ב. 27 ולאמי אלי האזינו: ישעיהו נא, ד. 29 כל ... קדש: בבלי שבועות לה ע"ב. 'quodlibet *Solomon*, in eodem textu nominatus non est, nisi Dominus Deus. Et iam est vulgare verbum in Talmuth, quod ubicunque in Canticis Solomon, dicitur de Domino Deo' (*MBVP*, 536H; cf. *ET*, 5.2) האל. והוא גם ביטוי ידוע בתלמוד, שבכל מקום בשיר השירים שזכר בו 'שלמה', הוא נאמר על אודות האדון האל'. ↑ 29–30 וקורא ... הנז' בפסוק: *Itaque diadema quo Salomon ab matre coronatur, humanitas nostra est, quæ divinitati eius est unita, et pro totius mundi salute passa, et ideo æternaliter coronata, de quo Apostolus, videmus Iesum propter passionem mortis gloria et honore coronatum*' (ibid.) האנושות שלנו אשר אוחדה עם אלוהותו, והוא סבל עבור ישועת העולם כולו, ולפיכך עוטר לנצח, הוא, אשר עליו (אומר) השליח: 'רואים אנו כי בשל סבל המוות עוטר ישו בחן וכבוד'. המשפט האחרון הוא ציטוט מתרגום הוולגטה לאיגרת אל העברים ב, ט. היהודים בטורטוסה העירו שהכינויים 'בת' ו'אחות' במדרש אינם יכולים לסמל את ההתלבשות בבשר. ראו *LD*, 327.

אמר המשיב. מזה חשב המניח להוכיח שהאם הנאמרת בהגדה זו שבה לאם משיחם
 ושלמה האמור שב אל האל ית', כאמרם כל שלמה קדש. ופי' כל ההגדה הזאת כפשטה,
 אך הענין הזה ירמוז לענין נכבד מאד ובא בעבור הכרות הפרסום מן האל ית' ומציאותו,
 ר"ל כי על ידי אמונתו נתפרסם ונתאחד באומות. והוא אומרו בתחילה קורא אותם
 35 ביתי, ירצה בו כמו האב שמחבב את הבת אך לא ינהוג עמה כבוד גדול, כן בתחילה
 לא היה פרסום האל מפורסם כל כך. אח"כ אמר לא זו משם עד שקראם אחותי, ר"ל
 שאז נתפרסם יותר אמונתו ית' ויחד אותם לאחות, כי כמו שהאח יכבד אחותו יותר
 מהאב לבת כן האל הגדיל הכרתו יתרה באומות. אח"כ אמר לא זו משם עד שקראם
 אימי, כיון בו כי על ידי אומתו לבד לא ע"י אומה אחרת זולתו היה פרסום האל גדול
 באומות. וכינה אותו לאם לומר לך כמו שהבן מכבד האם יותר מהזולת כן אהנו היינו
 40 סיבה להתפרסמות האל ית' באומות ביותר ואין לזרים אתנו. וראיה מלשון המדרש כך
 הוא אמר לו למלך שהיתה לו בת יחידה, ר"ל כי היא היתה לבד כי ע"י נתפרסם לא ע"י
 זולתה. או אפשר לפרש שכונת המדרש הוא שתרמוז כי מתחילה כשיצאנו ממצרים
 חבב הקב"ה אומתינו חבה יתרה נודעת לה. וזה כשנגלה ונתן לה תורה ומצות הבדילה
 45 בזה משאר אומות, והוא שבעל המאמר הזה יחסה לבת והוא כי אהבה גדולה אהבה כמו
 שהאב אוהב לבת בתכלית. אח"כ כשנתרשלה במקצת בעייון התורה והחוקים אשר
 נצטוותה בהם ולא התעסקה בקיומם כפי הראוי לה קראם אחות, ר"ל כי אין אהבתו
 ית' עמם כימי קדם והוא כי נצטרך אליה סיוע ועזר בבנין הבית מן הזולת, ר"ל ממלך
 50 כורש. אבל לעתיד שתהיה האומה *עמו ית' בתכלית הדבקות והשלמות וישתבח בעדה
 ה' ית' כמו שהוא משתבח בבריותיו הנפלאות ככוכבי השמים וכסיליהם, כמו שכתוב
 והמשכילים יזהירו כוהר הרקיע ואז יתקיים הכתוב ישראל אשר בך אתפאר, בכבוד
 אמו. *ולוקח אמו ולא אביו לשתי סיבות. הא' מפני שהתחיל המשל בבת ואחות וזה
 מצד קבול ההשפעה הדומה לנקבה המקבלת מן הזכר. הב' כי התיחסות הבן אל האם
 הוא יותר בריא וחזק מהתיחסותו אל האב וזה מבואר בנפשות:

32 האל] ה' ב' י"ג / שלמה] שלמה האמור בשיר השירים (ההשלמה בין השיטין ב) בג 33 הכרות] מדרגת
 בג 34 ר"ל] כאן ולהלן בדברי המשיב 'רצה לומר' ג / אמונתו] אמונתו בג 36 משם] מחבבם בג
 37 נתפרסם] מעל תיבה מחוקה א / אמונתו] פרסומו בג / ויחד] ויחס בג 38 הגדיל הכרתו יתרה] הגדול
 מכבדנו יותר ב הגדול מכבדם יותר ג / לא זו] לא זו מחבבם ('מחבבם' בין השיטין ב) בג / משם עד] בכה "י
 'עד משם' עם סימני היפוך א 39 על ידי] על יד בג 40 אות] אותם ג / מהזולת] מן הזולת בג 42 ע"י] על
 ידיה ג 43 הוא] היא בג / כשיצאנו] כשיצאו בג 44 נודעת] נודעה בג / כשנגלה] כשנגאלה (אל"ף ת לויה ב)
 בג 45 המאמר] מאמר ב 46 בעייון] בקיום בג / והחוקים] ועשיית החוקים בג 47 בקיומם] בקיומם בג / אחות]
 אחותי ג 48 סיוע] סיוע ב 49 האומה] האמה ב / *עמו] עמם א 51 אתפאר] אתפאר כבן שהוא מתפאר בג
 52 *ולוקח] ולוקחי א / סיבות] סימן מחיקה מעל התיבה א 53 הב'] השנית בג 54 בנפשות] בנפשו בג

32 כאמרם ... קדש: ראו שורה 29. כל ההגדה הזאת: שיר השירים רבה ג, יא. 51 והמשכילים יזהירו
 כוהר הרקיע: דניאל יב, ג. ישראל ... אתפאר: ישעיהו מט, ג.

55 ג. אמר המניח. עוד אמרו במדרש על פסוק בקראי ענני היה דוד מצטער על אשת אוריה שהיו ישראל לזים אחריו ואומרים מי ששבה את הכבשה והרג את הרועה יש לו תשובה. והרחיב לו הקב"ה, שנא' בצר הרחבתה לי. ואמר נתן אל דוד גם ה' העביר חטאתך לא תמות. ואומר הנה בן *נולד לך הוא יהיה איש מנוחה והניחותי לו מכל אויביו מסביב כי שלמה יהיה שמו וכו'. וכי שאר הבנים אינם נולדים לו ומהו נולד לך, *לרפאותך מחטא שלך. ע"י מי ע"י נתן הנביא, שנא' וישלח ביד נתן הנביא ויקרא את שמו ידדיה בעבור ה'. ידוע למי שיש לו ענים לראות כי זה לא נאמר על שלמה המלך כי הוא לא רפא לדוד החטא ובפרט כי בסוף ימיו נשיו הטו את לבבו, אבל נאמר על המשיח שריפא לדוד עם שאר האבות והוא האל ית':

60 אמר המשיב. אין זו ראייה, שאנחנו מאמינים שעל שלמה נאמר שלא היו מאמינים העם שימחול הקב"ה לדוד חטא בת שבע ואוריה עד שראו ששלמה בנה בית הבחירה והצליח למלוכה עם היות שיצא מבת שבע, כמו שנאמר בהגדה בשעה שהכניס שלמה הארון בבית קדשי הקדשים דפקו שערים זה בזה עד שאמר זכרה לחסדי דוד עבדך. ואם היה הדבר נאמר על משיחם איך תיחס הרפואה לדוד ואיך יהיה ניכר שרפאו ה' מחטאו אחר שרפא כל העולם עמו. ועוד שאני תמה שיהיה דעת הנוצרי שיבוא משיחם להעלותם מגיהנם, אלא לאותם שהיו צדיקים ולא ירדו שם אלא בשביל חטא אדם הראשון, אבל דוד שהיה שם בעבור ששבה את הכבשה והרג את הרועה איני יודע דעתם:

65

70

55 במדרש] במדרש תלים ג / ענני] ענני אלהי צדקי בצר הרחבת לי ג 56 אוריה] אוריה החתי ג / לזים] מלזים ג / מי] אפשר מי ג 57 תשובה] תשובה עולמית ג / הרחבתה] הרחבת ג / ואמר] ואומר ויאמר ג 58 *נולד] יולד א 59 יהיה שמו וכו'] יהיה שמו ושלוש ושקט אתן על ישראל בימיו ג / הבנים] כל הבנים ג / ומהו] ומה הוא ג 60 *לרפאותך] לרפאותך א נולד לרפאותך ג 61 ידדיה] ידדיה ג / ענים] עינים ג 62 החטא] מחטא ג 63 שריפא] שרפא ג / והוא] והוא היה ג 66 בשעה שהכניס שלמה] בשעה שבנה שלמה את בית המקדש ביקש ('שבנה' ... 'ביקש' בין השיטין ב) להכניס בג 67 בבית קדשי] לבית קדש בג / דפקו] דבקו בג / עד שאמר] אמר עשרים וארבע (וארבעה ב) רגנות ולא נענה. אמר שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד מי זה מלך הכבוד י"י עוזו וגבור י"י גבור מלחמה. ונאמר שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד מי הוא זה מלך הכבוד י"י צבאות הוא מלך הכבוד סלה. ולא נענה. כיון ('אמר ... כיון' בשולי הגיליון בסוגריים ב) שאמר י"י אלהים אל תשב פני משיחך ('... משיחך' בין השיטין ב) זכרה לחסדי דוד עבדך בג / עבדך] עבדך מיד נענה ('מיד נענה' בין השיטין ב). באותה שעה נהפכו פני שונאי דוד כשולי קדרה וידעו כל ישראל שמחל לו הקב"ה על אותו העון ('באותה שעה ... העון' בשולי הגיליון בסוגריים, 'אות' במקום 'אותו' ב) בג 68 הדבר ... יהיה] בשולי הגיליון בסוגריים ב 70 מגיהנם] מגיהנם בג / לאותם] אותם בג

55 בקראי ענני: תהילים ד, ב. 55–61 היה ... בעבור ה': מדרש תהילים ד, ב, מהדורת בובר, עמ' 40 (בש"ג); Pugio, 699. 57 בצר הרחבתה לי: תהילים ד, ב, ושם 'הרחבת'. ↑ 57–58 גם ... לא תמות: שמואל ב' יב, יג. 58–59 הנה ... שמו וכו': דברי הימים א' כב, ט. 60–61 וישלח ... בעבור ה': שמואל ב' יב, כה. 62 ובפרט ... לבבו: מלכים א' יא, ד. 66–67 בשעה ... עבדך: בבלי סנהדרין קו ע"ב ומקבילות. 67 זכרה לחסדי דוד עבדך: דברי הימים ב' ו, מב.

ד. אמר המניח. גם גלו לנו חכמי התלמוד שתולד>ת המשיח יהיה בן האלוק ית' נרמזה לאדם ולבנות לוט. אמרו במדרש רות על ורם הוליד את עמינדב ר' חנינא ור' יעקב בר אבין אמרו אמ' הכתו' כי שת לי אלקים זרע אחר <תחת> הבל כי הרגו קין. ואותו זרע שהוא בא ממקום אחר ואזה זה מלך המשיח. וכפי זאת המימרא נוכל לומר כי זה הענין נרמז לבנות לוט וע"כ מיהרו להחיות זרע מאביהן, וכן היה שהמשיח יצא מרות המואביה ונעמה העמונית אם רחבעם:

אמר המשיב. גם אני מודה לדבריו שמלך המשיח יצא מרחבעם שבא מנעמה העמונית ורות המואביה. ואם ר"ל שרמוז לרוח אלקי זה א"א, שלא יקרא זרע:

ה. אמר המניח. עוד בב"ר לר' משה הדרשן על והנה גפן לפני אלו ישראל, שנא' גפן ממצרים תסיע. ר"א אמר והנה גפן זה מלך המשיח, שנא' וכנה אשר נטעה ימיניך וגו' יש נטיעה למעלה ויש נטיעה למטה. למעלה זה מלך המשיח. ראה איך הם עצמם האמינו שעצם המשיח יהיה מאלקות ואנושות. עוד אמרו במדרש תילים אספרה אל חק ה' מספרים הם | ענייני המשיח בחוקת תורה ובחקם של נביאים, שנא' הנה ישכיל עבדי. מה כתיב בתריה הן עבדי אתמוך בו. בכתובים נאום ה' לאדוני וגו' מרחם משחר

73–72 נרמזה ... לוט] בדמות לאדם ונרמזה לבנות לוט ג 73 ר' רב ג / ור' רוב ג 74 אמרו] אמרין ג 74–75 ואותו זרע] אותו הזרע ג 75 ואזה זה] ואי זה הוא זה ג / מלך המשיח] מלך המשיח. ואמרו בבראשית רבא זוטא אמר רב תנחומא ונחיה מאבינו זרע בן אין כתיב כאן אלא זרע. זרע אותו זרע שהוא בא ממקום אחר ואיזה זה המלך המשיח ('זרע בן ... אלא זרע' בין השיטין) ג / וכפי] ולפי ג 76 שהמשיח] כי המשיח ג 77 ונעמה העמונית] ונעמה האמונית ג 78–79 מנעמה ... המואביה] מרות המואביה ונעמה העמונית בג 79 ר"ל] רצה לומר ג 80 על] על פסוק ג 81 ר"א אמר] דבר אחר ג / גפן] גפן לפני ג 81–82 ימיניך וגו'] ימיניך ועל בן אמצת לך ג 82 יש ... למטה] יש נטיעה מלמטה ויש נטיעה מלמעלה ומלמטה נטיעה מלמטה זה אברהם ג / למעלה? ... המשיח] נטיעה מלמטה ומלמעלה זה מלך המשיח שנאמר עלה הפורץ לפניהם ג 82–83 הם עצמם האמינו] האמינו הם עצמם ג 83 ואנושות] ואנושות ג 83–84 אל חק ה'] אל חוק י"י אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך ג 84 מספרים] מסופרים ג / בחוקת תורה] בחוקה של תורה ג / ובחקם של נביאים] ובחוקן של נביאים ובחוקן של כתובים. בחוקה של תורה שנאמר בני בכורי ישראל ובחוקן של נביאים ג 85 בו] בי ג / בכתובים]

73 ורם ... עמינדב: דברי הימים א' ב, י. 73–75 ר' חנינא ... המשיח: רות רבה ת, ז, מהדורת לרנר, ירושלים תשל"א, עמ' 211–212, ושם 'ר' חוניא' (במהדורת וילנא ת, א: 'ר' הונא'); *Pugio*, 354. במקבילות נוסף קטע המיוחס לבראשית זוטא ומצוי בבראשית רבה נא, ת, מהדורת תיאודור–אלבק, עמ' 537. ↑ 74 כי שת ... קין: בראשית ד, כה. 80–82 והנה ... המשיח: *LD*, 538, 880; *Pugio*, 217. והשוו בראשית רבתי, וישב מ, ט, מהדורת אלבק, עמ' 185; המדרשים המזויפים (לעיל), הערה 116 במבוא, עמ' 34. 80 והנה גפן לפני: בראשית מ, ט. 80–81 גפן ממצרים תסיע: תהילים פ, ט. 81 וכנה ... ימיניך: שם, פ, טז. 82 יש ... למטה: 'est plantatio inferior et plantatio superior et inferior' (*MBVP*, 537c; cf. *ET*, 5.6). ↑ 83–88 אספרה ... יפליחון (וישתמעון) וכו': מדרש תהילים ב, ט, מהדורת בובר, עמ' 28 (בש"נ); *Pugio*, 527. 84–83 אספרה אל חק ה': תהילים ב, ז. 84–85 הנה ישכיל עבדי: ישעיהו נב, יג. 85 מה כתיב בתריה: הדילוג על המובאה מן התורה עשוי להיות השמטה מחמת הדומות (תורה/בתריה). במקבילות הלועזיות גרסה מלאה כבכ"י ג. ↑ הן עבדי אתמוך בו: שם, מב, א. נאום ה' לאדוני וגו': תהילים קי, א. 85–86 מרחם ... טל ילדתיך: שם, קי, ג.

לך טל ילדותיך, וכתוב א' אומר וארו עם ענני שמיא כבר אנש אתי ועד עתיק יומין מטא וקדמוהי יקרבוהו וליה יהב שולטן ויקר ומלכו לכל עממיא אומיאיא ולישנייא ליה יפליחון (וישתמעון) וכו'. איך נראה מזאת המימרא היותם מאמינים שאלו הפרשייות מישיעה ודוד נאמרות על המשיח. ואיך נראה מזה המאמר דבר אנש היה רואה במחזה היות יודע המשיח מאלקות ואנושות. ואמר הראב"ע על פסוק נשקו בר הנה עבדו את ה' כנגד ה' ונשקו כנגד על משיחו. והנה פי' בר כמו מה (בר) ברי ומה בר בטני. וכן כתוב בני אתה. ואמרו במדרש תהילים נשקו בר זש"ה חסד ואמת נפגשו צדק וש' נשקו. משל למלך שכעס על בני המדינה והלכו בני המדינה ופייסו את בן המלך שיפייס המלך ופייס את אביו. כיון שנתפייס לבנו הלכו בני המדינה לומר הימניון למלך. א"ל המלך לי אתם אומרים המניון לכו ואמרו לבני, שאלמלא הוא כבר אבדתי את כל בני המדינה, הוי נשקו בר. מכל המימרות הנאמרות מבואר שהוא בן אלוך. אמנם ראייה שהוא אלוך עצמו ית' יתבאר מאותה מימרא שאמר בב"ר שיוסף הוא השליט. תנא י' מלכים מלכו מסוף העולם ועד סופו ואלו הן הא' הקב"ה שאמר והיה העולם. ר' אליעזר אומר העולם לא נברא אלא במאמר הקב"ה, שנא' בדבר ה' שמים נעשו. ר' שמעון אומר נפח ברוח פיו, שנא' וברוח פיו כל צבאם. הַבְּ <' נמרוד, הג' יוסף, הד' שלמה,

וכתיב בחוקן של כתובים ג / וגו' ליתא ג 86 א' אחר ג / אתי' אתה הוה ג 86–87 יומין מטא] יומיא מטה ג 87 יקרבוהו] הקרבוהי ג / יהיב ג / לכל] וכל ג 88 יפליחון וכו'] יפליחון שלטניה שולטן עלם די לא יעדה ומלכותיה די לא תתחבל ג / הפרשייות] הפרשיות ג 89 ודוד] ומדוד ג / על המשיח] על המשיח שהיהודים מכחישים זה בויכוחים ג / מזה ... רואה] זה ממאמר כבר אינש שיהיה זה רואה ג 90 ואנושות] ואנושות ג / הראב"ע] בין השיטין א' ר' אברהם בן עזרא ג 91 כנגד] כנגד על ג / ונשקו] ונשקו בר ג / על משיחו] ועל משיחו ג / פי' פירוש ג 92 בני אתה] י"י אמר אלי בני אתה ג / תהילים] תלים ג / זש"ה] זה שאמר הכתוב ג / וש'] ושולם ג 93 משל] אמר רב משל ג / המלך] את המלך ג 94 ופייס] והלך הבן ופייס ג / הימניון] הימניון ג / א"ל] אמר להם ג 95 המניון] הימניון ג / ואמרו לבני] ואמרו הימניון לו לבני (וי"ו בת יבת 'לו' נראית כיו"ד) ג / כל] ליתא ג 96 אלוך] האלוה ג 97 שאמר] שאמרו ג / בב"ר ... השליט] בכראשית רבא גדולה על פסוק ויוסף הוא השליט על הארץ ג 98 הא' המלך הראשון זה ג / שאמר] מי שאמר ג 99 במאמר הקב"ה] בדבריו של הקב"ה ג 100 נפח ברוח פיו] נפח הקב"ה ברוח פיו ונברא העולם ג 100–102 הַבְּ <' ... העולם!]

88–86 וארו ... יפליחון (וישתמעון) וכו': דניאל ז, יג–יד. ושם: 'אַתְּהּ הָיָה וְעַד עֵתִיק יוֹמִיָּא מְטָה וְקַדְמוּהִי יִקְרְבוּהִי וְלֵהּ יְהִיב שְׁלֵטָן וְיִקְר וּמְלָכוּ וְכָל עַמְמִיָּא אֲמִיָּא וְלִשְׁנִיָּא לֵהּ יִפְלָחוּן'. התיבה המושמטת 'וישתמעון' נשתרבה מפסוק כז שבהמשך הפרק, שסופו 'וְכָל שְׁלֵטְנִיָּא לֵהּ יִפְלָחוּן וְיִשְׁתַּמְעוּן'. ↑ 92–90 הנה ... בני אתה: ראב"ע לתהילים ב, יב; *Pugio*, 887; *LD*, 215. פירושו של הראב"ע חסר במקבילות הלועזיות. 91–90 עבדו את ה': תהילים ב, יא. 91 מה ... בטני: משלי לא, ב. 92 בני אתה: תהילים ב, ז. 93–92 נשקו ... וש' נשקו: מדרש תהילים ב, יב, מהדורת בובר, עמ' 30; *Pugio*, 888; *LD*, 216. 92 נשקו בר: תהילים ב, יב. 93–92 חסד ... נשקו: שם, פה, יא. 96–93 משל ... נשקו בר: שם, ב, יז. 107–97 תנא ... כל הארץ: פרקי דרבי אליעזר, יא (בש"ג). ראו מבוא, עמ' 37–38; *Pugio*, 397; *LD*, 224. לתשובת היהודים בטורטוסה השוו המדרשים המזויפים, שם, עמ' 35; *LD*, 326. 100–98 ר' אליעזר ... צבאם: הקטע חסר במקבילות הלועזיות. 99 בדבר ה' שמים נעשו: תהילים לג, ו. 100 וברוח פיו כל צבאם: שם, שם.

הה' נבוכדנצאר, הו' דריוש שמלך על כשדים, הו' כורש, הח' אלכסנדרוס מוקדון, הט' אגוסטו קסר רומי שנתפשט בכל העולם, הי' המשיח שעתידי למשול מסוף העולם ועד סופו, שנא' וירד מים עד ים. וכתוב אחר אומר ואבנא די מחת לצלמא הוית לטור רב ומלאת כל ארעא. ואומר וביומיהון די מלכיא אינון יקום אלקא שמייא מלכו די לעלם לא תתחבל. ומלך עשירי זה חוזרת מלוכה לבעלים, מי שהיה ראשון מלך הוא יהיה אחרון, שנא' כה אמר ה' מלך ישראל וגואלו ה' צבאות אני ראשון ואני אחרון וכו' וכתו' והיה ה' למלך על כל הארץ:

אמר המשיב. ראשונה מה שהניח *מנטיעה מלמעלה למטה הנאמרת על המשיח אין זה כלום, לפי שרצה לומר שמעלת מלך המשיח תתרום על כל המלכויות. וזה יבוא לו משפע שאין הקב"ה משפיל שרי מטה אלא א"כ משפיל תחילה שרי מעלה, כמו שדרשו רז"ל על צבא המרום במרום וכו'. שנית מה שהניח ממדרש תהלים אספרה אל חק ה' וגו' והביא ראיה מחוקה של תורה נביאים וכתובים שהמשיח נרמז בכתוב ואמר

המלך השני נמרוד הרשע. המלך השלישי זה יוסף. המלך הרביעי זה שלמה שמלך על ישראל. המלך החמישי זה נבוכדנצאר מלך בבל. המלך הששי זה דריוש אשר המלך על מלכות ארץ כשדים. המלך השביעי זה כורש שמשל מסוף העולם ועד סופו שנאמר כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי י"י ואחשורוש בנו שלט בו בחציו. למה ר' נחוניא אומר אמר לו הקב"ה אני אמרתי הוא יבנה עירי וגלותי ישלח והוא אמר מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל לירושלים אשר ביהודה ויבן את בית י"י לפיכך אני חולק את המלכות מיד בנך שנאמר הוא אחשורוש המולך מהודו ועד כוש. המלך השמיני הוא אלכסנדרוס מקדון שמשל מסוף העולם ועד סופו שנאמר ואני הייתי מבין והנה צפיר העזים בא מן המערב על פני כל הארץ. המלך התשיעי זה קיסר אגוסטוס מלך רומי שנתפשט בכל העולם כלו שנאמר ומלכו רביעאה תהוא תקיפא כפרזלא כל קבל די פרזלא מהדק וחשל כלא וכפרזלא די מרעע כל אליו תדיק ותרוע ג 102 הי' המשיח שעתידי] המלך העשירי זהו מלך המשיח שהוא עתידי ג 103 עד ים] ועד ים ג / הוית] הות ג 104 יקום] יקים ג / לעלם] לעלמין ג 105 לא תתחבל] לא תתחבל ומלכותיה לעם אחרן לא תשתבק תדיק ותסף כל אליו מלכותא והיא תקום לעלמין ג / ומלך עשירי זה] ובמלך הזה העשירי הנה ג / מלוכה לבעלים] המלוכה לבעלה ג 105–106 יהיה אחרון] יהיה אחרון מלך ג 106 אחרון וכו'] אחרון ומבלעדי אין אלהים ג 107 והיה ... הארץ] 'היה י"י למלך' בין השיטין ב והיה י"י למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה י"י אחד ושמו אחד ג 108 *מנטיעה] מנטועה א / מלמעלה למטה] מלמעלה ומלמעלה בג 109 המלכות] המלכים בג 111 רז"ל] ז"ל והיה ביום ההוא יפקוד י"י (ההשלמה בין השיטין ב) בג / במרום וכו'] במרום ואחר כך ועל מלכי האדמה על האדמה (ההשלמה בין השיטין ב) בג / תהלים] תלים בג / אספרה] על פסוק אספרה ג 112 ה' וגו'] י"י אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך (ההשלמה בין השיטין ב) בג / נביאים] ובחוקן של (בין השיטין) נביאים ב ובחוקן של נביאים ג / וכתובים] ובחוקן של (בין השיטין) כתובים ב ובחוקן של כתובים ג

103 וירד ... ים: שם, עב, ח. 104–103 ואבנא ... כל ארעא: דניאל ב, לה. 104–105 וביומיהון ... לא תתחבל: שם, ב, מד. ושם: 'יקום אלה' ו'לעלמין' ↑ 106 כה ... אחרון וכו': ישעיהו מד, ו. 107 והיה ... הארץ: זכריה יד, ט. 108 מנטיעה ... על המשיח: Pugio, 538, 880; LD, 217. 111–110 שאין ... במרום וכו': שיר השירים רבה ח, יב; מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשירה, בשלח, ב, מהדורת הורוויץ–רבין, עמ' 125 (בש"ג), ועוד. 111 צבא המרום במרום וכו': ישעיהו כד, כא. ממדרש תהלים: ב, ט, מהדורת בובר, עמ' 28; Pugio, 527. 112–111 אספרה אל חק ה' וגו': תהילים ב, ז.

שהיעודים של נבואת ישעיה <דוד שהם על המשיח, ואיני יודע מה צריך להכחישם. וכן מאמרו כבר אנש אתי אין ראייה לו מכאן שירכב המשיח מאלקות ואנושות, מפני שאומרו ועד עתיק יומין מטא וקדמוהי הקריבוהו שזה אמר הכתוב כדרכו על רוב מעלתו על כל שאר המושלים. וזה שדימה אותו במעלתו ית' אשר אין מעלה גדולה ממנה והוא אומרו וליה יהב שולטן יקר ומלכו וזה ירמוז למעלת המשיח שאנו מקוים. [א44] ג' מה שהביא ראייה שהוא בן האלוק מנשקו בר זש"ה חסד ואמת נפגשו וכו' עד א"ל המלך לי אתם אומרים לכו ואמרו לבני ע"כ. מאמרו בני אין זה ראייה שיהיה בן האלוק, כי כבר נמצא בכתוב בני בכורי ישראל וכן בנים אתם לה' אלקיכם. ולהיות הנביא יותר דבק ומיוחד בשם ית' מן הזולת אמר המדרש כי בזכותו יציל בני המדינה. מקרא מלא הוא ימלט אי נקי. ואל יקשה בענין מלת בר, כי פירושה לשון צלילות וזכות מגזרת לובן לא לזרות ולא להבר, או אפשר להיותו דבק ביותר בה' ית' קראו כן. ד' ממה שהביא ראייה על האלקות שאמרו המלך העשירי הוא מלך המשיח וכו' מזה לא יתבאר שיהיה אלוק המשיח, שכל העולם יודו במלכותו שהוא אחד ושמו אחד כשיראו בזמן משיחנו האותות והנפלאות שיעשה האל ית' לנו לא ירצו עוד דעות האומות בחלוף האמונות. והוא אומרו והיה ה' למלך על כל הארץ. ואותה ההגדה שהביא ג"כ זה מלך המשיח שהוא עתיד למשול מסוף העולם ועד סופו היא תשובה לדבריו, שיש"ו לא מלך בכל העולם:

113 שהיעודים של] תוקן מעל 'שהיהודים על' א שהיהודים מכחישים ('מכחישים' בין השיטין ב) על בג / שהם] שהם נאמרו בג 114 מאמרו] מאמרו וארו עם ענני שמיא (ההשלמה בין השיטין ב) בג / אתי] אתי הוה ('הוה' בין השיטין ב) בג / המשיח] משיח ב ליתא ג 115 יומין] יומיא ג 117 יהב] יהיב בג / יקר] יקר בג 118 ג'] שלישיית ג / האלוק] אלוה ג / זש"ה] זהש"ה ב זה שאמר הכתוב ג 118-119 וכו' ... ע"כ] צדק ושלוש נשקו ('צדק ... נשקו' בתוך השורה בכתב רהוט) אמר רב [...] אמר להם המלך לי אתם אומרים הימנון לכו ואמרו הימנון ('אמר רב... / 'הימנון', 'הימנון' בין השיטין) לבני. ע"כ ב צדק ושלוש נשקו. אמר רב משל למלך שכעס על בני המדינה והלכו בני המדינה ופייסו את בן המלך שיפייס את המלך והלך הבן ופייס את אביו כיון שנתפייס לבנו הלכו בני המדינה לומר הימנון למלך אמר להם המלך לי אתם אומרים הימנון לכו ואמרו הימנון לבני. עד כאן ג 120 וכן] וכתוב בג / ולהיות] ולהיות בני ('בני' מוכתם וכנראה מחוק) ג 122 אי נקי] אי נקי ונמלט בבור כפיך (ההשלמה בין השיטין ב) בג / בענין] בענין בג 123 לובן] ובר לבב. ('ובר לבב' בתוך השורה בכתב רהוט ב) אלהים לברי לבב ('אלהים ... לבב' בין השיטין ב) בג / ד'] רביעית ג 124 וכו'] ליתא בג 127 האמונות] האמונות ב / ההגדה] הגדה בג

114 כבר אנש: דניאל ז, יג. 117 יקר ומלכו: שם, ז, יד. 118 מנשקו ... נפגשו וכו': מדרש תהילים ב, יב, מהדורת בובר, עמ' 30; *Pugio*, 888; *LD*, 216. מנשקו בר: תהילים ב, יב. חסד ואמת נפגשו וכו': שם, פה, יא. 120-119 מאמרו ... לה' אלקיכם: היהודים בטורטוסה השמיעו טענה זהה. השו 314-313. *LD*, 120 בני בכורי ישראל: שמות ד, כב. בנים אתם לה' אלקיכם: דברים יד, א. 121 אמר המדרש: מדרש תהילים ב, יז, מהדורת בובר, עמ' יז; *Pugio*, 888. 122 ימלט אי נקי: איוב כב, ל. 123 לא ... להבר: ירמיהו ד, יא. 124 ממה ... המשיח וכו': פרקי דרבי אליעזר, יא; *Pugio*, 397. 127 והיה ... הארץ: זכריה יד, ט.

130 ו. אמר המניח. עוד ג"כ יתבאר מהמימרא האחרת שהמשיח הוא האלוך ית' נאמר בישעיה קפיט' *ח' את ה' צבאות אותו תקדישו *והוא מוראכם והוא מעריצכם והיה למקדש ולאבן נגף ולצור מכשול לשני בתי ישראל לפח ולמוקש ליושב ירושלים וכשלו *בם רבים ונפלו ונשברו ונוקשו ונלכדו צור תעודה חתום תורה בלמודי וחכתי לה' המסתיר פניו מבית יעקב וקויתי לו. אמרו במס' סנהדרין *פ' א' דיני ממונות אין בן דוד בא עד שיכלו שני בתי אבות מיישראל ואלו הן ריש גולה >ב<בבל ונשיא 135 שבא"י, שנא' למקדש ולאבן נגף ולצור מכשול לשני בתי ישראל. ופי' רש"י והיה מושען של ישראל, למקדש ולאבן נגף שמנגף את הרגלים, ולצור מכשול לשני בתי ישראל. מזאת המימרא מובן באר הטב היות הוא ית' המשיח, כי בתחילה אמר את ה' צבאות וכו'. אמר ר' יוחנן משל לאדם שהיה הולך בלילה לאור הנר בא הרוח וכבתו. הדליקו כמה פעמים ובא הרוח וכבתו. אמר עד מתי אני מטריח את עצמי והולך, 140 אמתין עד שתזרח השמש והלך לאורו. כך ישראל נשתעבדו במצרים באו משה ואהרן וגאלום. במדינים ע"י גדעון וכן ע"י שמגר וכן ע"י שופטים. חזרו ונשתעבדו בבבל

130 עוד] זה עוד ג / מהמימרא] ממימרא ג 131 קפיטולו] קפיטולו ג / *ח' ז' א שמיני ג / *והוא ... מעריצכם] הוא מוראכם והוא מעריצכם א 133 *בם] בה אג / וחכתי] וחכתי ג 134 *פ' א' / דיני ממונות] דיני ממונות יהודה וחזקיה בני דר' חייא יתבי קמיה דרבי בסעודה ולא הו קא אמרי ליה ולא מידי. אמר להו אנברי חמרא דזרדקי כי היכא דלימרי מילתא. כיון דאיבסום פתחו ואמרו ג 135 ריש] ראש ג 136 למקדש] והיה למקדש ג 137 למקדש] למקדש של ישראל ג / נגף שמנגף] נגף ממחר הגלות שמנגפת ג / מכשול] מכשול סלע מכשלה יהיה ג 138 הטב] היטב ג 139 צבאות וכו'] צבאות אותו תקדישו והוא מוראכם והוא מעריצכם. ואחר כך אמר והיה למקדש ולאבן נגף. ומלת והיה הנאמרת על המשיח שבה אל י"י צבאות הנכתב למעלה. גם כן אמרו במדרש תלים על פסוק כי עמך מקור חיים באורך נראה אור משוך חסדך ליודעין ג / בא] באה ג 140 ובא] ובאה ג / וכבתו] וכבתה ג / מטריח] מטריח ומתיגע ג 141 שתורת] שתזרח ג / והלך] ואלך ג / באו] עמדו ג 142 וגאלום] וגאלום. נשתעבדו בימי סיסרא באו ברק ודבורה וגאלום ג / במדינים] נשתעבדו במדינים וגאלום ג / שמגר] שמגר בן ענת ג / שופטים] כל השופטים עמדו וגאלום ג

131–134 את ה' ... וקויתי לו: ישעיהו ה, יג–יז, ובנוסח המסורה 'בם' ולא 'בה'. 134–136 אין ... ישראל: בבלי סנהדרין לח ע"א. 136–138 ופי' רש"י ... ישראל: רש"י שם, ד"ה 'והיה', ולאבן נגף, 'ולצור מכשול' (בדילוגים). 138–139 מזאת ... צבאות וכו': Patet ergo clare quod Messias ille in cuius adventum duæ domus Israël consumendæ sunt: ille merito est qui Dominus exercituum vocatur' [נראה אפוא בבירור, שבביאתו של המשיח ההוא, כלו שני בתי ישראל. הוא אשר בצדק נקרא 'אלוהי צבאות']. 140–145 אמר ... ויאר לנו: מדרש תהילים לו, מהדורת בובר, עמ' 250 (בש"ג) וראו דברי בובר בהערה יד שם בעניין הנוסחים, והשוו תנחומא (ורשא), אחרי מות, יב; Pugio, 642. במקבילות הלועזיות נזכרות שתי דוגמאות בלבד: משה ואהרן בעת שעבוד מצרים וברק ודבורה בימי סיסרא. לפי התייעוד שבפרוטוקולים הלטיניים מצטט הלורקי שמות שאין להם אזכור במקורות שלפנינו: 'Et iterum fuerunt subiugati in babilonia. Venientibus Zorobabel, et Neemia, et Esdra, et liberati sunt' [לשוב נשתעבדו בבבל. באו זרובבל, נחמיה ועזרא והם נגאלו]. אפשר שהדמיון הפונטי בין שתי השלישיות (חנניה/נחמיה; מישאל/זרובבל; עזריה/עזרא) גרם לשיבוש בנוסח. ↑

וחזרו וגאלום ע"י חנניה מישאל ועזריה. חזרו ונשתעבדו באדום. אמ' הרי נתיגענו בכל אלה הגאולות וחזרנו ונשתעבדנו אין אנו מבקשים שיגאלנו אלא הקב"ה בעצמו, הה"ד אל ה' ויאר לנו: 145

אמר המשיב. הביא ראייה ממ"ש שהמשיח הוא אלוך ממ"ש והיה למקדש ופי' רש"י והיה מושיען של ישראל למקדש. ואומרו והיה שב אל ה' צבאות שאמר תחילה. ומזה הוליד שה' צבאות הוא המשיח. אין זו ראייה שמלת והיה שב אל ה', ר"ל אל עצמות האלקות כמו שחשב, רק אל הסיוע | האלקי שיהיה להצלחת המשיח שאנו מקוים. עוד [ב44] הביא ראייה ממדרש תהלים על פסוק כי עמך מקור חיים וגו' חזרו ונשתעבדו באדום וגו', הה"ד אל ה' ויאר לנו. ואמר המניח זאת המימרא הוא סיוע לדברי שהמשיח הוא האלוך. והדבר בהפך כי סיוע לדברינו, שהרי אחרי גלות אדום הוא אור שיאר לנו המשיח שהם אומרים קודם גלות אדום. ואמרו אלא הקב"ה ירצה בו שרוב השגחתו בנו והיותינו מושגחים בתכלית מאתו ית' אמר בלשון הזה כאלו הוא עצמו גואל אותנו. וכבר הארכנו בזה למעלה: 155

ז. אמר המניח. הביא ראייה מרב אמי דאמר משה מקלס לישראל אשריך ישראל מי כמוך וגו'. עם הושיע לא נאמר אלא עם נושע. לה"ד לאדם שהיה לו סאה של חטים של

143 וגאלום] ונגאלים ג / חנניה מישאל ועזריה] דניאל חנניא מישאל ועזריה. וחזרו ונשתעבדו בעלים ובמדי ופרס עמדו מרדכי ואסתר וגאלום. חזרו ונשתעבדו בין ועמדו חשמונאי ובניו וגאלום ג / אמ' חזרו ונשתעבדו נתיגענו] נתיגענו נגאלין ומשתעבדין ג 144 אלה] אלו ג / אין] עכשו אין ג / מבקשים ... בעצמו] מבקשים שיאיר לנו עתה בשר ודם אלא גואלנו י"י צבאות שמו קדוש ישראל שיאיר לנו הקב"ה בעצמו שנאמר כי עמך מקור חיים באורך נראה אור (מבקשים' מעל תיבה מחוקה) ג 146 ממ"ש¹] ליתא בג / אלוך] האלהו בג / ממ"ש²] ממה שכתוב בג / והיה למקדש] את ה' צבאות אותו תקדישו והיה למקדש ב את י"י צבאות אותו תקדישו והוא מוראכם והוא מעריצכם והיה למקדש ולאבן נגף ולצור מכשול לשני בתי ישראל ג 147 ישראל למקדש] ישראל למקדש של ישראל ולאבן נגף ממהר הגלות שמנגפת את הרגליים ולצור מכשול סלע מכשלה יהיה לשני בתי ישראל. ואחר כך (ההשלמה בין השיטין ב) בג / ואומרו והיה שב] אמר והיה למקדש ולאבן נגף. ומלת והיה הנאמרת על המשיח (למקדש ... המשיח' בין השיטין ב) שבה בג / תחילה] בתחלה בג 148 ר"ל] רצה לומר ג 149 כמו שחשב] כאשר חשב בג 150 ממדרש תהלים] ממה שאו"ל במדרש תלים בג / וגו'] ליתא בג 151 וגו'] ליתא בג / הה"ד] ההוא דכתיב ג / הוא סיוע לדבריו] סיוע לדבריו בג 152 האלוך] אלוה ב / אור] אומר בג / שיאר] שיאיר ג 153 הקב"ה] הקב"ה בעצמו (בעצמו' בין השיטין ב) בג 156 אמר המניח] אמר המניח. ואומר ישראל נושע בי"י תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו עדי עד ג / הביא] והביא בג / מרב אמי] מרב אמי ב' אמי' ג / דאמר] ליתא ב לא ברור ג 156-157 מי כמוך וגו'] מי כמוך עם נושע בי"י ג 157 הושיע לא נאמר] הושיע י"י אין כתיב כאן ג / נושע] נושע בי"י ג / לה"ד] משל למה הדבר דומה ג

145 אל ה' ויאר לנו: תהילים קיח, כז. 146 הביא ... למקדש: בבלי סנהדרין לח ע"א ורש"י שם, ד"ה 'היה'. והיה למקדש: ישעיהו ה, יד. 150 ממדרש תהלים: מדרש תהילים לו, ו, מהדורת בובר, עמ' 250; 642, Pugio. כי עמך מקור חיים וגו': תהילים לו, י. 151 אל ה' ויאר לנו: תהילים קיח, כז. 152-153 והדבר ... אדום: השוו לדברי המתווכחים בטורטוסה, LD, 327-328. 156-161 משה ... עולמי עד: תנחומא (ורשא), אחרי מות, יב; וראו גם מהדורת בובר, שם יח, עמ' לו בהערה קפד; Pugio, 643; LD, 227. המשל שבמדרש (לה"ד ... נושע בה"ד) חסר במקבילות הלועזיות (MBVP, 227; LD, 5.11; ET, 537G; 157-156. 537G; ET, 5.11; LD, 227) אשריך ... כמוך וגו': דברים לג, כט.

מעשר שני מה הוא עושה נותן מעות ופודה אותם. כך ישראל במה הם נפדים כביכול בהקב"ה, שנא' עם נושע בה'. אמר בעה"ז אתם נושעים ע"י ב"א, לעתיד לבא אני בעצמי גואל אתכם ושוב אין אתם משתעבדין, שנא' ישראל נושע בה' תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד:

160 אמר המשיב. אין בזה ראייה שיהיה המשיח אלקים שמ"ש לעתיד לבא אני גואל אתכם דרך גוזמא, כלו' שתתקיים גאולתו קיום חזק כאילו הוא בעצמו גואל אותנו. והוא אומרו *כביכול שהכ"ף הוא כ"ף הדמיון. ולהורות שמלך המשיח יהיה לו אב גופני אמ' בב"ר פ' ויחי גור אריה יהודה אמר חמא בר חנינא זה מלך המשיח שיצא משני שבטים אביו מיהודה ואמו מדן:

165 ת. אמר המניח. נראה מכל אלו המימרות שהאל ית' בעצמו הוא מלך המשיח. אמנם *איך נראה שעם היות אלוך גמור בבחינת האלקות שהוא עצמו אדם בבחינת האנושות זה יראה באר הטב מאותה שאמרו בת"כ על פסוק והתהלכתי בתוכם *והייתי לכם לאלקים ואתם תהיו לי לעם. למה"ד למלך שיצא לטייל עם אריסו בפרדס והיה *אותו אריס מטמר מפניו. א"ל המלך מה לך מטמר ממני הרי אני כיוצא בך. כך לעתיד לבא הקב"ה עתיד לטייל עם הצדיקים והצדיקים רואים ומזדעזעים מפניו והקב"ה אומר להם מה לכם מזדעזעים הרי אני כיוצא בכם. ולפי שאני כיוצא בכם *כביכול לא יהיה מוראי עליכם ת"ל והייתי לכם לאלקים ואתם תהיו לי לעם. עוד אמרו במס' תעניות פ' בג' פרקים עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים בג"ע והוא באמצע עומד וכל א' וא' 175

158 עושה] עושה מהן ג 159 אמר] אמר הקב"ה ג / ע"י ב"א] על ידי בני אדם. במצרים על ידי משה ואהרן בימי סיסרא על ידי ברק ודבורה במדינים על ידי גדעון ושמגר בן ענת שנאמר ויושע גם הוא את ישראל וכן על ידי השופטים. ולפי שהיו בשר ודם הייתם חזורים ומשתעבדים אבל ג 161 עד עולמי עד] עדי עד ג 162 אלקים] אלוה בג / שמ"ש] שמה שאמר בג / אני] אני בעצמי' [בעצמי' בין השיטין ב] בג 163 קיים] קיום ג / אותנו] אותם בג 164 *כביכול] כ"כ יכול א / המשיח] ליתא ג / אמ' אמרו בג 165 חמא ר' חמא ג / מלך המשיח] מלכנו מלך המשיח [מלך המשיח' בסוגריים] בן דוד [מלכנו' ו'בן דוד' בין השיטין] ב מלפני מלך המשיח בן דוד ג 166 ואמו מדן] ואמו מדן ובשניהם כתיב אריות גור אריה יהודה ודן גור אריה. אמר לו יהודה בני מסולק אתה מאותו עון שאמרת טרף טורף יוסף [ההשלמה בין השיטין ב] בג 167 בעצמו ... המשיח] הוא עצמו המשיח ג 168 *איך] אין א / נראה] יהיה נראה ג / היות] היותו ג 169 הטב] היטב ג / בתוכם] בתוככם ג / *והייתי לכם] והייתם לי א 170 למה"ד] משלו משל למה הדבר דומה ג / *אותו] אותו א 171 מפניו] מלפניו ג 171-172 כך ... עתיד] כך עתיד הקב"ה ג 172 הצדיקים] הצדיקים בגן עדן לעתיד לבא ג / רואים] רואים אותו ג / מפניו] מלפניו ג 173 מזדעזעים] מזדעזעים מלפני ג / ולפי] או לפי שאני אמרתי לכם הריני כיוצא בכם ג / *כביכול] כ"כ יכול א יכול ג 174 והייתי] והייתי ג / לי לעם] לי לעם. אם אכן אתם מאמינים בי לכל הדברים הללו אני י"י אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים אני הוא שעשיתי לכם ניסים במצרים אני הוא שעתיד לעשות לכם כל הניסים הללו ג / תעניות] תענית ג 174-175 פ' בג' פרקים] בפרק בשלה פרקים

160-161 ישראל ... עולמי עד: ישעיהו מה, יז. 165-166 גור ... מדן: בראשית רבה (שיטה חדשה) צו, ט, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1218. 165 גור אריה יהודה: בראשית מט, ט. 169-170 והתהלכתי ... לי לעם: ויקרא כו, יב. 170-174 למה"ד ... לעם: ספרא, פרשת בחוקותי, ג; *Pugio*, 732; LD, 228. 174 במס' תעניות: בבלי תענית לא ע"א; *Pugio*, 733; LD, 228.

מראה אותו, שנא' *ואמר ביום ההוא הנה אלקינו זה קוינו לו וגו':
 אמר <המשיב>. תשובתו, מה שהביא ראייה מן המדרש הראשון על התגשמות האלקות
 אינו ראייה אלא הרי הוא משל, כמ"ש משל למה"ד. ועניינו | כי הצדיקים בעה"ו אנם [45א]
 יכולים להשיג אמתת הנבואה ואינם יכולים לראות בחיים אלא במראה, שנא' במראה
 אליו אתודע בחלום אדבר בו. אבל לעתיד לבא תהיה נפשם נקייה מכל חטא ומכל
 180 כעור ויהיה להם רשות להסתכל באספקלריאה המאירה, כמ"ש מרע"ה ודבר ה' אל
 משה פנים <אל> *פנים וגו' כי לא חזר אלקים איש בדברו עם משה. ובלשון חכמים
 הוא כמ"ש בילמדנו אם תעשה מצותי הרי אתה כיוצא בי. וכן לשון הכתוב והייתם
 כאלקים, הן האדם היה כא' ממנו וכן והיה הנכשל <בהם> ביום ההוא *כדוד ובית דוד
 כאלקים, ואיננו שיהיו שוים בדמיון. וההגדה שהביא שעתיד הקב"ה לעשות מחול
 185 לצדיקים שלפי דבריו רומזת על התגשמות האלקות ג"כ יהיה משל לרוב ההשגה
 ששייגו, כאילו הוא דבר מושג בחוש הראות וכל א' יורה אותו באצבעו, כמ"ש בקריעת
 ים סוף זה אלי ואנוהו:

אמר ר' אלעזר אמר ר' חלבו ג 176 אותו] אותו באצבעו ג / *ואמר ... וגו' והיה א ואמר ביום ההוא הנה
 אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה י"י קוינו לו נגילה ('ואמר ... נגילה' בין השיטין ב) ונשמחה בישועתו בג
 177 הראשון] ראשון בג / האלקות] האלוה בג 178 כמ"ש] כמו שאמר בג / אנם] אינן בג 179 בחיים ...
 במראה] בחיים הנקרא גלוריה בג / שנא'] כמו שאמר בג 181 באספקלריאה] באספקלריא בג / כמ"ש] כמו
 שאמר בג *פנים] בפנים א / *פנים וגו'] פנים כאשר ידבר איש אל רעהו ('דבר ... רעהו' בין השיטין
 ב) בג / אלקים] אלוה בג 183 כמ"ש] כמו שאמר בג 184 <בהם>] בין השיטין ב / *כדוד] כבית דוד א
 185 בדמיון. וההגדה] כדמיון ההגדה בג 186 האלקות] האלהי בג / ג"כ] גם ג 187 דבר] דיבר ג / יורה] מראה
 בג / כמ"ש] כמו שאמר בג

במקבילות הלועזיות נדרשת הישנות המילה 'זה' ('iste') פעמיים בפסוק, כלהלן: 'In quantum bis
 dicitur iste: ostenditur, quod visibiliter et palpabiliter habebat apparere inter iustos, qui
 sunt Apostoli; et ecce quam bene intentio capituli probatur et verificatur' (MBVP, 538A;
 cf. ET, 5.12) 'בכל הנוגע לכך שנאמר (בפסוק) פעמיים 'זה', נראה שהיה עליו להיגלות באופן בהיר
 ומוחשי בין הצדיקים, הם השליחים. וראה כמה טוב מוכחת ומתאמת כוונת הפרק]. 176 ואמר ...
 קוינו לו וגו': ישעיהו כה, ט. 177 מן המדרש הראשון: ראו שורות 170-174. 175-185 משל
 למה"ד ... בדמיון: הקטע כולו לקוח מתוך ויכוח הרמב"ן (לעיל, הערה 40 במבוא), עמ' שיח-שיט.
 179-180 במראה ... אדבר בו: במדבר יב, ו. 181-182 ודבר ... פנים וגו': שמות לג, יא.
 183 בילמדנו: השוו בראשית רבתי תולדות כו, יב, מהדורת אלבק, עמ' 106. 183-184 והייתם
 כאלקים: בראשית ג, ה. 184 הן ... ממנו: שם, ג, כב. 184-185 והיה ... כאלקים: זכריה יב, ח.
 185 וההגדה שהביא: בבלי תענית לא ע"א; Pugio, 733; LD, 228. 188 זה אלי ואנוהו: שמות טו, ב.

פרק ששי

א. אמר המניח. לבאר ענין המלכים שבאו מארץ קדם לבשר ביאת יש"ו והביאו לו מנחה איך הוא מנובא מזמן אאע"ה שיעשו כן לימות המשיח. אמרו בב"ר זוטא על ויפצר בו ויקח א"ר יהושוע אי אמרי לך מילתא טבא את *אמרת לה בשמי. א"ל מהו. כל אותן מתנות שנתן יעקב לעשו עתידין א"ה להחזירן למלך המשיח. מה טעם, דכתי' 5 מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו. א"ל מילתא טבא *אמרת בשמך אנא אמרית: אמר המשיב. נשיב לו ונאמר שכל זה אינו מקובל אצלנו ואפי' יהיה אמת אינו מוכרח שבשביל התשורה יהיה משיח. והגדת ויפצר בו ויקח נאמר על משיחנו שאנו מקוים ואיננו מתהפך שכל מי שייגעו לו תשורות ממלכי שבא וודן יהיה הוא משיח. ועוד שלא השיבו המתנות לזרע אברהם אלא ליש"ו שהוא משיח כפי דעתם: 10

ב. אמר המניח. עוד אמרו במדרש תהלים על אלקים משפטיך למלך תן זה מלך המשיח, שנא' ויצא חוטר מגזע ישי. ועוד בב"ר וישלחם מעל יצחק בנו הה"ד הביטו אורחות תימא *הליכות שבא קוו למו. אין שבא אלא בניו של אברהם, שנא' ויקשן ילד את שבא ואת דדן. וכשנתגדל שלמה במלכותו אמ' שמא זה משיח הוא. מיד באו אצלו, שנא' ומלכת שבא *שומעת את שמע שלמה *לשם ה'. לא תקרי אלא מלכות שבא לא 15 מלכת שבא *לשם ה'. נביאים היו להם שמתנבאים בשם ה' והיו הדברים מתחזורים

3 הוא] היה ג / אאע"ה] אברהם אבינו ג / לימות] לזמן ג / אמרו] אמר ג 4 א"ר יהושוע] חד עמא דארעא אמר ליה לר' הושעיא ג / אי אמרי] אין אמרית ג / מילתא] חדא מילתא ג / *אמרת] אמרי א / בשמי] בצבורא משמי ג / מהו] מה היא ג 5 כל] אמר ליה כל ג / מתנות] הדורות ג / יעקב] יעקב אבינו ג / א"ה] אומות העולם ג / המשיח] המשיח לעתיד לבא ג 6 ישיבו] ישיבו. יביאו אין כתיב כאן אלא ישיבו ג / מילתא] חיך מילתא ג / *אמרת] אמרתי א / בשמך אנא אמרית] ומן שמך [ומן שמך' בכתב רהוט ב] אנא אמרית לה בג 8 יהיה] שיהיה בג / נאמר] נאמרת בג 10 המתנות] הדורות בג 11 תהלים] תלים בג / על] על פסוק ג 12 מגזע ישי] מגזע ישי ונצר משרשיו יפרא ונחה עליו רוח י"י רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת י"י והריחו ביראת י"י ולא למראה עיניו ישפוט ולא למשמע אזניו יוכיח וצפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ והכה ארץ שבטס פיו וברוח שפתיו ימית רשע ג / בב"ר] בבראשית רבא לר' משה הדרשן ג / יצחק בנו] יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם ג / הה"ד] ההוא דכתיב ג 13 *הליכות] אורחות א / אין] ואין ג / אברהם] אברהם אבינו ג 14 במלכותו] בחכמתו ג / אמ' אמרו ג 15 *שומעת] שמעה א / *לשם] בשם א לשם י"י ותבא לנסותו בחידות ג / לא תקרי] אל תקרי ומלכת שבא ג 15-16 לא מלכת ... *לשם ה'] מלכותא דשבא לשם י"י. שמה תאמר ג 16 *לשם] בשם א / שמתנבאים] שנתנבאו ג / והיו הדברים מתחזורים] אלא שהיו הדברים

2-3 ענין ... מנחה: מתי ב, א-יב. 4 ויפצר בו ויקח: בראשית לג, יא. 4-6 א"ר יהושוע ... אמרית: בראשית רבה עח, יב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 932-933; *Pugio*, 771. 6 מלכי ... ישיבו: תהילים עב, י. 8 ויפצר בו ויקח: בראשית לג, יא. 11-12 זה ... מגזע ישי: מדרש תהילים עב, ג, מהדורת בובר, עמ' קסג; *Pugio*, 771, ושם ללא התוספת שבכ"י ג. אין התייחסות למדרש במקבילות הלועזיות. 11 אלקים ... תן: תהילים עב, א. 12 ויצא חוטר מגזע ישי: ישעיהו יא, א. 12-20 וישלחם ... ורחף: בראשית רבתי, תולדות כה, יט, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 102-103 (בש"ב, ללא הפסוק מישעיהו); *Pugio*, 771. 12 וישלחם ... בנו: בראשית כה, ו. 12-13 הביטו ... קוו למו: איוב ו, יט. 13-14 ויקשן ... דדן: בראשית כה, ג. 15 ומלכת שבא ... לשם ה': מלכים א' י, א.

ובאים בידם מאברהם. ומנין שבאים לימות המשיח ומשמשין לו, שנא' שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועפה כולם משבא יבואו >זהב ולבונה ישאו< ותהלות ה' יבשרו. זה מלך המשיח, שנא' וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו. וכן ישעיה אמר ועליך יזרח ה' וכבודו עליך יראה והלכו גויים לאורך ומלכים לנוגה זרחך. וא"א לבעל הריב לומר שכונת ישעיה באלו הפסוקים כי כאשר יהיה המשיח שהם מקווים מיושב | מלכותו בירושליים בעבור שמע מלכותו ומעלתו שיביאו לו כל המלכים דורונות ויבואו לראות פניו ולספר תהלותיו כמו שהיו עושים לשלמה בסבת מלכותו, כי הכתוב לא יסבול זה בשום פנים ובפרט בעבור תבת יבשרו, כי שם בשורה יורה על ספור והגדה מאזה ענין *שיסופר למי <שאינו> *יודע אותו קודם זה. וכן היה שהמלכים שבאו בעת מולד יש"ו לירושלים שאלו למלך הורדוס ולאנשי העיר הכן הוא מלך ישראל שנולד עתה כמו שהיה מבואר להם מנביאייהם ככתוב בממרא, והנה תמהו כי הדבר הזה היה בלתי ידוע אצלם עד ששאלו לחכמים ולכהנים על הענין וא"ל שאם הדבר שנולד, מקום מולדתו הוא בית לחם. ונמשך הענין כמ"ש באונג' מטיא"ו פ"ב. והאמת כי על ענין כזה נופל שם יבשרו:

30 אמר המשיב. איני יודע למה הדחיק זה שג"כ נופל שם בשורה על שלמות למין האנושות, מצורף על ספור והגדת הנפלאות כשיעשה ה' ית' שם <למלך המשיח> ולישראל אחרי שובם לארצם יבשרו כל זה אחד לאומתו קודם שמעו ונופל לשון בשורה כי בסבת זה ישוב אל ה':

מסורים ג 17 לו] לו לישראל ג 20 לבעל] לבעלי ג 21 ישעיה באלו] ישעיהו באלה ג / כי] היה כי ג / מלכותו] במלכותו ג 22 מלכותו] שלמותו ג 23 מלכותו] חכמתו ג 24 מאזה] מאי זה ג 25 *שיסופר] שיספור א / <שאינו> *יודע] שיודע א / שהמלכים] כי המלכים ג / מולד] שנולד ג 26 לירושלים] אל ירושלים ג / הורדוס] הורדוס ג / הכן] היכן ג 27 מבואר להם] מסור בידם ג / ידוע] נודע ג 28 לחכמים ולכהנים] לכהנים ולחכמים ג / וא"ל] ואמרו להם ג / שנולד] אמת שהיה נולד ג / מקום] שמקום ג 29 כמ"ש] כמו שכתוב ג / באונג'] באואנגיליאו ג 34 ישוב] ישובו ג

17–18 שפעת ... יבשרו: ישעיהו ס, ו. 19 וזה ... ה' צדקנו: ירמיהו כג, ו. 19–20 ועליך ... לנוגה זרחך: ישעיהו ס, ג. 23 בסבת מלכותו: (MBVP, 538C) 'propter eius scientiae' [בשל למדנותו]. ↑

פרק שביעי

לבאר שקודם לידת המשיח היו הנפשות יורדות בגהינם ובסיבת הייסורין והמיתה פדה אותם וכל הבאים אחריהם והנחילים החיים הנצחיים שהוא העה"ב:

א. אמר המניח. אמרו במדרש רות ואלה תולדות פרץ. כל מקום שנא' תולדות במקרא חסר בר מתרין, אלה תולדות השמים והארץ ואלה תולדות פרץ. ובב"ר זוטא אלה תולדות השמים והארץ בהבראם. ר' ברכיה אמר אעפ"י שנבראו דברים על מלאתן כיון שחטא אדם הא' נתקללו ושוב אינן חוזרות לתיקונן עד שיבא בן פרץ. ובאלה שמות רבה על ואלה המשפטים אתה מוצא כל תולדות המקרא חסרים בר משנים, אלה תולדות השמים ואלה תולדות פרץ. טעם גדול יש להם למה תולדות השמים מלא. מפני שברא הקב"ה את עולמו ולא היה מלאך המות בעולם בשביל כך היה מלא וכיון שחטא אדם וחיה חסר הקב"ה כל התולדות שבמקרא וכיון שעמד פרץ נעשו תולדות שלמות שהמשיח עומד ממנו ובימיו הקב"ה מבליע את המות, שנא' בלע המות לנצח. לכך תולדות פרץ מלא:

אמר המשיב. זאת הממרא אנו מודים בה <א>לא שאנו מפרשים כל זה בענינים גופניים.

2 לידת[ביאת בג / המשיח] משיח ב / הנפשות יורדות] כל ('כל' בין השיטין) הנפשות יורדות ב יורדות כל הנפשות ג / בגהינם] לגיהנם בג 2-3 והמיתה פדה אותם] והמיתה שקבל והוא פדה וגאל אותם ('שקבל והוא' ו'גאל' בין השיטין) ב והמיתה שקבל הוא פדה וגאל אותם משם ג 3 אחריהם] אחריו בג / שהוא] אשר הוא ('שי"ן מחוקה מתיבת 'שהוא' ב) בג 4 ואלה] על (בין השיטין) ואלה ב על פסוק ואלה ג 5 חסר] חסרין ותולדות כתיב ג / מתרין] מן תרין ג 6 והארץ] והארץ בהבראם ג / ר' ברכיה אמר] אמר ר' ברכיה בשם ר' שמואל בר נחמן ג / דברים] הדברים ג / מלאתן] מלואתן ג 7 הא'] הראשון ג / נתקללו ושוב] נתקללו ועוד ג / חוזרות] חוזרין ג / בן פרץ] בן פרץ שנאמר ואלה תולדות פרץ תולדות מלא. בהבראם אמר רבי אבהו אמר רב בה"א בראם היו עולם היה נברא בה"א. ומה ה"א זה סתום מכל צדדין ופתוח מלמטה רמו שכל המתים יורדים לשאול ועוקצו הוה של מלמעלה רמו שהן עתידין לעלות והחלון הוה שמן הצד רמו לבעלי תשובה. והעולם הבא נברא ביו"ד. ומה יו"ד זה קומתו כפופה כך הן הרשעים קומתן כפופה ופניהם מקדירות לעתיד לבא, שנאמר ושח גבהות אדם ושפל רום אנשים ונשגב י"י לבדו ביום ההוא. ומהו והאלילים כלייל יחלוף כי ביה י"י צור עולמים. בשתי אותיות הללו הקב"ה ברא את העולמים ג 8 על ואלה] על פסוק ואלה ג / המקרא] שבמקרא ג / בר משנים] חוץ משנין ג 9 השמים] השמים והארץ בהבראם ג / טעם] וטעם ג / למה ... מלא] למה אמר אלה תולדות השמים והארץ מלא ואלה תולדות פרץ מלא ג 10 ובשביל] ובשביל ג 11 שחטא] שחטא ג / אדם] אדם הראשון ג / חסר] חסר ג 12 שלמות] שלו מלא ג / מבליע] מבליע ג 13 לכך] לפיכך ג / תולדות פרץ] תולדות השמים והארץ ותולדות פרץ ג

2 שקודם לידת המשיח: (MBVP, 538E) 'ante Messiae adventum' [לפני ביאת המשיח]. ↑

4 במדרש רות: רות רבה ח, ג, מהדרות לרנר, עמ' 206; LD, 233; Pugio, 287; ואלה תולדות פרץ: רות ד, יח. 5 אלה תולדות השמים והארץ: בראשית ב, ד. 7-5 ובב"ר זוטא ... בן פרץ: בראשית רבה יב, ו, מהדרות תיאודור-אלבק, עמ' 104; LD, ibid.; Pugio, 288, 604; במקבילות הלועזיות (MBVP, 538F; ET, 7.1) שני המקורות המדרשיים מאוחדים והפניה ניתנת למדרש רות בלבד. 7-13 ובאלה ... פרץ מלא: שמות רבה ל, ג; Pugio, 288, 605. מופיע בנוסח שונה במקבילות. וללא ההפניה. 8 ואלה המשפטים: שמות כא, א. 12 בלע המות לנצח: ישעיהו כה, ח. 14 זאת ... בענינים גופניים: טענתו של הלורקי מפורשת יותר בפרוטוקולים הלטיניים של הוויכוח: 'Prima est: quod mors illa,

15 וכן לשון המימרא ששה דברי' נטלו מאדם הא' ואלו הן זיוו וחיים וקומתו ופירות הארץ ופירות האילן ומאורות. וכולהו מוכח להו. ואומר שאינן חוזרות למקומן עד שיבא בן פרץ, ומוכח מקראי דכלהו יחזרו בזמנו. ועוד שאי אפשר לפרש זאת המימרא על יש"ו כמו שהוא סובר, שהרי ר' ברכיה שהוא אחר יש"ו קרוב לג' מאות שנה אמרה. ועוד אינן חוזרין למקומן עד שיבא בן פרץ. ונראה כי בימי בעל המימרא עדיין לא חזרו אבל עתידין לחזור: 20

15 לשון המימרא] לשון המימרא תולדות אמר ר' שמואל בר נחמן כל תולדות שנאמרו בתורה חסרין בר מן תרין אלה תולדות פרץ והדין ומפני מה אינן חסרין. ר' יודן בשם רבי אבין אמר כנגד (ההש"למה בשולי הגיליון בסוגריים ב) בג 15-19 ששה ... בן פרץ] (תולדות). אמר ר' שמואל בר נחמן כל תולדות שנאמרו בתורה חסרין בר מן תרין. אלה תולדות פרץ והדין. ומפני מה אינן חסרין. רבי יודן בשם רבי אבין אמר כנגד) ששה דברים שנטלו מאדם הראשון. ואלו הן זיוו, חייו וקומתו ופרי הארץ ופירות האילן ומאורות. זיוו מניין שנאמר תתקפהו לנצה ויהלוך משנה פניו ותשלחהו. חייו מניין שנאמר כי עפר אתה ואל עפר תשוב. קומתו מניין שנאמר ויתחבא האדם ואשתו. אמר ר' אבהו באותה השעה גדעה קומתו של אדם הראשון ונעשית של מאה אמה. פרי האילן ופרי הארץ מניין שנאמר ארורה האדמה בעבורך. מאורות רבי שמעון ב"ר יהודה איש כפר עכו אמר בשם רבי שמעון אע"פ שנתקללו המאורות מערב שבת לא לקו עד מוצאי שבת. ועוד אינן חוזרין לתיקונן עד שבא בן פרץ. שנאמר אלה תולדות פרץ מלא בשביל ששה דברים שיחזרו ואלו הן זיוו, חייו, קומתו, פירות הארץ ופירות האילן ומאורות. זיוו מניין שנאמר ואהביו כצאת השמש בגבורתו. חייו מניין שנאמר כי כימי הארץ ימי עמי. קומתו מניין שנאמר ואולך אתכם קוממיות. פירות הארץ ופירות האילן מניין שנאמר כי זרע השלום הגפן תתן פריה. מאורות מניין שנאמר והיה אור הלבנה כאור החמה. ששה דברים נטלו מאדם הראשון ואלו הן זיוו חייו וקומתו ופירות הארץ ופירות האילן ומאורות וכלהו מוכח להו ואומר שאינן חוזרין לתיקונן עד שיבא בן פרץ ומוכח מקראי דכלהו יחזרו בזמנו ועוד שאי אפשר לפרש זאת הממרא על ישו כמו שהוא סובר שהרי ר' ברכיה שהוא אחר ישו קרוב לג' מאות שנה אמרה ושוב אינן חוזרין למקומן עד שיבא בן פרץ (עד כאן בשולי הגיליון) ששה דברים נטלו מאדם הראשון ואלו הן זיוו חייו וקומתו ופירות הארץ ופירות האילן ומאורות. וכלהו האילן ומאורות וכלהו מוכח להו ואומר שאינן חוזרין לתיקונן עד שיבא בן פרץ ומוכח מקראי דכלהו יחזרו בזמנו. ועוד שאי אפשר לפרש זאת הממרא על ישו כמו שהוא סובר שהרי ר' ברכיה שהוא אחר ישו קרוב לג' מאות שנה אמרה ושוב אינן חוזרין למקומן עד שיבא בן פרץ ב תולדות אמר ר' שמואל בר נחמן כל תולדות שנאמרו בתורה חסרין בר מן תרין אלה תולדות פרץ והדין ומפני מה אינן חסרין. ר' יודן בשם רבי אבין אמר כנגד ששה דברים שנטלו מאדם הראשון ואלו הן זיוו וחיים וקומתו ופירות הארץ ופירות האילן ומאורות. וכלהו מוכח להו. זיוו מניין שנאמר תתקפהו לנצה ויהלוך משנה פניו ותשלחהו. חייו מניין שנאמר כי עפר אתה ואל עפר תשוב. קומתו מניין שנאמר ויתחבא האדם ואשתו. אמר רבי אבהו באותה השעה גדעה קומתו של אדם הראשון ונעשית של מאה אמה. פירות האילן ופירות הארץ מניין שנאמר ארורה האדמה בעבורך. מאורות רבי שמעון ב"ר יהודה איש כפר עכו אמר בשם רבי שמעון אע"פ שנתקללו המאורות מערב שבת לא לקו עד מוצאי שבת. ואומר עוד שאינן חוזרין לתיקונן עד שיבא בן פרץ שנאמר אלה תולדות פרץ מלא בשביל ששה דברים שיחזרו ואלו הן זיוו חייו וקומתו פירות הארץ ופירות האילן ומאורות. ומוכח מקראי דכלהו יחזרו בזמנו. זיוו

quam textus nominat pro punitioe peccati Adæ, est mors animæ, scilicet, privatio vitæ
 spiritualis' (LD, 234) 'ראשית, שהמוות הוא אשר הטקסט נוקט עבור העונש של חטא אדם, הוא
 מות הנפש, רוצה לומר, שלילת החיים הרוחניים'. היהודים השיבו בדומה למחבר קדש קדשים: 'Et
 adhuc patet debere intelligi haec vita corporalis, propter concomitantiam aliarum quæ sunt
 corporales' (ibid., 335) 'ועדיין יש להבין 'חיים' אלה כגופניים, בשל הסמיכות לדברים אחרים
 שהם גופניים'.

[א46] **ב. אמר המניח.** עוד אמרו במדרש תהלים גם בני אדם גם בני איש וכו'. בני אדם | זה אדם הא' וי"א זה אברהם האדם הגדול בענקים. גם בני איש אלה בני ישמעאל וקטורה. איש אלו בני בניו של נח הנק' איש צדיק. יחד עשיר ואביון עשיר בתורה ועני בתורה כולם יורדין לגהינם אעפ"י שהם ראשי סנהדראות:

25 **אמר המשיב.** זה המניח קחסר כאן קצת המדרש, שכן כתו' שם אחרי אמרו איש אלו בני בניו של נח א"ר אבא אלו ע' אומות שיורדין לגהינם עשיר ואביון עשיר בתורה ואביון בתורה כולם יורדין לגהינם. עשיר בתורה זה דואג האדומי ואחיתופל שלא שמרו את התורה ירדו לגהינם אעפ"י שהם ראשי סנהדראות. ואביון בתורה כל מי שיש בידו ספק ללמוד ולא למד. מזה המדרש מבואר שאינן יורדין לגהינם כי אם אותם שלא שמרו את התורה: 30

ג. אמר המניח. עוד אמרו בחגיגה פ' חומר בקדש א"ר אלעזר ת"ח אין אור של גהינם שולטת בהם ק"ו מסלמאנדר"ה. ומה סלמאנדר"ה שתולדתה אש אין אור שולטת בה ת"ח לא כ"ש, דכתי' הלא כה דברי כאש נאום ה'. מזאת הברייתא נראה שהן הולכים

מניין שנאמר ואהביו כצאת השמש בגבורתו. חיו מניין שנאמר כי כימי הארץ ימי עמי. קומתו מניין שנאמר ואולך אתכם קוממיות. פירות הארץ ופירות האילן מניין שנאמר כי זרע השלום הגפן תתן פריה. מאורות מניין שנאמר והיה אור הלבנה כאור החמה. ועוד שאי אפשר לפרש זאת המימרא על ישו כמו שהוא סובר שהרי ר' ברכיה שהוא אחר ישו קרוב לשלש מאות שנה אמרה ושוב אינן חוזרין לתיקונן עד שיבא בן פרץ ג' 21 תהלים] תלים בג' / גם בני אדם] על פסוק גם בני אדם ג' / בני איש וכו' / בני איש יחד עשיר ואביון ג' 22 הא' הראשון ג' / אלה] אלו ג' / וקטורה] ובני קטורה ג' 23 הנק' / שנקרא ג' / ועני] ואביון ג' 24 אעפ"י] ואעפ"י בג' 25 קחסר] חסר בג' / המדרש] מהמדרש בג' 26 של נח] של נח שנקרא איש צדיק בג' / שנקרא איש צדיק' / בין השיטין ב] / לגהינם] לגהינם ג' / עשיר] יחד (בין השיטין ב) עשיר בג' 27 לגהינם] לגהינם בג' / שלא] ולפי (בין השיטין ב) שלא בג' 28 ירדו לגהינם] נפלו מגדולתן (בין השיטין ב) וירדו לגהינם בג' / אעפ"י] ואעפ"י ב ואעפ"י ג' / מ] מטושטש ג' 29 לגהינם] לגהינם בג' 31 בחגיגה] במסכת (במסכת' / בין השיטין ב) חגיגה (בראש תיבת 'חגיגה' ב"ת מחוקה ב) בג' / א"ר אלעזר] אמר ר' אבהו אמר ר' אליעזר ג' / גהינם] גהינם ג' 32 מסלמאנדר"ה] מסלמאנדר"ה / סלמאנדר"ה] סלמאנדר"ה ג' / אש] אש היא הסך מדמה ג' 33 ת"ח לא כ"ש] תלמידי חכמים שכל גופן אש על אחת כמה ג'

24–21 גם ... סנהדראות: מדרש תהילים מט, ב, מהדרת בובר, עמ' קלט (בש"ג); *Pugio*, 607; *LD*, 235. 21 גם ... איש וכו': תהילים מט, ג. 21–23 בני אדם ... צדיק: במקבילות הלועזיות הנוסח מקוצר: 'Quique terrigenæ, isti sunt filii Adæ et filii hominum, isti sunt ab Noe usque ad Abraham' (*MBVP*, 538F; cf. *ET*, 7.2) [גם בני אדם] (מילולית: 'יצירי-אדמה') – אלה בני אדם ובני איש, אלה הם מנוח ועד אברהם]. 25–30 זה ... את התורה: השו' *LD*, 336–337; המדרשים המזויפים (לעיל, הערה 116 במבוא), עמ' 35. 31–33 א"ר אלעזר ... נאום ה': בבלי חגיגה כו ע"א; *Pugio*, 609; *LD*, 236 33–36 מזאת ... הרשעי': במקבילות הלועזיות מבואר הדיוק הלשוני של הלורקי מן המדרש באמצעות הדוגמה הבאה: 'sed erat differentia inter illos et peccatores, quia peccatores comburebantur in igne, sapientes vero minime. Nam si ita non esset, magis proprie dicerent, sapientes Talmuth non descendunt in infernum: et hoc non aliud est quam si aliquis diceret, Petrus et Paulus non ponuntur in vinculis nec in cathenis, nam ex his verbis intelligitur quod sunt in carcere capti' (*MBVP*, 538G; cf. *ET*, 7.3) [אך

35 בגהינם והולכים בין האש כמו הסלמנדר"א ואינן מרגישים צער האש שאל"כ יותר טוב הוא שיאמר שת"ח אינן יורדין לגהינם, אבל כשאמר אין אור של גהינם שולטת בהם משמע שיורדין אבל אינן יורדין כמו הרשעי':

אמר המשיב. נשיב מאמרו אין אור של גהינם שולטת בהם לא יתחייב מזה שירדו לגהינם. ועוד שאין גהינם דבר אחר אלא אש דקה המצער את הנפשות. ועוד שלא אמר בעל המדרש צדיקים אין אור של גהינם שולטת בהם אבל אמר ת"ח, שאפשר לומר שאינן צדיקים ויורדין שם בשביל עונם שעשו. אבל אין אור גהינם שולטת בהם לכולתם:

ד. אמר המניח. וכפי המובן יש ממרא אחרת במדרש תהלים על כי חסדך גדול עלי והצלת נפשי משאול תחתיה. אמר ר' ירמיה דרכן של מנאפין להיות בעמקה של שאול. פרש"י דרך המנאפי' להיות בעומק שאול. ומשם הצלתני שאמ' לו נתן הנביא גם ה' העביר חטאתך לא תמות. ממשמע שנא' בעומקה של שאול יובן כי הוא בשאול אבל אינו בעומקה. עוד על פסוק ויקומו כל בניו וכל בנותיו לנחמו וימאן להתנחם ויאמר כי ארד אל בני אבל שאול-ה'. פרש"י כל שאול פשוטו קבר הוא ומדרשו גהינם הוא. עוד ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשבה טובה. אמר רב נחמן אבותי-נא עע"ז

34 בגהינם] לגהינם ג / ואינן] אלא שאינם ג / יותר] ליתא ג 35 שת"ח אינן] תלמידי חכמים אין ג / לגהינם] לגהינם ג / כשאמר] כשאומר ג / גהינם] גיהנם ג 36 שיורדין] שיורדין שם ג / יורדין] נידונין בג 37 גהינם] גיהנם בג 38 לגהינם] לגהינם בג / גהינם] גיהנם בג / המצער] המצער ג 39 גהינם] גיהנם בג 42 וכפי] ולפי זה בג / תהלים] תלים ג 43 תחתיה] תחתית ג / ירמיה] יודן ג / להיות ... שאול] היא להיות נתונה בעמקה של שאול הוי כי חסדך גדול עלי ג 44 פרש"י] פירש רש"י זל ג / בעומק] בעמק ג 46 אינו] לא ג 47 שאול-ה'] שאולה ויכר אותו אביב ג / כל שאול פשוטו] אבל שאולה כפשוטו ג / קבר] לשון קבר ג / ומדרשו גהינם] ובמדרש גיהנם ג 48 בשבה] בשיבה ג / נחמן] רחמון ג

היה הבדל בין אלה לבין החוטאים, שכן החוטאים נשרפו באש, בעוד החכמים כלל לא. אלמלא כן, ראוי יותר היה שיאמרו שחכמי התלמוד אינם יורדים לגהינם. ואין זה אלא כאילו יאמר מישהו שפטרסו ופאלוס לא ניתנו באזיקים ולא בשלשלאות, אך מדבריו ישתמע שהם כן נתפסו בשבי'. השו"ג 236, LD, 38-41 ועוד ... לכולתם: השו"ג 337, LD, 42-43 כי ... תחתיה: תהלים, פו, יג. 43 אמר ... שאול: מדרש תהלים פו, ו, מהדורת בובר, עמ' 374 (בש"ג); LD, 236; Pugio, 614; Bkll המקורות המקבילים מופיע המאמר בשם 'ר' יודן' ('Ioda' או 'Yodam' במקבילות הלועזיות). ↑ 44-45 פרש"י ... לא תמות: רש"י לתהלים פו, יג. גם ... לא תמות: שמואל ב' יב, יג. 46-47 ויקומו ... שאולה: בראשית לו, לה. 47 פרש"י ... גהינם הוא: רש"י לבראשית לו, לה; Pugio, 610. במקור הלטיני (MBVP, 539A) במקום 'גהינם' נכתב 'mysterium'. 48 ואתה ... טובה: בראשית טו, טו. 48-49 אמר ... אחרי': מאמר דומה בבבלי פסחים קטז ע"א. לא מצאתי את המאמר בספרו של מרטיני. ייחוס המאמר בכ"י ג' לר' רחמון תואם את גרסת המקבילות הלועזיות. תורף המדרש לעניינינו – ירידת האבות לגהינם – חסר אצלנו, אך מופיע במקבילות: 'dicit Rabbi Ramon, parentes Abrahæ idolorum cultores erant, Thare videlicet et Nachor, quia sic habetur in libro Iosue, ergo ad infernum descenderut, per consequens et Abraham' (MBVP, 539A; cf. ET, 7.6), שכן נאמר בספר יהושע. לפיכך ירדו לגהינם, ובעקבות זאת גם אברהם'. ↑

היו, שנא' תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלקים אחרים'. עוד כי ארד אל בני אבל
 50 שאולה. אמר התרגום ארי אחות לות ברי. וילך עשו אל ישמעאל. לות ישמעאל. ואל
 הבקר רץ אברהם. לות תורי. ראה איך היה זה הדעת מחוור אצלם שכל הקדמונים ירדו
 לגהינם עד שדברו בפרט באדון הנביאים וביארו סבת ירידתו שם. והוא אומרם במדרש
 קהלת על פסוק יש צדיק אובד בצדקו למה מרע"ה דומה ל>בן< אשה עוברה שהיתה
 חבושה בבית האסורים ילדה שם וגדלה שם ומתה שם. לימים עבר המלך על פתח
 55 האסורים. כשהמלך עובר התחיל אותו הבן צוות. אמר אדוני המלך כאן נולדתי באזה
 [ב46] עוון אני נתון כאן. א"ל המלך בחטא של אמך. איך הוא מבואר מכל אלו המימרות
 היות האבות הקדושים יורדים לגהינם ולקחו בזאת המימרא מרע"ה כמו בניין אב
 לכולם:

אמר המשיב. מכל זה הוכיח המניח שכל הקדמונים יורדים הם לגהינם. והיאך לא
 60 השגיח שכל אותם שאמרו שירדו הוא מחמת חטאם. בדוד מחטא המנאפים מעון בת
 שבע. תרח על ע"ז. ואחז"ל על פסוק תבוא אל אבותיך מלמד שעשה תרח תשובה
 בימיו. ועל דרך הפשט ר"ל שימות כדרך שמתו אבותיו. ומה שאמר התרגום אל בני
 אבל שאולה לות ברי הוא לפי שהוא דורש שאול הקבר. ולפי' אמר שיקבר עם בנו
 לעתיד. ומדרשו שאומר גהינם הוא מפני שאומר שם שהיה מובטח שאם לא ימות א'
 65 משבטיו בחייו לא יראה פני גהינם. ע"כ הפך דברי המניח. ומה שהביא ראה מקהלת
 למה משה דומה לבן אשה עוברה וכו' עד בחטא אמך, נשיב לו שלא הוזכר במדרש זה

50 לות ברי] לות ברי כד אבילא ג / וילך] וכמוהו וילך ג / ישמעאל¹] ישמאל ג 51 לות תורי] ולות תורי
 רהט ג 51-52 ירדו לגהינם] היו יורדים לגהינם ג 52 שם] שמה ג 53 למה] משל ג / דומה] למה הוא דומה ג
 54 ילדה שם] ילדה שם בן ג 55 אמר] ואומר ג / אדוני] בין השיטין א / נולדתי] נולדתי וכאן גודלתי ג
 55-56 באזה עוון] באיזה חטא ג 56 כאן] כאן איני יודע ג 57 האבות] כל האבות ג / לגהינם] לגהינם ג
 59 המניח] המוכיח ב / לגהינם] לגהינם בג 60 חטאם] חטאתם בג 61 ואחז"ל] ואז"ל בג / תבוא] ואתה (בין
 השיטין ב) תבא בג 62 ר"ל] רצה לומר ג / אל בני] כי ארד ('כי ארד' בין השיטין ב) אל בני בג 63 לות
 ברי] ארי אחות לות ברי כד אבילא ('ארי אחות' וכד אבילא' בין השיטין ב) בג 64 גהינם] גיהנם בג /
 שאומר²] שאמר בג / לא] שלא בג 65 גהינם] גיהנם בג / ע"כ] עד כאן ג 66 דומה] הוא (בין השיטין ב)
 דומה בג / וכו'] ליתא בג / עד בחטא אמך] עד בחטא של ('של' בין השיטין) אמך ב חבושה בבית האסורים
 ילדה שם בן וגידלה שם ומתה לימים עבר המלך על פתח האסורים כשהמלך עובר התחיל אותו הבן צוות ואומר

49 תרח ... אחרים: יהושע כד, ב. 49-51 עוד כי ... תורי: הקטע חסר במקבילות הלועזיות.
 50 ארי ... ברי: אונקלוס לבראשית לו, לה. וילך עשו אל ישמעאל: בראשית כח, ט. לות ישמעאל:
 אונקלוס על אתר; Pugio, 610 (וכן שני קטעי התרגום הבאים). 50-51 ואל הבקר רץ אברהם:
 בראשית יח, ז. 51 לות תורי: אונקלוס על אתר. לפנינו: 'ולבית תורי'. 53 יש צדיק אובד בצדקו:
 קהלת ז, טו. 53-56 למה ... אמך: קהלת רבה ז, יג; Pugio, 619; LD, 236. 61-62 מלמד ...
 בימיו: פסיקתא זוטרית על רות ד, יח, מהדורת במברגר, עמ' 45; תנחומא (ורשא), שמות, יח, ועוד.
 62 התרגום: אונקלוס לבראשית לו, לה. 64-65 ומדרשו ... פני גהינם: השו"ת תנחומא (ורשא),
 ויגש, ט. 65 מקהלת: ראו שורות 53-56.

גהינם רק משמעו על חטא מי מריבה שגרמו ישראל, כמו שאמר דהע"ה וירע למשה בעבורם. וכ"י יקרא אמו:

70 ה. אמר המניח. אמנם איך יתבאר שזה נמשך עד זמן המשיח ושהוא הוציאם משם זה יתבאר ממ"ש אמרו בב"ר לר' משה הדרשן על פ' *ויביאה יצחק האהלה שרה אמו. אמר ר' יב"ל <אזלית> עם קפוד מלאכא עד דאתי בתרע<א> גהינם. ושדרית לקפוד מלאכא למשחא גהינם מראשו ועד סופו ולא ה"ל שעתא פנאה לממשח. ובהוא שעתא קטלוהו לרשב"ג ובעינן למזול ולא יכלית. ובתר כן אזלית עם קפוד מלאכא ואול עמי משיחא בר דוד עד דא>ת<יתי בתרעא דגהינם. *כד אזון אסירי דגהינם נהוריה דמשיחא שרו חדאן לקבליה. אמרין דין יפקיננא מהדין חשוכא, שנא' מיד שאול אפדם ממות אגאלם. וכדין ישעיה אמר ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברינה. ואין ציון האמור כאן אלא ג"ע. וז' שמות אית ליה לגהינם שאול גהינם באר שחת דומה טיט היון צלמות ארץ תחתית. שאול עומקו ג' מאות שנה והלוכו ה' מאות שנה וכן כל מדורא ומדורא. ותלתא פתחין אית ליה לגהינם חד במדברא, דכתי' וירדו הם וכל אשר להם חיים 80 שאולה וחד בימא, דכתי' מבטן שאול שועתי שמעת קולי וחד בירושלים, שנא' אשר

אדני המלך כאן נולדתי וכאן גודלתי באיזה חטא אני נתון כאן איני יודע אמר לו המלך בחטא של אמך ג / שלא לא בג 67 גהינם] גיהנם בג / דהע"ה] על [בין השיטין בסוגריים] מרע"ה ב על משה רבנו ג 68 וכ"י] וכנסת ישראל בג 70 ממ"ש] ממה שנאמר ג / *ויביאה] ויביאה א 71 קפוד] קפאד ג / גהינם] דגהינם ג / ושדרית] מיד שדרית ג / לקפוד] לקפאד ג 72 גהינם] לגהינם ג / מראשו ועד סופו] מרישיה ועד סופיה ג / ה"ל] הוה ליה ג / פנאה] פנייאה ג / ובהווא שעתא] דבהווא עידנא ג 73 יכלית] יכלית ג / קפוד] קפאד ג 74 דגהינם!] דגהינם ג / *כד אזון] כדאזון א כד חזאין ג / דגהינם²] דגהינם ג / נהוריה] ונהורא (וי"ו ונו"ן מחוקות מע"ט) ג 75 שרו חדאן] אשרו חזוין ג / מהדין] מן הדין ג 76 ציון ברינה] ציון ברנה ושמת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה ג 77 אלא ג"ע] אלא גן עדן. בשעתא היא אחויני שבעה מדורי גיהנם ובכל מדור ומדור שבעת אלפי בתי ובכל ביתא וביתא שבעה אלפי חורי ובכל חורא וחורא אית ביה שבעה אלפי סודקא ובכל סודקא אית ביה עקרבא אחד והווא עקרבא אית ביה שבעה אלפי חולייין ובכל חוליא וחוליא הוי בה תשעין ותריין כדי מרה ובכל הרשעים מחוללים ג / שמות] שמהן ג / לגהינם] לגהינם ג / גהינם] גהינם ג 78 שנה!] שנין ג 79 לגהינם] לגהינם ג / דכתי'] כדכתיב ג 80 דכתי'] כדכתיב ג / שנא'] כדכתיב נאום י"י ג

67–68 וירע למשה בעבורם: תהילים קו, לב. 70 ויביאה ... אמו: בראשית כד, סו. 71–82 אמר ר' יב"ל ... כתנור: *Pugio*, 605–606, 874; *LD*, 237. על המדרש שאינו לפנינו ראו שקיעין (לעיל, הערה 120 במבוא), עמ' 57; המדרשים המוזיפים (לעיל, הערה 116 במבוא), עמ' 36–37. 71 קפוד מלאכא: על מלאך זה ראו חננאל מאק, מסודו של משה הדרשן (לעיל הערה 114 במבוא), עמ' 262–263. במקור הלטיני (*MBVP*, 539B) מופיעה חלופה לטינית לשם זה, המשמרת את הצליל העברי: 'potenti Angelo', ובדפוס ראשון (*Zürich* 1552, p. 77): 'podiangulo'. המקור הספרדי (*ET*, 7.7b) נאמן לנוסח העברי: 'Quipot el ángel'. והשוו גם *LD*, *ibid.* 75–76 מיד ... אגאלם: הושע יג, יד. 76 ופדויי ... ברינה: ישעיהו נא, יא. 77 וז' ... לגהינם: מכאן ועד סוף שורה 84 חסר במקבילות הלועזיות. 79–80 וירדו ... חיים שאולה: במדבר טז, לג. 80 מבטן ... קולי: יונה ב, ג. 80–81 אשר ... בירוש': ישעיהו לא, ט.

אור לו <בציון> ותנור לו בירוש'. ואין תנור האמור כאן אלא גהינם, שנא' הנה יום בא (לה') בוער כתנור. ועוד בערובין פ' עושין פסין אריב"ל ז' שמות יש לו לגהינם ואלו הן שאול אבדון בור שחת <בור שאון> טיט היון צלמות ארץ תחתית. ועוד אמרו בב"ר לר' משה הדרשן בראשית ברא אלקים הה"ד אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה. א"ר *אבא סרונגאה ונהורא עמיה שרי זה אורו של משיח, שנא' כי עמך מקור חיים: 85
אמר המשיב. א"א שיאמר ריב"ל על משיחם שהרי ריב"ל היה אחר מיתתו ש' שנה. וכן ידוע שזאת ההגדה שהם נכשלים בחטאים מצד צרות הגלות ושעבודנו בין האומות עד שיבא משיחנו וימלא כל העולם כולו ידיעה בשמירת התורה שאין אנו יכולין עכשיו לקיימה. זש"ה העם ההולכים בחשך ראו אור גדול:

90 ו. אמר המניח. עוד אמרו בב"ר לר' משה הדרשן כי עמך מקור חיים באורך נראה אור זה אורו של משיח. מלמד שצפה הקב"ה במשיח ובדורו וגנזו תחת כסא הכבוד. אמר [47] שטן לפני הקב"ה אור זה שהוא גנוז תחת כסא כבודך למי. א"ל למשיח ולדורו. א"ל הקב"ה אי אתה יכול לו. א"ל הנח לי ואני יכול לו. א"ל הקב"ה אם אתה מכוין לכך אני מאבד אותו שטן מן העולם ונשמה אחת איני מאבד מאותו הדור. מיד הקב"ה מתנה עם 95 משיח ואומר לו משיח צדיקים הללו שגנוזין אצלך עתידין עונותיהן להכניסך בעול קשה. עניך לא יראו אור ואזניך ישמעו חרפה גדולה מא"ה, אפך יריח סרחון, פיך יטעם מרורים וידבק לשונך אל חכך ויצפד עורך על עצמך ויתשש גשמך ביגון ואנחה. רצונך בהם אם אתה מקבלן עליך מוטב ואם לאו אני טורדן עכשיו. אמר לפניו רבש"ע בכך אני שמח ומקבל עלי יסורין הללו על מנת שתחיה מתים שמתו בימי ומתים שמתו

81 גהינם] גיהנם ג / הנה] כי הנה ג 82 בערובין] במסכת ערובין ג / עושין] אין עושין ג / לגהינם] לגיהנם ג
83 ארץ] ארץ ג 85-83 ועוד ... חיים] ליתא ג 85 *אבא] נהורא / סרונגאה] נו"ן תלויה א
87 ההגדה] ההגדה משל להמון בג 89 זש"ה] זה"ש ב זה הוא שאמר ג 90 כי עמך] בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. אמר ר' אבא ההוא דכתיב אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה. אמר ר' אבא סרונגאה ונהורא עמה שרא זה אורו של מלך המשיח. וכן הוא אומר כי עמך ג 91 כסא] התיבה מופיעה כשומר דף בלבד א / הכבוד] כבודו ג 92 אור זה] רבנו של עולם אור זה ג / למי] למי הוא ג 92-93 א"ל הקב"ה ... לו? אמר לפניו רבנו של עולם הנח לי ואני יכול לו. אמר לו הקב"ה אין אתה יכול לו. אמר לפניו רבנו של עולם ואשטין למשיח ועל דורו. אמר לו הקב"ה אין אתה יכול לו. אמר לפניו רבנו של עולם הנח לי ואני יכול לו ג 93 מכוין] מתכוין ג 94 איני ... הדור] מאותו הדור איני מאבד ג / מיד] מיד התחיל ג 95 צדיקים] צדקי ג 96 עניך] עניך ג / מא"ה] מאומות העולם ג 97 מרורים] ממרורים ג 98 אני] הריני ג / עכשיו] מעכשיו ג

81-82 הנה ... כתנור: מלאכי ג, יט. 82-83 אריב"ל ... תחתית: בבלי עירובין יט ע"א; *Pugio*, 609.
84-85 בראשית ... חיים: בראשית רבה א, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 3-4 (בש"ג), והערת תיאודור שם; *Pugio*, 416, 642; *LD*, 237.
85 ונהורא עמיה שרי: דניאל ב, כב. כי עמך מקור חיים: תהילים, לו, י. 86 א"א ... ש' שנה: השו"ט *LD*, 337. 89 העם ... אור גדול: ישעיהו ט, א. 90 כי ... אור: תהילים לו, י. 90-103 כי ... והוא נענה: נוסח קרוב בפסיקתא רבתי, לו, מהדורת איש שלום, תל-אביב תשכ"ג, עמ' קסא ע"א-ע"ב; *Pugio*, 416; *LD*, 237-238.

- 100 מא"ה ועד עכשיו. ולא אותם בלבד תושיע, אלא אותם שבלעום זאבים ואריות ואותם שטבעו בימים ובנהרות בימי תושיע. <ולא אותם בלבד תושיע> אלא אפי' הנפלים. ולא הנפלים בלבד תושיע, אלא אפי' הנפלים שעלה בדעתך לבראם בימי ולא נבראו תושיע. א"ל הקב"ה הין. מיד קבל עליו משיח כל יסורין באהבה, שנא' נגש והוא נענה. ראה איך ביאר זה החכם בעל המימרא זה הפסוק שאמ' ישעיה בפרשת הנה ישכיל עבדי על דרך שהעתיקו יירונימ"ו, כי עשה נגש מן קרבן והוא נענה ר"ל הסכים:
- 105 אמר המשיב. זה המדרש מדבר בעניין משיח בן יוסף שיבא תחלה וילחם מלחמה גדולה וימות ואח"כ יגלה משיח בן דוד. וזה רמוז בפסוק ואספתי את כל הגויים <אל> ירושלים למלחמה ונלכדה העיר וגו' ויצא חצי העיר בגולה וגו'. וזהו המשיח שקבל עליו יסורין וגם ידע מיתתו ולזה התפלל אל ה' שיחיה המתים בימיו. ולא עוד אלא שהתפלל בעד המתים שמתו מא"ה וכו' כי כן ראוי לכל מתפלל שישתתף עם הצבור, ר"ל שיתפלל בכללות. והקב"ה קבל תפלתו ומיד קבל עליו משיח בן יוסף כל היסורין מאהבה, שנא' נגש והוא נענה. או הוא משל על משיח בן דוד לרוב הצרות שקבלו וגם הוא בעת כבוש א"י יקבל יסורין ודאגות גדולות, כמאמר מרע"ה האנכי הריתי את כל העם הזה אם אנכי ילדתיהו וגו'. ומשיחם לא החיה כל המתים והנפלי' כמ"ש בהג' זו שהמשיח יחיה בימיו עם אליהו כל המתים ביום הדין:
- 115 ז. אמר המניח. עוד אמרו במדרש קהלת על פסוק ראה את מעשה <ה>אלקים כי מי יוכל

100 מא"ה] מאדם הראשון ג / אלא אותם] אלא אפילו אותם ג / זאבים] הזאבים ג 101 הנפלים] אותם הנפלים ג 102 הנפלים¹] אותם הנפלים²] אותם ג 102-103 שעלה ... תושיע] שעלו על דעתך להבראות ולא נבראו בימי תושיע ג 103 הין] הן ג / יסורין באהבה] היסורין מאהבה ג 104 ישעיה בפרשת] בפרשת ישעיה ג 105 דרך שהעתיקו] הדרך אשר העתיקו ג / יירונימ"ו¹] גירונימו ג / ר"ל] שהוא עצמו ג 107 ירושלים] אל ירושלים ג 108 העיר וגו'] העיר ונשסו הבתים והנשים תשכבה <הבתים ... תשכבה> בין השיטין ב) בג / בגולה וגו'] בגולה (דיטוגרפיה ב) ויתר העם לא יכרת מן העיר (ההשלמה בין השיטין ב) בג 110 מא"ה וכו'] מאדם הראשון ועד עכשיו בג / ר"ל] רוצה לומר ג 114 ילדתיהו וגו'] ילדתיהו כי תאמר אלי שאהו בחיך כאשר ישא האומן את היונק על האדמה אשר נשבעת לאבותיו (ההשלמה בין השיטין ב) בג / כמ"ש] כמו שאמר בג 116 עוד] ועוד בג

101 ולא ... תושיע: המשפט חסר גם בפגיון האמונה ונוסף שם על ידי המהדיר. במקבילות הלועזיות מופיע כסדרו. 103 נגש והוא נענה: ישעיהו נג, ז. 104 הנה ישכיל עבדי: שם, נב, יג. 105 על דרך שהעתיקו יירונימ"ו: במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 539D; *ET*, 7.8b) מובא תרגומו של הירונימוס לישעיהו נג, ז ('נִגַּשׁ וְהוּא נִעְנֶה וְלֹא יִפְתַּח פִּי כִּשְׁלֵה לְטִבַּח יוֹכֵל'): 'oblatus est quia ipse voluit et non aperuit os suum'. פירוש 'oblatus est' (= ניגש) בלטינית כנסייתית 'הוקרב'. 107-108 ואספתי ... בגולה וגו': זכריה יד, ב. 112 נגש והוא נענה: ישעיהו נג, ז. 113-114 האנכי ... ילדתיהו וגו': במדבר יא, יב. 116-117 ראה ... עות: קהלת ז, יג. 116-120 ראה ... ונושע הוא: קהלת רבה ז, יג; *Pugio*, 562, 619; *LD*, 238-239. בישועות משיחו (לעיל, הערה 27 במבוא), עיון ג, פ"א (סד, ע"ב-סה, ע"א) אברבנאל טוען שתיבות 'אותו צדיק' ו'צדיק ונושע הוא' זויפו בידי הלורקי ואינן מצויות במדרש. ראו על כך שקיעין (לעיל, הערה 120 במבוא), עמ' 55. גם המתווכחים בטורטוסה טענו שקטעים אלה אינם מצויים בספריהם (*LD*, 340-341).

לתקן את אשר עותו. א"ר סימון ב"ר יהודה בשעה שברא הקב"ה את העולם ברא אדם ונטלו והחזירו על כל אילני ג"ע. א"ל ראה את מעשי כמה נאים ומשובחים הם וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תחריב ותקלקל עולמי שאם תקלקל מי יתקן אחריך. ולא עוד אלא שאתה גורם מיתה לאותו צדיק, שנא' צדיק ונושע הוא. פרש"י 120 וא"א לפותרו אלא על מלך המשיח. איך הוא מובן למי שיש לו לב להבין כי מיתת המשיח היתה בסבת חטא אדם וכי בסבת יסוריו ומיתתו נושע ונרפא המין האנושי מאותו החטא:

אמר המשיב. שזה שב אל משיח בן יוסף שלא מת משום חטא אלא מחטא א"ה שהוא גרם למיתת הגוף בדרך זה, שאילו לא חטא א"ה לא יצא מג"ע לעולם ולא ימות לעולם לא הוא ולא זרעו וזה בדרך נס. וכשחטא וגרם חטאו להוציאו משם נשאר על טבעו שהוא מחייב למות, כמש"ה | כי עפר אתה. ומ"ש לאותו צדיק לקח לדוגמא ולמשל לכל כיוצא בו שיש להתאונן על מיתת הצדיקים לא על העדר הרשעים. ואם שב המדרש על משיח ב"י יש לפרש שאילו לא חטא א"ה לא יצאו מג"ע שום אומה ולשון ולא יהיה בניהם מלחמה ויצה"ר ולא ישלטו בהם ויהיו כולם צדיקי' לעולם ירשו ארץ. 130 וא"כ חטא א"ה גורם כל הרעות שבין אדם לחברו. והכתו' שאמר צדיק ונושע הוא יקשה על המניח שלא אמר מושיע:

117 א"ר ... יהודה] אמר ר' יהודה בר סימון ג / אדם] את אדם הראשון ג 118 א"ל] ואמר לו ג 119 תחריב ותקלקל] תקלקל ותחריב ג / עולמי] את עולמי ג / תקלקל] קלקלת אתה ג / מי' אין מי ג 120 שנא' צדיק] ונאמר הנה מלכך יבא לך צדיק ג 122 יסוריו ומיתתו] מיתתו ויסוריו ג 123 החטא] חטא בג 127 מחייב] מתחייב בג / כמש"ה] כמו שאמר הכתוב בג / עפר אתה] עפר אתה ואל עפר תשוב (ההשלמה בין השיטין ב) בג / ומ"ש] ומה שאמר בג 129 ב"י] בן דוד בג / יש']' ב 130 בניהם] ביניהם בג / ולא ישלטו] לא ישלוט בג

117 א"ר סימון ב"ר יהודה: המקבילה הלטינית (MBVP, 539E) גורסת: 'Rabbi Iuda filius Rabbi Ammon'. במקור הספרדי (ET, 7.9) הגרסה: 'Rabi juda, fijo de David'. 120 צדיק ונושע הוא: זכריה ט, ט. 121 וא"א ... המשיח: רש"י על אתר. 127 כי עפר אתה: בראשית ג, יט. 130 כולם ... ירשו ארץ: ישעיהו ס, כא. 131 צדיק ונושע הוא: זכריה ט, ט.

פרק ה'

א. אמר המניח. לבאר כי <מ>תנאי המשיח הוא שיחיה אחר ג' ימים למיתו ויעלה לשמים וישב לימינו של הקב"ה. זה רמוז בס' הושע קאפי' ו' באומרו יחיינו מיומיים ביום הג' יקימנו ונחיה לפניו. וא"ר משה הדרשן על פסוק וישא אברהם את עניו הה"ד יחיינו מיומיים וכו' *ונדעה נרדפה לדעת את ה'. ביום הג' של שבטי, שנא' ויאמר אליהם יוסף ביום הג'. ביום הג' של מ"ת, שנא' ויהי ביום הג' בהיות הבקר. ביום הג' של מרגלים, ונחבאתם *שמה ג' ימים. ביום הג' של יונה במעי הדגה, ג' ימים וג' לילות. ביום הג' של *עולי גולה, שנא' ונחנה שם (ג') ימים <שלושה>. ביום הג' תחיית המתים של משיח, שנא' יחיינו מיומיים וביום הג' יקימנו ונחיה לפניו שהוא מלך המשיח, שנא' ה' אלקי' צבאות השיבנו וכו':

10 אמר המשיב. לדבריו היה ראוי להדגש נון יחיינו. אבל פי' הכתו' על גאולה העתידה וזהו שאמר תחיית המתים' לשון רבים. והוא עצמו הביא עניינים רבים שדרשו ביום הג' לעניינים אחרים, א' על השבטים וא' על מתן תורה:

ב. אמר המניח. אמנם הישיבה לימין ה' זה יתבאר מאותה שאמרו במדרש תהלים ותתן לי מגן ישעך וימנך תסעדני. ר' יודן בשם ר' חנינא אמר לעתיד לבא קב"ה מושיב משיח לימנו ואברהם לשמאלו ופניו של אברהם מתכרכמות ואומר בן בני יושב לימינו

15

3 רמוז] הענין רמוז ג / קאפי' ו' קפיטולו ששה ג / באומרו] פסוק באמרו ג 4 ביום הג' וביום השלישי ג / פסוק וישא] פסוק ביום השלישי וישא ג / עניו] עניו ג / הה"ד] ההוא דכתיב ג 5 מיומיים וכו'] מיומיים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו ג / *ונדעה] נדעה א / את] ליתא ג 6 מ"ת] מתן תורה ג / הבקר] הבוקר והי קולות וברקים ג 7 ונחבאתם] ונחבתם ג / *שמה] שם א / ג' ימים] שלושת ימים ג / ביום הג' וביום השלישי ג 7-8 ג' ימים וג' לילות] שנאמר ויהי יונה במעי הדגה שלשה ימים ושלושה לילות ג 8 *עולי] עולה א 10 ה' ... וכו'] י"י אלהים צבאות השיבנו ("... השיבנו" בין השיטין ב) האר פניך ונושעה בג 11 פי' פירוש בג / העתידה] עתידה בג 12 עצמו] בעצמו בג / עניינים רבים] דעות רבות בג 14 תהלים] תלים על פסוק ג 15 תסעדני] תסעדני וענתך תרבני ג / ר' יודן] אמר ר' יודן ג / חנינא] חמא ג / אמר] ליתא ג / קב"ה] הקב"ה ג 16 משיח ... לשמאלו] 'ואברהם' מעל תיבה מחוקה א מלך המשיח לימינו שנאמר נאם י"י

4-3 יחיינו ... לפניו: הושע ו, ב. 4 וישא ... עניו: בראשית כב, ד. 4-10 וישא ... השיבנו וכו': בראשית רבה נו, א, מהדרת תיאודור-אלבק, עמ' 595 (בש"ג) וראו שם בהערת תיאודור; *Pugio*, 877. בנוסח המדרש כפי שהוא במקבילות הלועזיות מושמטות הדוגמאות מן המקרא ובמקומן נכתב המשפט הבא: 'multa sunt in sacra Scriptura dierum trinitates, quarum una est resurrectio Messiae' (*MBVP*, 539F; cf. *ET*, 8.1) של המשיח]. 5 יחיינו ... את ה': הושע ו, ב-ג. 5-6 ויאמר ... ביום הג': בראשית מב, יח. 6 ויהי ... הבקר: שמות יט, טז. 7 ונחבאתם ... ימים: הושע ב, טז, ושם 'ונחבתם'. ↑ 7-8 ג' ימים וג' לילות: יונה ב, א. 8 ונחנה ... שלושה: עזרא ח, טו. 10 ה' ... השיבנו וכו': תהילים פ, כ. 11 היה ... נון יחיינו: היעדר הדגש בנ"ן מורה על לשון רבים. השוו למשל: מלכים ב' יח, ל ('ואל יבטח אתכם חזקיהו אל ה' לאמר הצל יצילנו'), לעומת תהילים לד, כ ('רבות רעות צדיק ומקלם יצילנו ה'). ונראה שהמחבר סבור שתיבות 'של משיח' אינן מלשון המדרש, אלא פירושו של הלורקי. מכל מקום אין הוא מעלה טענה בדבר זיוף. 14-15 ותתן ... תסעדני: תהילים יח, לו. 15-18 ר' יודן ... תרבני:

- ואני לשמאלו, והקב"ה מפיסו ואומר בן בנך יושב לימני ואני לימינך, כביכול ה' צלך על יד ימיניך הוי *וענותך תרבני. עוד פ' אין דורשין כתו' א' אומר כורסיה שביבין דנור וכתוב א' אומר עד דכרסיון רמיו ועתיק יומין יתיב. לא קשיא א' לו וא' לדוד, כדתניא א' לו וא' לדוד דברי ר' עקיבא. ופרש"י אחד לדוד משיח:
- 20 אמר המשיב. אלו המדרשים הם למשל ככתוב בדניאל עד דכורסיון רמיו ועתיק יומין יתיב שהיה כמראה הנבואה. ולפי שמלך המשיח יהיה מושגח בעניינים עולמיים ואף בשפע נבואי המשיל שישב לימין הקב"ה, ככתו' במשה מוליך לימין משה זרוע תפארתו. וכן דרך הנביאים שאמרו שראו הקב"ה על כסא רם ונשא והוא משל להשגת הנבואה. וגם שלמה אמר ישקני מנשיקות פיהו שהנשיקה משל לדבקות השגת הנבואה. וליפות המאמר ופניו מתכרכמות:
- 25 ג. אמר המניח. עוד בב"ר לר' משה הדרשן על ואברהם עודנו עומד לפני ה' הה"ד ותתן לי מגן ישע"ך זה אברהם, שנא' אנכי מגן לך. וימינך תסעדני זה מלך המשיח, שנא' נאום ה' *לאדוני שב לימני. א"ר סימון ראה מה כתוב ואברהם עודנו עומד לפני
- 30 ה' תיקון סופרים הוא, וה' עודנו עומד לפני אברהם הוא כתי'. במדרש תהלים ותתן לי

לאדני שב לימני. ותרגם יונתן אמר י"י למימריה. ואברהם ישב לשמאלו ג / ואומר] ואומר לו ג / לימינו] על הימין ג 17 לשמאלו] על השמאל ג / מפיסו] מפייסו ג / ואומר] ואומר לו ג / לימני] לימני ג 18 ימיניך הוי] ימינך והו ג / *וענותך] ועונתך א / עוד] עוד בחגיגה ג / אין דורשין] אין דורשין בעריות ג 19 דנור] די נור גלגלוהי נור דלק ג / דכרסיון] די כרסון ג / לו] לו להקב"ה ג 20 אחד] ואחד ג / משיח] ר"ל למשיח ב רוצה לומר למשיח ג 21 דכורסיון] די כורסון בג 23 נבואי] הנבואי בג 26 ופניו] אמר ופניו בג 27 על] על פסוק ג / הה"ה] ההוא דכתיב ג 28 *יתתן] נתת א / ישע"ך] ישעך ג 29 *לאדוני] לימני א / לימני] לימני ג / כתוב] כתיב ג 30 תיקון] זה תקון ג / הוא כתי'] היה כתוב ג / תהלים] תלים ג / ותתן] על פסוק ותתן ג

מדרש תהילים יח, כט, מהדורת בובר, עמ' עט, ושם ר' חמא' במקום ר' חנינא', כגרטת כ"י ג והמקור הספרדי (ET, 8.1). ובמקור הלטיני (MBVP, 539G): 'Hannæ'; Pugio, 476, 882. ↑ 17–18 ה' ... ימיניך: תהילים קכא, ה. 18 וענותך תרבני: שם יח, לו. 18–20 כתו' ... ר' עקיבא: בבלי חגיגה יד ע"א; Pugio, 345, 18–19 כורסיה שביבין דנור: דניאל ז, ט, ושם 'די נור'. ↑ 19 עד ... יתיב: שם. נוסח המסורה: 'די כרסון'. ↑ 20 ופרש"י ... משיח: Pugio, 345. אינו ברש"י שלפנינו. והשוו לגרסה זאת נח חיים לוין, קול דממה דקה, פיעטרקוב, תרס"ה, עמ' 7, ד"ה 'עד די כרסון רמיו'. 21 אלו המדרשים: מדרש תהילים יח, כט, מהדורת בובר, עמ' עט; בבלי חגיגה יד ע"א; Pugio, 345, 476, 882. 21–22 עד ... יתיב: דניאל ז, ט. 23–24 מוליך ... תפארתו: ישעיהו סג, יב. 24 שראו ... רם ונשא: על פי ישעיהו ו, א. 24–25 והוא ... הנבואה: השוו מורה הנבוכים ג, ו. 25 ישקני מנשיקות פיהו: שיר השירים א, ב. 25–26 שהנשיקה ... הנבואה: השוו מורה הנבוכים ג, נא (בסיפא). 27–30 ואברהם ... הוא כתי': בראשית רבה מט, ז, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 505 (בש"ג); מדרש תהילים יח, כט, מהדורת בובר, עמ' 156 (בש"ג); Pugio, 277, 695. 27 ואברהם ... לפני ה': בראשית יח, כב. 28 ותתן לי מגן ישע"ך: תהילים יח, לו. אנכי מגן לך: בראשית טו, א. וימינך תסעדני: תהילים יח, לו. 29 נאום ... שב לימני: תהילים קי, א. 30 במדרש תהלים ... בעדת אל: מדרש תהילים יח, כט, מהדורת בובר, עמ' 156 (בש"ג); Pugio, 277, 695.

[א48] מגן ישע'ך וימינך תסעדני מדבר באברהם אע"פ שהיה יושב ושכינה עומדת, ו שנא' ואברהם עודנו עומד. א"ר סימון זה תיקון סופרים ולא היה צריך לומר אלא וה' עודנו עומד על אברהם, ששכינה עומדת וממתנת לו. הוי וענותך תרבני וימנך תסעדני. ר' ברכיה אומר בקש אברהם לעמוד, א"ל הקב"ה שב ואתה סימן לבניך <ש>הם יושבין ואני ניצב עליהם, שנא' אלקים נצב בעדת אל. אם מצאתי חן בעניך ואל אראה ברעתי תיקון סופרי' הוא, ברעתך כתוב וכנה הכתו' ברעתי. כיוצא <בו> (אם) חטאתי מה אפעל לך, ואהיה עלי למשא, עליך שכתו' אלא שכנה עלי. כיוצא בו וירשיעו את אלקי', אלא שכנה את אייוב. כיוצא בו סבבני כלבים עדת מרעים היקיפוני כרו ידי ורגלי וכנה הכתו' כארי. כיוצא בו אולי יראה <ה'> בעניי והשיב <ה'> לי טובה תחת קללתו, בעניו כתי' וכנה בעניי. כיוצא בו *מה לנו חלק בדוד ולא נחלה בבן ישי איש לאלהיך ישראל וכנה לאהליך (לאהליך). כיוצא בו זכור תזכור ותשוש עלי נפשך

31 ישע'ך] ישעך ג / תסעדני] תסעדני וענותך תרבני ג / אע"פ] אבינו ג / שהיה] שהיה אברהם ג / ושכינה עומדת] והשכינה עומדת לו ג 32 עומד] עומד לפני י"י ג / ולא ... אלא] ואברהם היה עומד לפני י"י היה צריך לומר ג 33 על] לפני ג / ששכינה] שהשכינה היתה ג / וימנך תסעדני] ליתא ג 33-34 ר' ברכיה אומר] ור' ברכיה בשם ר' לוי אמר ג 34 אברהם] אברהם אבינו ג / שב ואתה סימן] שב כי סימן טוב הוא ג / <ש>הם] שלא (עם סימני מחיקה על אותיות 'לא') א שהם יהיו ג 35 ניצב] עומד ג / אם מצאתי] וכיוצא בו אם מצאתי ג / בעניך] בעיניך ג 36 הוא] הוא ברעתי ג / כתוב] היה כתוב ג / כיוצא] וכיוצא ג 37 אפעל לך] אפעל לך נוצר האדם למה שמתני למפגע לך ג / עליך שכתו'] ואהיה עליך למשא היה כתוב ג / שכנה] שכנה הכתוב ג / כיוצא] וכיוצא ג 38 אלקי'] האלהים היה כתוב ג / שכנה] שכנה הכתוב וירשיעו ג / אייוב] איוב ג / כיוצא] וכיוצא ג 39 כיוצא] וכיוצא ג / בעניי] בעיני ג 40 קללתו] קללתו היום הזה ג / בעניו ... בעניי] בעוני היה כתוב אלא שכנה הכתוב בעיני ג / כיוצא בו] 'בו' מעל תיבה מחוקה א וכיוצא בו ג / *מה] אין א 40-41 *מה ... לאהליך] אין לנו חלק בדוד ולא נחלה בבן ישי איש לאהליו ישראל. איש לאהליו ישראל היה כתוב וכנה הכתוב איש לאהליו ג 41 כיוצא] וכיוצא ג 41-42 עלי ... נפשי] עלי נפשי עלי נפשך היה כתוב וכנה הכתוב עלי נפשי ג

35 אלקים נצב בעדת אל: שם פב, א. אם ... ברעתי: במדבר יא, טו. 35-46 אם מצאתי ... אותם: הקטע כולו בתנחומא (ורשא), בשלח, טז (בש"נ), והשוו מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשירה, בשלח, ו, מהדורת הרוויץ-רבין, עמ' 135 ועוד; Pugio, 278, 304, 695, 859. המקבילות הלועזיות (MBVP, 539H; ET, 8.3) מדלגות על כל הדוגמאות בקטע זה למעט הפסוק 'כארי ידי ורגלי'. 37-36 חטאתי ... למשא: איוב ז, כ (בדילוגים). 37-38 וירשיעו ... אייוב: איוב לב, ג. 39-38 סבבני ... ורגלי: תהילים כב, יז. 39-40 אולי ... קללתו: שמואל ב' טז, יב. 40 בעניו ... בעניי: הכתיב בנוסח המסורה הוא 'בעוני', והקרי 'בעיני', כבגרטס כ"י ג. הנוסח קשה מכל מקום, ואכן הרד"ק הביא בספר השרשים פירוש התואם את גרסת כ"י א: 'יש מפרשים כי היו"ד הנקדמת בין העי"ן והנו"ן ראויה להאחר ומשפטו בעניי' (ספר השרשים, ערך 'עין', עמ' 263 במהדורת ביונטל-לברכט, ברלין, 1847). לנוסח זה השוו גם תשובות הרשב"א, מהדורת דימיטרובסקי (לעיל הערה 109 במבוא), חלק ראשון (א), סימן לו, עמ' קפב (נדפס לראשונה אצל Joseph Perles, R. Salomo B. Abraham B. Adereth, sein leben und seine schriften, Breslau, 1923 עמ' לג בחלק העברי). 40-41 מה ... ישראל: דברי הימים ב' י, טו. חל בלבול עם שמואל ב' כ, א. 41-42 זכור ... נפשי: איכה ג, כ.

וכנה הכתוב עלי נפשי. כיוצא בו והנם שולחי' <את> הזמורה אל אפי וכנה אל אפם. וכיוצא בו ועמי המיר *כבודי וכנה הכתו' *כבודו. כיוצא בו כבודי בקלון *אמיר כנה הכתו' כבודם בקלון *אמיר. כיוצא בו *הנה מתלאה והפחתם אותו, אותי היה כתוב 45 אלא שכנהו. ולכך נקראו אנשי כה"ג סופרים שהיו סופרי' כל אותיות התורה וסופרים אותם. עכ"ל. עליהם נאמ' והפכתם את דברי אלקים חיים (את) ה' <צבאות> אלקינו. למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו. איכה תאמרו חכמי' *אנחנו ותורת *ה' אתנו אכן הנה לשקר עשה עט <שקר> סופר <ים>:

אמר המשיב. זה שאמר כארי ידי ורגלי תיקון סופרים הוא זה לא נמצא עם שאר תיקוני סופרים. ומצינו למנצה על אילת השחר שדורשים אותו על אסתר ופי' כך כי סבבנו 50 כלבים אלו בני המן, עדת מרעים הקיפוני אלו אוכלוסיו של אחשורש, כארי ידי ורגלי ר' יהודה אומר שעשו לה כישופין. וכל מיני תיקונין של סופרי' התיקוני' מתיחסי' עם הכתוב כשיעויין יפה:

42 כיוצא] וכיוצא ג / וכנה] וכנה הכתוב ג 43 המיר ... *כבודו] 'כבודם' במקום 'כבודי'; 'כבודי' במקום 'כבודו' א המיר כבודי בלא יועיל. וכנה הכתוב כבודו ג / כיוצא] וכיוצא ג / כבודי ... *אמיר] כרינם כן חטאו לי כבודי בקלון אמיר ג / כנה] וכנה ג 44 *אמיר] המיר א / כיוצא] וכיוצא ג / *הנה] והנה א ואמרתם הנה ג 45 נקראו] קוראין ג / אותיות התורה] אותיות שבתורה ג / וסופרים] ודורשין ג 46 עכ"ל] עד כאן לשון הבראשית רבא ג / עליהם] ועליהם ג 47 למדו לשונם] ואמת לא ידברו למדו לשונם ג / *אנחנו] אנו א / *ה' אלקינו א 49 הוא] הוא שכרו כתוב בג / תיקוני' תיקון בג 50 שדורשים אותו] שדרשו בג / ופי'] ופרשו בג 51 בני המן] בניו של ('של' בין השיטין ב) המן בג / אחשורש] אחשורוש בג / ידי] ? כתם בכה י ב 52 כישופין] כשפים בג / וכל] בכל ב ובכל ג

42 והנם ... אפם: יחזקאל ח, יז. 43 ועמי ... כבודו: ירמיהו ב, יא. 44 כבודם בקלון אמיר: הושע ד, ז. הנה ... אותו: מלאכי א, יג. 46-48 עליהם ... סופרים: ביקורת זו שאינה אופיינית לחיבורנו שאובה מדברי מרטיני, *Pugio*, 279. הרשב"א השיב בהרחבה לטענות אלה. ראו תשובות הרשב"א, שם, עמ' קעו-קפד. ראו גם יאיר לורברבוים, 'כתב הוויכוח עם הנוצרים לרשב"א: עיון מחודש', ציון, פד (תשע"ט), עמ' 59-86. 46 והפכתם ... אלקינו: ירמיהו כג, לו. 47 למדו ... נלאו: שם, ט, ד. 47-48 איכה ... סופרים: שם, ח, ח. 49 זה ... סופרים: ראו מבוא, עמ' 39. זהו זיוף מובהק של המדרש, שליברמן לא עמד עליו. בער סבור שהיעדרו של תיקון סופרים זה מפירוש הרשב"א הנזכר לעיל מוכיח שלא ראה את ספרו של מרטיני בצורתו הנוכחית. ראו המדרשים המזויפים (לעיל), הערה 116 במבוא, עמ' 47, הערה 1. עם זאת יש לציין שכתב היד מקוטע ומדברי הרשב"א נשמט תיקון הסופרים האחרון. 50 למנצה ... השחר: תהילים כב, א. 50-52 כי ... כישופין: מדרש תהילים כב, כו, מהדורת בובר, עמ' 194. 50-51 כי ... ורגלי: תהילים כב, יז.

פרק ט'

א. אמר המניח. נבאר שהמשיח היה לו לתת תורה חדשה ולבטל הקרבנות וולתי לחם ויין ולהתיר איסורי התורה הישנה ממאכלות אסורות ודומיהם. ישעיה אמר והיה באחרית הימים וכו' ונשא מגבעות. ופרש"י ויגדל נס שיעשה בו מנסי סני וכרמל ותבור, כי מציון תצא תורה לכל האומות. ירמיה אמר קאפי' ל"א הנה ימים באים נאום ה' וקרתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה לא כברית אשר כרתי את אבותם ביום החזיקי בידם להוציאם מארץ מצרים וגו'. ואמרו במכילתא על בעשור לחדש הזה אין ברית אלא תורה, שנא' אלה דברי הברית אשר צוה ה' את משה וגו'. וכן הוא אומר ויכתוב על הלוחות את דברי הברית עשרת הדבר'י. ואמרו במדרש על פסוק ה' בעוזך ישמח מלך זה"ש שורש ישי העומד לנס עמים, א"ר חנינא אין *בן דוד בא אלא ליתן לאומות העולם מצות כגון סוכה תפילין ולולב:

אמר המשיב. מה שפי' ונשא נס שעשה בו מן ניסי סני וכרמל וכו', ר"ל שהוא יפרסם

2 נבאר] לבאר ב לבאר בו ג / הקרבנות] הקרבנות כלם ג 3 אסורות] האסורות ג / אמר] אמר פרק שני ג 4 באחרית הימים וכו'] באחרית הימים נכון יהיה הר בית י"י בראש ההרים ונישא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים ג / ויגדל] ונשא מגבעות ויגדל ג / שיעשה] שנעשה ג / סני] סיני ג 5 ותבור] ותבור ויכלו עמים רבים אומה ואומה מתאמצת בדברים רבים אומרות לכו לחצר גדול שבירושלים כי שם אדני המשפט ג / קאפי' ל"א] ליתא ג 7 מצרים וגו'] מצרים. כאשר המה הפרו את בריתי ואנכי בעלתי בס נאום י"י כי זאת הברית אשר אכרות את בית ישראל אחרי הימים ההם נאום י"י נתתי את תורת'י בקרבם ועל לבם אכתבנה והייתי להם לאלהים והמה יהיו לי לעם ג / על] על פסוק ג / הנה] הנה ויקחו ג 8 את משה וגו'] את משה לכרות את בני ישראל בארץ מואב מלבד הברית אשר כרת אתם בחורב ג 9 במדרש] במדרש תלים ג 10 ישמח מלך] ישמח מלך ובישועתך מה יגל מאד ג / זה"ש] זהו שאמר והיה ביום ההוא ג / העומד] אשר עומד ג / לנס עמים] לנס עמים אליו גוים ידרשו ג / *בן דוד] בין דוד א מלך המשיח ג 11 תפילין ולולב] ולולב ותפילין בג 12 שפי'] שפירש רש"י ('רש"י' בין השיטין ב) בג / ונשא] ונשא מגבעות יגדל (ההשלמה בין השיטין ב) בג / סני] סיני בג / וכרמל וכו'] וכרמל ותבור בג / ר"ל] רצה לומר ג

4–3 והיה ... מגבעות: ישעיהו ב, ב. 4–5 ויגדל ... ותבור: רש"י על אתר. 5 כי מציון תצא תורה: ישעיהו ב, ג. לכל האומות: אינו ברש"י שלפנינו לפסוק ג. וראו *Pugio*, 433 שם מובא הפירוש בצירוף קטעים נוספים המיוחסים לרש"י שאינם לפנינו (ובכללם התוספת שבכ"י ג). המתווכחים בטורטוסה (*LD*, 357) ציינו כי התוספת לפירושו של רש"י אינה מופיעה בספריהם. 5–7 הנה ... מצרים וגו': ירמיהו לא, ל–לא. 8 אין ... משה וגו': מכילתא, מסכתא דפסחא, בא, ה, מהדורת הורוויץ–רבין, עמ' 15; *Pugio*, 779; *LD*, 250. המדרש מן המכילתא וכן הפסוק שלאחריו נשמטו במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 540B; *ET*, 9.2). אלה ... משה וגו': דברים כה, סט. 9 ויכתוב ... עשרת הדבר'י: שמות לד, כח. 9–10 ה' בעוזך ישמח מלך: תהילים כא, ב. 10–11 זה"ש ... ולולב: מדרש תהילים כא, א, מהדורת בובר, עמ' פט; *Pugio*, 651, 854, 889; *LD*, 244. במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 540C) cf. *ET*, 9.2 מבואר שכוונת החכם כאן לומר שבתורה החדשה שיעניק האל לגוים תהינה מצוות טקסיות בהן מתגלה אדיקות המאמינים ('ceremonialia devotionis praecepta'), ברם אותן מצוות טקסיות מתורת משה (סוכה, לולב ותפילין) לא נזכרו כדי להורות על שמירתן, שכן טעמן סר עם בוא המשיח. 10 שורש ... לנס עמים: ישעיהו יא, י, ושם 'אשר עומד'. ↑ 12 מה שפי': ראו שורות 4–5.

- 15 תורתינו ויתנה לכל האומות שיקימוה יותר מנסי סני שלא ניתנה אלא לישראל לבד
 כי שאר האומות לא רצו לקבלה, כמו שדרשו על פסוק ה' מסני בא וכו' מלמד שחזר
 הכתו' על <כל> אומה ולשון ולא רצו לקבלה. ובבא הגואל האמיתי תקובל התורה לכל
 [48ב] האומות כמו שהביא גם הוא על פסוק אליו גוים ידרושו א"ר חנינא אין מלך המשיח
 בא וכו'. ומש"ה וכתתי את בית ישראל וכו' ואמ' במכילתא אין ברית אלא תורה אין
 ר"ל תורה אחרת רק ר"ל קייים התורה שניתנה כבר על הר סיני, כי אשכחן ונחדש
 שם המלוכה התחדשות וקייים המלוכה הנתונה לו כבר. ועוד שתקובל תורתנו לכל
 20 האומות ותהיה להם חדשה. ועוד שאינו מוכרח שבכל מקום שכתו' ברית תהיה תורה,
 שהרי מצינו לשון ברית בקייים שלום שבין אדם לחבירו, שנא' *נכרתה ברית אני
 ואתה:
 ב. אמר המניח. עוד אמרו במדרש שיר השירים על ישקני מנשיקות פיהו ר' יהודה
 אומר בשעה ששמעו ישראל אנכי ולא יהיה לך נתקע בלבם היו למדין ולא היו שוכחין.
 25 באו להם אצל משה וא"ל תהיה אתה פרוזביון בינו ית', שנא' דבר אתה עמנו ונשמעה
 ועתה למה נמות ומה הנאה יש *באבדה שלנו. חזרו להיות לומדין ושוכחין אמרו מה
 משה ב"ו עובר אף תלמודו. חזרו ובאו להם אצל משה וא"ל משה הלואי יגלה לנו פעם
 שנייה הלואי ישקני מנשיקות פיהו הלואי יתקע תורתו בלבנו. א"ל אין זה עכשיו אבל
 לעתיד לבא יהיה, שנא' נתתי <את> תורתי בקרבם ועל לבם אכתבנה. נראה בכירור
 30 מכל זה שהמשיח יתן תורה אחרת חדשה:

13 סני] סיני בג / ניתנה] נתנה ב 14 מסני] מסיני בג / וכו'] ליתא בג 15 הכתו'] הקב"ה בג / ובבא
 ובבוא ג 16 א"ר] אמר רב ג 17 בא וכו'] בא אלא ליתן לאומות העולם מצות (ליתן ... מצות' בין השיטין
 ב) בג / ומש"ה] ומה שאמר הכתוב בג / ישראל וכו'] ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה (ההשלמה בין
 השיטין ב) בג / ואמ'] ואמרו בג / אין? אינו בג 18 ר"ל] רוצה לומר בג / ר"ל² רוצה לומר בג / קייים] קיום
 בג 19 וקייים] וקיום בג 21 בקייים] בקיום בג / שנא'] שנאמר ועתה לכה (ההשלמה בין השיטין ב) בג /
 *נכרתה] ונכרתה א 23 במדרש] במדבר ג / על] על פסוק ג 24–23 ר' יהודה אומר] אמר רב יהודה ג 24 נתקע]
 נתקע תלמוד תורה ג / היו'] והיו ג / היו'] וי' מתוקנת מ"ה א א / שוכחין] משתכחים ג 25 וא"ל] ואמרו
 לו משה רבנו ג / תהיה] תעשה ג / פרוזביון] פרוזביון ושליח ג / בינו ית'] בינותינו ג / ונשמעה] ונשמעה ואל
 ידבר עמנו אלהים פן נמות ג 26 *באבדה] בהגדה א / לומדין ושוכחין] למדים ושכחים ג 27 תלמודו] תלמודו
 עובר ג / חזרו] מיד חזרו ג / וא"ל משה] ואמרו לו משה רבנו ג 28 תורתו בלבנו] תלמוד תורה בלבנו כמו שהיה
 ג / א"ל] אמר להם ג

14 ה' מסני בא וכו': דברים לג, ב. 14–15 מלמד ... לקבלה: דברים רבה, וזאת הברכה, מהדורת
 ליברמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 129. 16 שהביא גם הוא: ראו שורות 9–11. אליו גוים ידרושו:
 ישעיהו יא, י. 17 וכתתי ... ישראל וכו': ירמיהו לא, ל. במכילתא: מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא
 דפסחא, בא, ה, מהדורת הורוויץ–רבין, עמ' 15. 18–19 ונחדש שם המלוכה: שמואל א' יא, יד.
 21–22 נכרתה ברית אני ואתה: בראשית לא, מד. 23 ישקני ... פיהו: שיר השירים א, ב. 23–29 ר'
 יהודה ... אכתבנה: שיר השירים רבה א, ד; LD, 251–252; Pugio, 885; 25 דבר ... ונשמעה: שמות
 כ, טו. 29 נתתי ... אכתבנה: ירמיהו לא, לב.

אמר המשיב. אינה ראייה להתחדשות דת אחרת חלילה, אלא ר"ל שקודם ביאת המשיח
הן מצד היצה"ר הנטוע בקרבנו המניע לאדם והטורדו מעוסקו בתורה הן מצד טרדות
הזמן מהיותם אז בימי משה מתחילין להתעסק בקייום התורה וכל ההתחלות קשות, היו
לומדין ושוכחין וזלת שתי דברות ראשונות שכבר למדום מפי הגבורה. כשיבא מלך
המשיח אז תתקיים התורה ותתקע בלבנו ואז יתבטלו כל המונעים: 35

ג. אמר המנחה. אמנם ביטול הקרבנות והתר האיסורין יתבאר ממה שהנביא ישעיה אמר
פ' א' למה לי רוב זבחיכם יאמר ה' וכו'. מלאכי אמר מי גם בכם ויסגור *דלתים ולא
תאירו מזבחי חנם וכו'. והם אמרו בכירור בתלמוד לעתיד לבא כל הקרבנות בטלים
חוץ מקרבן תודה, שנא' זובח תודה יכבדנני ושם דרך אראנו בישע אלקי':

אמר המשיב. זה שאמר ישעיה *למה לי נאמר על החטאים בנפשותם כגון אחז שהיה 40
בדורו שהיה עובד ע"ז ומקריב קרבנות ולא היו רצויים אצלו ית' לרוב פשעו ורשעת
בני אדם מדורו. ומלאכי ג' כ' נתרעם על בני דורו בהביאם קרבנות נבזים ובעלי מומים
כמ"ש וכי תגישון עור לזבוח אין רע. ואמרתם הנה מתלאה וכו'. אבל הקרבנות הראויים
כפי משפטי התורה לא היו נמאסים אצלו ית' חלילה. וכבר ראינו שאחר מלאכי נמשכה
עשיית הקרבנות כפי משפטי התורה כל ימי בית שני שהם ת"כ שנה. גם הביא ראייה 45
ממ"ש בתלמוד לעתיד לבא כל הקרבנות בטלים חוץ מקרבן תודה, שנא' זובח תודה
וכו'. נשיב לו שכונת המאמר היה שלעתיד לבא תבטל יצ"ה כמ"ש ואת הצפוני ארחיק

31 [דת] תורה בג / ר"ל רצה לומר ג 32 המניע הבטל בג / מעוסקו] מהתעסק בג 33 בקייום] בקיום בג
34 [ראשונות] הראשונות בג / כשיבא] וכשיבא ג 35 [ואז] כי אז בג / המונעים] המונעים ההם בג 37 א'
ראשון ג / ה' וכו'] י"י שבעתי עולות אילים וחלב מראים ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי ג / *דלתים]
דלתי א 38 חנם וכו'] חנם אין לי חפץ בכם אמר י"י צבאות ומנחה לא ארצה מידכם כי ממזרח משע עד מבוא
גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ג 40 *למה לי] ומלאכי א למה לי רוב זבחיכם (ההשלמה בין
השי"טין ב) בג 42 נבזים] הנבזים בג 43 כמ"ש] כמו שאמר בג / אין רע] אין רע וכי תגישו פסח וחולה אין רע
בג / מתלאה וכו'] מתלאה והפחתם אותו (ההשלמה בין השי"טין ב) בג 44 ראינו] ראית בג 46 ממ"ש] ממה
שאמרו בג 46-47 תודה וכו'] תודה יכבדנני (יכבדנני' בין השי"טין ב) בג 47 תבטל] יתבטל ג / יצ"ה] יצר
הרע בג / כמ"ש] כמו שנאמר בג

34 שתי ... הגבורה: בבלי מכות כד ע"א ומקבילות. 37 למה ... ה' וכו': ישעיהו א, יא.
37-38 מי ... חנם וכו': מלאכי א, י. במקבילות הלועזיות מצוטט גם פסוק יא בשלמותו, ומבואר שם
שמנבואת מלאכי מתגלה כי בניגוד לקורבנות הישנים שהתבטלו, שהיה בהם חלב ודם, אש ועשן והם
הוקרבו במקדש שבירושלים, הקורבן שיוסיף להתקיים הוא מנחה טהורה, והיא תוקרב בכל מקום
שיוקצה לכך (MBVP, 540E; cf. ET, 9.5). 38-39 לעתיד ... בישע אלקי': פסיקתא דרב כהנא
ט, יב; ויקרא רבה ט, ז; מדרש תהילים נו, ד, מהדורת בובר, עמ' קמח; תנחומא (ורשא), אמור, יד;
Pugio, 814; LD, 256 (כל המקורות בש"נ). 39 זובח ... בישע אלקי': תהילים נ, כג. 40 למה לי:
ישעיהו א, יא. 43 וכי ... אין רע: מלאכי א, ח. ואמרתם הנה מתלאה וכו': שם, א, יג. 46 ממ"ש
בתלמוד: ראו שורות 38-39. זובח תודה וכו': תהילים נ, כג. 47-48 ואת הצפוני ארחיק מעליכם:
יואל ב, כ.

מעליכם וארוז"ל זה יצה"ר הצפון בלבו של אדם וע"כ יתבטלו רוב קרבנות התורה
זולתי הבאים בנדבה להודות לו ית':

50 ד. אמר המניח. הרמב"ם ז"ל בס' המורה חלק ג' בדברו על טעמי המצות כת' שעשיית
הקרבנות אינה על הכונה הראשונה רק להרחיק *מעבודת הצלמים. ויש בזה מאמר
[א49] לחכמי' משל לבן מלך שהיה אוכל | שקצי' ורמשי' אמר המלך מוטב שיאכלם על
שולחני. נראה שכאשר תהיה עבודת הקרבנות לצלמים נכרתת מן העולם כמו שהוא
עתה אחר ביאת המשיח ואין צורך לקרבנות ולא ישאר קרבן רק אותו שאמר עליו דוד
55 שיהיה עולמי:

אמר המשיב. לא אמר הרב ז"ל שיתבטלו הקרבנות חלילה עם שכתו' שהם על הכונה
השנית שכבר מצאנו נח שהקריב קרבנות עם היות שכבר בטלה ע"ז בימיו שהתחילה
בימי דור אנוש. וגם מצינו הבל *שהקריב קרבנות עם היות שלא היה ע"ז עדיין:
ה. אמר המניח. אמרו בב"ר לר' משה הדרשן על ומלכי צדק מלך שלם הוציא לחם ויין
60 ר' שב"נ אומר הלכות כהונה מסר לו והיה מקריב לחם ויין להקב"ה, *שנא' והוא כהן
לאל עליון. ד"א מלכי צדק זה שאמר הכתו' נשבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם על
דברתי מלכי צדק ואזה זה מלך המשיח, שנא' הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא.
ומה ת"ל הוציא לחם ויין כמה דאת אמר יהי פיסת בר בארץ. (לא הביא התרגום) ור"ל

48 הצפון] שצפון ועומד ('ועומד' בין השיטין ב) בג' / וע"כ ועל כן ג' 50 ג' שלישי ג' 51 *מעבודת
מעבודה א' 54 ואין צורך] אין צריך ג' / לקרבנות] לאותן הקרבנות ג' / אותו שאמר] אותו קרבן שאומר ג'
55 שיהיה] שהיה בג' 58 *שהקריב] שהקריבו א' / היות] ליתא בג' 59 אמרו] ואמרו ג' / על] על פסוק ג' /
מלך שלם] מלך שלם זה שם בן נח ומה תלמוד לומר ג' 60 ר' שב"נ] ר' שמואל בר נחמני ג' / *שנא' שנ"א א'
61 לאל עליון] לאל עליון מלך שלם המקום מצדיק יושביו. דבר אחר הוציא לחם זה לחם הפנים ויין אלו
הנסכים. רבנן אמרי דין תורה גילה לו שנאמר לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי ג' 62 ואזה] ואיזה ג' / מלך
המשיח] צדיק ונושע מלך המשיח ג' 63 אמר] אמרת ג' / (לא הביא התרגום) ההוא דכתיב והוא כהן לאל
עליון ג' 63-64 ור"ל שבימי] רוצה לומר כי בימי ג'

48 זה ... אדם: בבלי סוכה נב ע"א ומקבילות. 50-51 הרמב"ם ... הצלמים: מורה הנבוכים ג, לב;
Pugio, 810. במקבילות הלועזיות (MBVP, 540F; cf. ET, 9.5) מובאים דברי הרמב"ם באריכות,
בצירוף הפניה לתומס אקווינס, המצטט את דבריו. השו' 3. 101, a. Summa Theologiae 1a2æ q. 101, a. 3.
52-53 משל ... על שולחני: ויקרא רבה, אחרי מות, פרשה כב, ה, מהדורת מרגליות, עמ' תקיז
(בש"ג). 53-55 נראה ... עולמי: הדברים מובאים באריכות במקבילות הלועזיות (MBVP, 540F; cf. ET, 9.5).
57 נח שהקריב קרבנות: בראשית ח, כ. 58 בימי דור אנוש: מדרש תנאים לספר דברים,
לב, יו, מהדורת הופמן, תל"אביב תשכ"ג, עמ' 195; תנחומא (ורשא), נח, יח ועוד. השו' משנה תורה
הלכות עבודה זרה א, א. הבל שהקריב קרבנות: בראשית ד, ד. 59-63 ומלכי ... בארץ: Pugio, 840;
LD, 259, ושם מפנה לבראשית רבה סתם. והשו' בראשית רבה מג, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ'
420 והערת תיאודור שם. וראו עוד שקיעין (לעיל, הערה 120 במבוא), עמ' 57 והמדרשים המזויפים
(לעיל הערה 116 במבוא), עמ' 37-38. 59 ומלכי צדק ... ויין: בראשית יד, יח. 60-61 והוא כהן
לאל עליון: שם. 61-62 נשבע ... מלכי צדק: תהילים קי, ד. 62 הנה ... ונושע הוא: זכריה ט, ט.
63 יהי פיסת בר בארץ: תהילים עב, טז. לא הביא התרגום: נראה שתיבות אלו אינן שייכות לנוסח

שבימי המשיח הארץ תתן יכולה ועץ השדה יתן פריו. אמר יהא קרבן דעיבורא בארעא
 65 בריש טורא לכנישתא. יראה מי שיש לו עניים איך אמר שאותו המשיח שאמר עליו כל
 המזמור יהי פסת בר כלו' גלוסקא נעשית קרבן בראש הכהני' שהם הרי הכנסת:
 אמר המשיב. כונת הכתו' והמדרש והתרגום הוא לרמוז על לחמי תודה או על לחם
 הפנים לפי שכל הקרבנו' יתבטלו כמו שכתבנו זולת קרבן תודה שיש בו לחם ובשאר
 מקומות אין בו לחם:
 70 ו. אמר המניח. ואולם התר הדברי' הנאסרי' בתורה הקדומה יראה ממה שהביא בב"ר
 לר' משה הדרשן על ויהי מקץ זש"ה ה' מתיר אסורי' כל בהמה שנטמאה בעה"ז הקב"ה
 מטהרה לעה"ב כשם שהיו טהורים לבני נח תחילה, שנא' כירק עשב נתתי לכם את
 כל מה הירק טהור לכל אף הבהמה והחיה היו טהורי' להם. ואף לעתיד לבא הוא מתיר
 כל מה שאסר. ולמה אסרם בעה"ז לראות מי יקבל דבריו ומי לא יקבל. ומהו ה' מתיר
 75 אסורי' אין איסור גדול מהנדה שהאשה רואה ואסרה הכתו' ולעתיד לבא הוא מתירה.
 וכן הוא אומר ו-גם את הגילולים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ ואין נדה אלא

64 אמר] יהי פסת בר בארץ אמר המתרגם ג / יהא] יהי ג 65 לכנישתא] דכנישתא ג / עניים] עינים ג / שאמר]
 שמדבר ג 66 כלו' רוצה לומר ג / שהם הרי] שהרי הם ב שהרי הם הרי ג 70 ואולם] ואננם בג 71 על] על
 פסוק ג / מקץ] מקץ שנתים ימים ופרעה חולם ג / זש"ה] זה הוא שכתוב ג / בהמה שנטמאה] הבהמה שנטמאת
 ג 72 מטהרה לעה"ב] מטהר אותה לעתיד לבא ג / לבני נח תחילה] תחלה לבני נח ג 73 הבהמה והחיה] החיה
 והבהמה ג / מתיר] עתיד להתיר את ג 74 יקבל¹] מקבל ג / לא יקבל] אינו מקבל ג 75 שהאשה רואה] שהיתה
 האשה רואה דם ג / הכתו'] הכתוב לבעלה ג 76 הגילולים] הנביאים ג 76–77 ואין ... טומאה] ואין טומאה
 אלא הנדה ג

המקורי, ואולי נוספו כהערה בכתב יד קודם ונשתרבו לגוף הטקסט בכתב היד שלנו. מכל מקום,
 נרמז בהן כי התרגום המובא להלן לפסוק בתהילים עב, טז אינו זה המצוי לפנינו. 64–65 יהא ...
 לכנישתא: 838, *Pugio*, ושם בתרגום הארמי שלפנינו הנוסח הוא 'יהי סעיד לחמא בארעא בריש
 טוריא', ללא אזכור המילה 'קרבן'. המתווכחים היהודים בטורטוסה דחו את התרגום שלקח הלורקי
 ממרטיני ודבקו בנוסח המוכר לנו: 'Et ad id quod ipse allegat de caldaica translatione, non est
 in libris seu codicibus ut ipse allegat, immo dicitur: *Erit firmamentum, seu sustentamentum*
panis in terra in summitate montium, etc.' (LD, 366)
 הארמי – זה איננו בספרים או בכתבי-יד כפי שהוא טוען, אלא נאמר (בהם): 'יהיה סעד, או תמיכה
 על ידי לחם בארץ בראשי ההרים' וכו'. והשוו ישועות משיחו (לעיל, הערה 27 במבוא), עיון ד,
 פ"ב (סט, ע"ב). 66 כלו' גלוסקא: על פי בבלי כתובות קיא ע"ב ומקבילות; *Pugio, ibid.* שהם
 הרי הכנסת: 'Montes synagogae Sacerdotes Ecclesiae sunt' (MBVP, 541A; cf. ET, 9,6)
 ['הרי הכנסת הם כהני הכנסייה']. 71 ויהי מקץ: בראשית מא, א. ה' מתיר אסורי': תהילים קמו, ז.
 71–81 זש"ה ... ואסירי המות: נמצא במדרש תהילים קמו, ד, מהדורת בובר, עמ' רסח וראו לערה ד
 שם, וכן המדרשים המזויפים, שם, עמ' 39; *Pugio*, 802; שם מיוחס לבראשית רבה סתם, אך בכ"י
 סט. ז'נבייב (א318) הגרסה 'בבראשית רבה לר' משה הדרשן'. ראו גם LD, 261. 72–73 כירק ... את
 כל: בראשית ט, ג. 76 וגם ... מן הארץ: זכריה יג, ב. בנוסח המסורה הגרסה היא 'הנביאים'. לגרסת
 כ"א א השוו פירוש ריקאנטי (ויניציאה, ש"ה) לספר ויקרא טז, ה; יוסף ג'יקטיליה, שערי ציון (ריוא די
 טרינטו, שכ"א), דף מד ע"ב. ↑

טומאה. וכן הוא אומר ואל אשה בנדת טומאתה. וי"א אף תשמיש *המטה היא אסור לפעמים לעתיד לבא. תדע לך שכן שהרי יום שנגלה הקב"ה על הר סיני אסר להם התשמיש ג' ימים, שנא' היו נכונים לג' *ימים וכו' ואם יום אחד שנגלה להם הקב"ה אסרם ג' ימים לעתיד לבא ששכינה בניהם עאכ"ו. אלא מתיר אסורים אסירי שאול ואסירי >המות<:

אמר המשבי. א"א לפרש זה המדרש כפשוטו לפי שידוע שטעם אזהרת התורה מלאכול דברי' הטמאי' היה בשביל שיהא האדם ניוון מהדברים המזככין הדם ובזה יהיה מזגו זך ונקי. וידוע שבטוב המזג ימשך טוב המדות וטוב המדות הוא הישרה לזכך השכלים ובזה ישלם האדם. וכן אזהרת ביאת הנידה היא מפני שאמרו הטבעיים שהולד הנוצר מימי הנידות יהיה מצורע ולפי זמן ההריון יבא אל הנער הצרעת בזמן מוגבל כמ"ש חכמי הרפואה. א"כ איך אפשר שילקח המאמר כפשוטו אלא הוא רמז ששלמות המין האנושי יהיה גדול אז בימי המשיח וא"כ לא יצטרך אז להזהר מהטומאות ולהעניש שום אדם כי כולם יהיו נזהרים מעשות כאלה הדברים הרעי' ומאליהם יהיו בטלי'. וי"א אף ת"ה ויהיה אסור לפעמי'. וא"א שכ"כ יהיה מחלוקת בין אלו התנאים שזה *יתיר לגמרי

77 [וכן] שכן ג / בנדת טומאתה] בנדת טומאתה לא תקרב ג / *המטה] הגדה א / יהא אסור] היא תהיה אסורה ג 78 [שכן] שכן הוא ג 79–78 אסר להם התשמיש] אסרם בתשמיש המטה ג 79 'לג' *ימים וכו'] לג' הימים וכו' א לשלשת ימים אל תגשו אל אשה למה כי ביום השלישי ירד י"י לעיני כל העם על הר סיני ג 80 [אסרם] אסר עליהם תשמיש המטה ('תשמיש המטה' בין השיטין) ג / לעתיד ... עאכ"ו] לימות המשיח שהשכינה בניהם תמיד לא כל שכן ('תמיד' בין השיטין) ג / אלא] אלא מהו י"י ג / שאול] השאול ג 83 [דברי'] הדברים בג / שיהא] שיהיה בג 84 [השכלים] השכלי בג 85 [ביאת] ליתא ג / היא] הוא ג 86 [מימי] מדמי בג / הנער] הולד בג / כמ"ש] כמו שכתבו בג 87 [כפשוטו] כפשוטו בג 88 או להזהר מהטומאות] להזהר או מטומאות בג 89 [יהיו] יהיו בג / כאלה הדברים] כדברים האלה בג 90 [ת"ה] תשמיש המטה בג / שכ"כ] שכל כך (סימני תיקון ב'כל', 'כך' בין השיטין ב) בג / *יתיר] יאסור אב

77 ואל אשה בנדת טומאתה: ויקרא יח, יט. תשמיש המטה: (MBVP, 541B) 'coitus' [משגל']. ↑ 79 היו נכונים לג' ימים וכו': שמות יט, טו. 82 זה המדרש: ראו שורות 71–81. 82–85 שטעם ... ישלם האדם: השו"ת רשב"ם לספר ויקרא יא, ג; הקדמת הרמב"ם למסכת אבות, פרק חמישי; מורה הנבוכים ג, מה, מהדורת שורק, עמ' 632 ('אומר אפוא שכל המאכלים שאסרה עלינו התורה הם מזון מגונה'); רמב"ן לדברים יד, ג; ספר החינוך, מצווה עט; אגרת יהושע הלורקי, בתוך אוצר ויכוחים, מהדורת אייזנשטיין, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 101; ספר העקרים ג, טו. 85–87 שאמרו ... חכמי הרפואה: השו"ת תנחומא (ורשא), מצורע, א: א"ר אחא אם שמש אדם עם אשתו בימי נדתה הבנים לוקין בצרעת; רמב"ן לספר ויקרא יח, יט; הנ"ל, תורת ה' תמימה, כתבי רמב"ן, א, מהדורת שעוועל, ירושלים, תשכ"ג, עמ' קסז. האמונה בזיקה שבין יחסי אישות עם אישה נידה ולידת ולד מצורע הייתה משותפת ליהודים ולנוצרים החל מן העת העתיקה. לדיון במקורות נוצריים המבטאים תפיסה כזו ראו למשל: Irven M., Resnick, *Marks of Distinction, Christian perceptions of Jews in the High Middle Ages*, Washington D.C., 2012, pp.118–121; Jacqueline Murray, 'Gendered Souls in Sexed Bodies', in *Handling Sin: Confession in the Middle Ages*, edited by Alastair J. Minnis, Peter Biller, New York, 1998, pp. 79–93

האסור וזה יאסור אף המותר. אבל נראה שאינן חולקי' כ"כ בעניין השכלי שיאסור את המותר או שיהיו הדברי' האסורי' מרוחקי' מהם מצד שכלם. ומ"ש למה אסרם וכו' שלעבר יש שלא קבלו שאר אומות אבל לעתיד יקבלו כי יפסק יצה"ר מהם, כמ"ש ופרה ודוב תרעינה שר"ל שהרעים ישובו טובים:

95 ז. אמר המניח. כבר ידעת המאמר המפורסם אצלם למה נקרא חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לישראל. ור"ל כי כונת החכם באומרו חזיר להיות רמזו אל הבהמות האסורות ולרמוזו אל החיות אמרו אף בהמות בהררי אלף זכר ונקבה בראם. מה עשה סרס את הזכר והרג את הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבא ובזה רמזו אל לוי'תן לרמוזו אל התר*הדגים:

100 אמר המשיב. שכונת זה המדרש ממילת חזיר שעתיד הקב"ה וכו' ירמוז בעת שיהיו טרודים בכבוש הארץ לעתיד שאז יהיה מותר להם לאכול אפי' קדלי דחזירי, כמו שמצינו שהותר להם זה בכבוש ראשון בעת שהיו טרודים במלחמה כמו שדרשו רז"ל הפסוק ובתי' מלאים כל טוב. גם מה שהביא ראייה מבהמות בהררי אלף ומלויתן נשיב לו שאף אם ילקחו הדברים כפשטן מי הגיד לו שבהמות בהמה אסורה ואף לוי'תן נאמר 105 לו שהוא דג טהור. ומה שלא מנה הכתוב בהמות אצל הבהמות הטהורות לפי שאינה

91 כ"כ] על כך ג / בעניין השכלי] אלא אם יהיה דבקו'ם כל כך (סימני תיקון ב'כל', 'כך' בין השיטין ב) בעניין השכלי בג 92 שיהיו] שיהיו בג / ומ"ש] ומה שאמר בג / למה אסרם וכו'] ולמה אסרם בעולם הזה ('הזה' בין השיטין ב) רצה לומר בג 93 כמ"ש] כמו שנאמר בג 94 שר"ל] שרצה לומר ג 95 כבר ידעת] וזאת המימרא (בין השיטין ב) כבר ידעת בג / הקב"ה] השם ג 96 ור"ל כי] ולפי הסברא הנכונה ג / הבהמות] כל הבהמות ג 97 אף] ואף ג / בראם] בראם ואלמלי נוקקין זה לזה מחריבין כל העולם כלו ג / מה עשה סרס] מה עשה הקב"ה סירס את הזכר וצי'ן את הנקבה ושמרה לצדיקים לעתיד לבא. וכמו זה הענין בעצמו אמרו על לוי'תן סירס ג 98 ובזה רמזו] לרמוז ג 99 *הדגים] הגדגים א כל מיני 'מיני' בין השיטין ב) הדגים בג 100 חזיר] החזיר ב / הקב"ה וכו'] הקב"ה להחזירו לישראל ('להחזירו לישראל' בין השיטין ב) בג 101 קדלי] כתיב בג 102 ראשון] הראשון בג 104 כפשטן] כפשטן ג / לן] בו בג

94 ופרה ודוב תרעינה: ישעיהו יא, ז. 95-96 למה ... לישראל: קהלת רבה א, ט. 97-98 אף ... לעתיד לבא: בבלי בבא בתרא עד ע"ב ועוד. 97 בהמות בהררי אלף: תהילים נ, י. 98-99 אל התר הדגים: במקבילות הלועזיות מוסיף הלורקי את האנקדוטה הבאה בעניין דגים אסורים החביבים עליו במיוחד: 'Ego namque Hieronymus de sancta fide huius opusculi compilator, non dimitterem pro maxima pecuniæ quantitate partem meam congrui aut lampredæ quam (postquam agnovi messiam veracem) comedere consuevi' (MBVP, 541D; cf. ET, 9.10) דה סנקטה פידה, מתברו של חיבור קטן זה, לא הייתי מוותר בעבור כל הון שהוא על חלקי בקונגרי ובלמפרדות (= מיני צלופח וצמד), שהתרגלתי לצרוך לאחר שהכרתי במשיח האמיתי]. 100 זה המדרש: ראו שורות 95-96. 102 שדרשו רז"ל: בבלי חולין יז ע"א. 103 ובתי' מלאים כל טוב: דברים ו, יא. 104-105 שאף ... דג טהור: טענה וזה מופיעה אצל המתווכחים בטורטוטה: 'Et dato quod intelligantur ad literam [...] clare patet in Talmud quod animal illud Behemoth, et piscis ille leviatan, non sit de prohibitis in lege mosaica' (LD, 370) כפשטן, ברור הוא בתלמוד שהחיה 'בהמות' והדג הוא 'לוייתן' לא נאסרו בתורת משה].

מצויה אצלנו. ועוד אין ממינה כי אם א' כמו שהביא הוא עצמו:

ת. אמר המניח. עוד אמרו בסנהדרין בפ' אלו הנחנקין ר' יוחנן אומר בכל מה שיאמר לך הנביא לעבור על ד"ת עבור חוץ מע"ו שאפי' העמיד לך <חמה> כיהושוע בן נון באמצע הרקיע אל תשמע. א"ר עקיבא ח"ו שהקב"ה מעמיד חמה לעוברי רצונו. אין ספק שהמשיח יש"ו היה נביא ויותר מנביא שהרי כת' עליה ישעיה ירום ונשא וגבה מאד ואחז"ל ירום (ירום) מאברהם ונשא ממשה וגבה ממ"ה:

אמר המשיב. דברי ר' יוחנן הם כהוראת שעה שאז מותר לעבור על ד"ת חוץ מע"ו כאלוהו בהר הכרמל. ומאמר ירום מאברהם נא' על משיחנו שירום מכל האומות ויחזירם למוטב. ואמרו ירום מאברהם כי אברה' לא קרא אלא קצת בני אדם לעבודת האל באמרו ואת הנפש אשר עשו בחרן ותרגומו דאישתעבידו באוריתא בחרן ולא אומה אחרת, ומשיחנו יפרסם האמונה בכל העולם. ואמרו ונשא ממשה שמרע"ה לא השלים אלא אומה אחת ומשיח ישלים כל העולם. ואמרו וגבה ממ"ה יורה על מ"ש למעלה שהוא ישפיל שרי מעלה מנהיגי שרי מטה כמאמר הכתו' יפקוד ה' על צבא המרום במרום וגו':

106 א' אחת בג 107 בפ' פרק ג / אלו] אלו הן ג / אומר] אמר ג 108 ד"ת] דברי תורה ג / העמיד] מעמיד ג 108–109 כיהושוע ... הרקיע] באמצע הרקיע כיהושוע בן נון ג 109 תשמע] תשמע לו ג / ח"ו] חס ושולם ג 110 עליה] עליו ג 111 ואחז"ל] ואמרו רבותינו ז"ל ג / ממ"ה] ממלאכי השרת בג 113 שירום מכל] שימשול על כל בג 114 לא ... קצת] קרא קצת בג 115 ותרגומו] ותרגם בג 116 ונשא] דיטוגרפיה ג 117 ממ"ה] ממלאכי השרת בג / מ"ש] מה שאמרנו בג 119 במרום וגו'] במרום ועל מלכי האדמה על האדמה ג

107–109 ר' יוחנן ... רצונו: בבלי סנהדרין צ ע"א (בש"נ). במקבילות הלועזיות; (MBVP, 541D; ET, 9.11) מקדים הלורקי לדברים אלה שאלה שעשוי היהודי לשאול: מאחר שהתורה אסרה את כל אלה, כיצד נאמין שהמשיח יכול היה להתירם? כתשובה לכך מובא הציטוט מבבלי סנהדרין. 110–111 ירום ונשא וגבה מאד: ישעיהו נב, יג. 111 ירום ... ממ"ה: אגדת בראשית, מה, מהדורת בובר, ירושלים תשל"ג, עמ' 89; תנחומא (וילנא), תולדות, כ; Pugio, 413. 112–113 דברי ... בהר הכרמל: בבלי יבמות צ ע"ב; ספרי דברים קעה, טו, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 221. 'Iudæus respondet quod angelus, nec propheta, non potest aliquid legis revocare, sed tempore necessitatis potest dispensare; et hoc inquit nostri rabini licentia ad unam horam, non autem ad in perpetuum' (LD, 371) [היהודי משיב שלא מלאך ואף לא נביא יכול לבטל חוק כלשהו, אך הוא יכול לפטור (ממנו) בשעת הצורך, ורבותינו מורים שההיתר הוא לשעה ולא לתמיד]. 115 ואת ... בחרן: בראשית יב, ה. דאישתעבידו ... בחרן: אונקלוס על אתר, ולפנינו שם: 'דשעבידו'. 117–119 ואמרו ... במרום וגו': שיר השירים רבה ה, יב; מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשירה, בשלח, ב, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 125, ועוד. 118–119 יפקוד ... במרום וגו': ישעיהו כד, כא.

פרק י'

א. אמר המניח. נבאר שמתנאי הגואל הוא שאחר ביאתו תעקר ע"ז מן העולם ושכל העולם ידעו אותו ושעקר תשועתו תהיה לא"ה ומהם נעשה אומה נושעת ויקיים מהם כהנים לשרת את ה'. ידוע הוא כי בעת ביאת המשיח יש"ו שהיה בסוף בית שני כל העולם היו עובדי הצלמים כמו בכל ופרס מדי ויון ומצרים וכוש ולא היה בעולם מי שיעבוד את ה' רק אנשי א"י. ואחרי ביאתו נעתקו כל האומות מעט מעט לעבוד את ה' ולהכרו ולחזור ולשוב לדעת את האלקים וזה היה בדרשות תלמידי המשיח שהיו הולכים ודורשי' בארצות, כמו שהתנבא ישעיה ואמר ושלחתי | מהם פלטים אל הגוים [x50] תרשיש פול ולוד, והגידו את כבודי בגוים. וגם בהגדות של פאוול"ו הנק' פישטול"א שהיה שולח לכל אומה ואומה. סוף דבר מצאנו היום שאחרי בואו נעקרה ע"ז מן העולם ואעפ"י שיש היום קצת אומות שיש טעות באמונתם כמו הישמעאלים שמאמיני' שמחמ"ד היה שליח ה' וכמו שהיהודים אומרי' שכל מה שחתמו רבינא ורב אשי הכל הל"מ, עם כל זה כולם נותני' אמנה לעיקרי תורת משה ושיש סבה ראשונה מנהגת העולם ואין בהם מי שיאמין בזולתו. ותמצא מבואר בדבריהם במדרש שיר השירים בפ' קול דודי הנה זה בא וכו' ר' יוחנן בשם ר' יוסי הגלילי ורב הונא בשם ר' אליעזר בן יעקב אמר זה מלך המשיח ואין הרים אלא ע"ז, כמד"א על <ראשי> ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו. ואם תעיין הטב בתפלת ר"ה ובפרט במלכיות כולם מיוסדים על זאת הפינה כי המסדרים שהיו אנשי כ"ג היתה קבלה בידם שבזמן המשיח יתבטלו האלילים מן העולם וימלוך ה' לבדו בפי כל בשר וסדרו המלכיות ע"ז. והנה זה הענין נמשך

2 נבאר] לבאר בג 3 לא"ה] לאומות העולם ג / נעשה] יעשה ג 5 הצלמים] הצלמים וכוכבים ג / מדי] ומדי ג / וכוש] ורומי ג 6 אנשי א"י] היושבין בארץ ישראל לבד ג / ואחרי ביאתו] ואחר בואו ג 7 ולהכרו] ולהכירו ג / האלקים] האלהות ג 8 ישעיה] ישעיהו ג / ואמר ושלחתי] ואמר אחרונה ושמתי בהם אות ושלחתי ג 9 פול ... בגוים] פול ולוד מושכי קשת תובל ויון האיים הרחוקים אשר לא שמעו ולא ראו את כבודי בגוים ג / בהגדות ... פישטול"א] באגרות שאן פאבלו הנקראות אפישטולאס ג 10 ע"ז] הע"ז ג 11 טעות] אי זה טעות ג 12 שלח] שלוח ג / אומרי] מאמינים ג / הכל] הכל הוא ג 13 אמנה] האמונה ג 14 בדבריהם] מדבריהם ג / בפ' על פסוק ג 15 בא וכו'] בא מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות ג 15-16 ר' יוחנן ... המשיח] ר' יודן ור' הונא ר' יודן בשם ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי ורב הונא בשם ר' אליעזר בן יעקב אמרין קול דודי הנה זה בא זה הוא מלך המשיח ג 16 ואין הרים] מדלג על ההרים רבנין אמרין אין ההרים ג / כמד"א] האי מה דאמר ג 17 הטב] ליתא ג / במלכיות] במלכיות תמצאם ג 18 כ"ג] כנסת הגדולה ג / יתבטלו] יבטלו ג 19 לבדו]

5 וכוש: במקבילות הלועזיות (MBVP, 541F; ET, 10.1) מוחלפת כוש ברומא. ↑ 8-9 ושלחתי ... כבודי בגוים: ישעיהו סו, יט (בדילוגים). 12 וכמו שהיהודים אומרי': 'et Iudaei qui per falsam doctrinam Talmut reguntur' [זה היהודים, הנשלטים על ידי דוקטרינת התלמוד השקרית]. 15 קול ... בא וכו': שיר השירים ב, ח. 15-17 ר' יוחנן ... יקטרו: שיר השירים רבה ב, ח (בש"ג); Pugio, 369. הנוסח שלפנינו מסורס ומשובש. המקור בשיר השירים רבה קרוב יותר לנוסח שבכ"י ג, התואם את גרסתו של מרטיני למדרש. והשוו למקבילות הלועזיות (MBVP, 541G, ET, 10.1). 16-17 על ... יקטרו: הושע ד, יג.

- 20 מיש"ו ועד היום והיום בכלל כי אם תשאל ליהודי או ישמעאלי מי אתה מאמין ומי הוא מלך כל העולם יענו כולם פה אחד שהוא האל קונה שמים וארץ וזה מבואר מעצמו: אמר המשיב. זה אינו שהרי יש אומות רבות עובדות ע"ז כגון עובדי האש התרתרי' שהם אומות גדולות שאינם מאמינים כלל באל ית'. גם יש עובדי ע"ז שמודי' במציאות שמים וארץ אלא שמסירים השגחתו ית' מעולם השפל:
- 25 ב. אמר המניח. אולם היות עיקר תשועתו לאומות ולברא מהם עם חדש כבר התנבא זה יעקב אבינו באומרו ולו יקחת עמים. זכריה ונלוו גוים רבים אל ה' ביום (היום) ההוא והיו *לי לעם. ועם נברא היהלל יה. ומלבד זה אמרו בב"ר לר' משה הדרשן פ' צ' ויאמר פרעה ליוסף אני פרעה וגו'. א"ר חמא מן אני של ב"ו אתה למד אני של הקב"ה. ומה פרעה על שאמר ליוסף אני פרעה זכה לכל הברכה הזאת, לכשיבא אני של הקב"ה, שנא' אני עשיתי ואני אשא ואני אסבול ואמלט עאכ"ו. יכול נושא פני' יהיה אלא כל המודי' לו בפיהם ובליבם יושיע וימלט, שנא' בימיו תושע יהודה. כשהוא אומר יהודה משמע כל המודים לו. וכן הוא אומר פנו אלי והושעו כל אפסי ארץ. ואמר כי לי תכרע כל ברך תשבע כל לשון. ועליו נאמר נתתיך לאור גוים להיות *ישועתי עד קצה
- 30 <ה>ארץ. העורים הביטו לראות הממרא סובלת פי' אחר:
- 35 אמר המשיב. נאמר שיעקב אבינו באומרו יקחת עמים לא כיון לתורה חדשה אל' מה שתרגם אנקלוס וליה ישתמעון עממיא, ר"ל שכל האומות יהיו סרים אל משמעתו וכן

לי'תא ג / המלכיות] להתפלל ג 20 מיש"ו] אחר ישו ג / ליהודי או ישמעאלי] לנוצרי או ליהודי או לישמעאלי ג / מי' במי ג 21 קונה] השם שברא ג / מעצמו] בעצמו בג 22 התרתרי'] והתרתרים בג 23 כלל] לי'תא בג 24 השגחתו] השגחת ב / מעולם] מהעולם בג 25 אולם] אמנם בג / ולברא] ולברוא ג 26 אבינו] אבינו עליו השלום ג / זכריה] זכריה פרק שני ג 27 והיו *לי'] והיו לו א ויהיו לו ג / ועם נברא] דוד אמר מזמור מאה ושתים ועם נברא ג / פ'] פרשתא ג 28 אני פרעה וגו'] אני פרעה ובלעדיך לא ירים איש את ידו ואת רגלו ג / חמא] אחא ג / ומה] ומה אני ג 29 זכה] זכה יוסף ג 30 עאכ"ו] על אחת כמה וכמה אתמהא ג / יכול] יכול לומר שהגואל ג / פני' פנים שלהם ג 31 בפיהם] בפיהם ובמעשיהם ג 32 המודים] המודה ג / ואמר] ואומר ג 33 נאמר] הכתוב אומר ג / נתתיך] ונתתיך ג / *ישועתי] תשועתו א 34 הממרא] אם המימרא הזאת ג 35 יקחת] ולו (בין השיטין ב) יקחת בג / אל'] אלא בג 36 אנקלוס] אנקלוס ג / ר"ל] רצה לומר ג / יהיו] יהיו בג

20 ליהודי או ישמעאלי: במקבילות נוסף נוצרי (MBVP, 541H; ET, 10.2). 26 ולו יקחת עמים: בראשית מט, י. 27–26 ונלוו ... לי לעם: זכריה ב, טו. 27 ועם נברא היהלל יה: תהילים קב, יט. 27–34 ויאמר ... קצה הארץ: חלקו הראשון של המדרש (עד 'עאכ"ו') מופיע בבראשית רבה ז, ב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1101; 828 Pugio, ושם המדרש כולו מיוחס לבראשית רבה סתם. ראו גם LD, 243–344. בישועות משיחו (לעיל, הערה 27 במבוא), עיון ג, פ"ח (נת, ע"א) מפנה אברבנאל לבראשית רבה זוטא וטוען שהחלק השני זויף, והשוו LD, 351, 27–28. ויאמר ... פרעה וגו': בראשית מא, מד. 30 אני ... ואמלט: ישעיהו מז, ד. 31 בימיו תושע יהודה: ירמיהו כג, ו. 32 פנו ... אפסי ארץ: ישעיהו מה, כב. 32–33 כי ... כל לשון: שם, מה, כג. 33–34 נתתיך ... הארץ: שם, מט, ו. 35 יקחת עמים: בראשית מט, י. 36 וליה ישתמעון עממיא: אנקלוס על אתר.

יהיה במשיחנו לפי דעתנו כמאמר ונהרו אליו כל הגוים. וזכריה ג"כ שאמר עליו ר"ל שיתחברו האומות לעבוד את ה' ית' לא לתת להם תורה חדשה. ומ"ש עם נברא יהלל יה כיון שכל העולם יהיו לעד אחד להלל יה שיתחדשו כל האומות לעבוד את ה' שכם אחד. והמדרש שהביא על פסוק ויאמר פרעה אין צורך להשיב כי לא הביא ממנו שום ראייה:

ג. אמר המניח. עוד במדרש תהלים ה' בעווןך ישמח מלך זש"ה והיה ביום ההוא שרש ישי וגו'. א"ר חנינא אין מלך המשיח בא אלא כדי לתת לא"ה מצות כגון סוכה ותפילין ולולב: |

אמר המשיב. זו ראייה גמורה אצלנו שבסוף המאמר כתוב אבל ישראל למדין מהקב"ה, שנא' וכל בניך למודי ה'. רצה בזה שישראל כבר הם לימודי ה' לפי שקבלנו תורה על הר סיני מפיו של הקב"ה, אבל שאר האומות ילמדו את התורה לעשות את המצות מפיו של משיח:

ד. אמר המניח. אמנם הקמת הכהני' מן האומות הבאות *לאמונת המשיח אמרו במכילתא חביבין הגרים אמר ר' ברכיה כנגד מי אמר בחוץ לא ילין גר אלא עתידיים גרים להיות משרתים ככהני', שנא' ונלוה הגר *עליהם ונספחו על בית יעקב. ואין ונספחו אלא כהונה, שנא' ספחני נא *אל אחת הכהונות שעתידין להיות אוכלים מלחם הפנים: אמר המשיב. זה המדרש אינו כן אבל מצינו אלו המדרשין במכילתא חביבין הגרי'

37 עליו ונלוו בג / ר"ל] רצה לומר ג 38 ומ"ש עם] ודוד שאמר ועם בג 39 לעד אחד] לעדה אחת בג 42 עוד] שוב עוד ג / תהלים] תלים בג / ה' בעווןך] למנצח מזמור לדוד י"י בעון ג / זש"ה] זה שאמר הכתוב ג 43 ישי וגו'] ישי אשר עומד לנס עמים אליו גוים ידרשו והיתה מנוחתו כבוד ג / לתת] ליתן ג / לא"ה] לאומות העולם ג 43–44 ותפילין ולולב] ותפילין ולולב' עם סימני היפוך ב ולולב ותפילין ג 45 כתוב ... מהקב"ה] נסתר מעט א / למדין] למדין תורה ('תורה?') ג / מהקב"ה] מהקב"ה מפיו בג 46 בניך] בין השיטין ב / רצה] ירצה ב / לימודי] למודי בג / שקבלנו תורה] שקיבלו התורה בג 47 הר] לית א ב / מפיו של] מפיו בג / את המצות] המצות בג 47–48 מפיו של משיח] ממלך המשיח בג 49 *לאמונת] לאמונות א 51 משרתים ככהני'] כהנים משרתים בבהמ"ק ג / *עליהם] עמם א 52 *אל] אלא א / מלחם הפנים] מלחם הפנים (לפי שבנותיהן

37 ונהרו אליו כל הגוים: ישעיהו ב, ב. 38–39 עם נברא יהלל יה: תהילים קב, יט. 40 והמדרש שהביא: ראו שורות 27–34. ויאמר פרעה: בראשית מא, מד. 42–44 ה' בעווןך ... ולולב: מדרש תהילים כא, א, מהדורת בובר, עמ' פט; 889, 854, 651. *Pugio*. 42 ה' בעווןך ישמח מלך: תהילים כא, ב. 42–43 והיה ... שרש ישי וגו': ישעיהו יא, י. 46 וכל בניך למודי ה': ישעיהו נד, יג. 50–52 כנגד ... מלחם הפנים: שמות רבה יט, ד; 265, 459. *Pugio*. וראו מבוא, עמ' 39–40 בענין ההפניה השגויה של הלורקי. לתגובת המתוכחים בטורטוסה השוו המדרשים המזויפים (לעיל, הערה 116 במבוא), עמ' 39. במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 542D; cf. *ET*, 10.4) מקדים הלורקי לציטוט מן המדרש פסקה שעיקרה: היהודים מתקשים לקבל את האפשרות שעבודות המקדש ייעשו על ידי כוהנים שאינם מזרע אהרן, אך דרישה זו תקפה רק לעידן הטרומ־משיח. 50 בחוץ לא ילין גר: איוב לא, לב. 51 ונלוה ... בית יעקב: ישעיהו יד, א. 52 ספחני ... הכהונות: שמואל א' ב, לו. 53–58 חביבין הגרי' ... ושמלה: מכילתא, מסכתא דנויקין, משפטים, יח, מהדורת הורוויץ–רבין, עמ' 311–312; *Pugio*, 457.

שבכל מקום הוא מכנה אותם כישראל. נקראו ישראל עבד, שנא' כי לי בני ישראל עבדי' ונק' הגרים עבדי', שנא' ולאהבה את שם ה' *להיות לו לעבדים. נק' ישראל משרתי', שנא' ואתם כהני ה' תקראו משרתי אלקינו יאמר <לכם> ונק' הגרי' ג'כ משרתי'. נקראו ישראל אוהבים, שנא' זרע אברהם אוהבי והגרי' ג'כ, שנא' ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה. הרי שמזה המדרש אינו מבואר כי אם שנק' הגרי' עבדי' ומשרתי' ואוהבי' כמו הישראלי' אך לא שיקריבו קרבנות ויאכלו מלחם הפני' כמ"ש:

ה. אמר המניח. כן שאל עקילס הגר את רז"ל א"ל מהו שאמ' הכתו' ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה הרי כל ההבטחות שהבטיח הקב"ה את הגר לתת לו לחם ושמלה. א"ל יעקב ששמו ישראל כך שאל מלפני הקב"ה ונתן לי לחם לאכול ואתה שבאת אצלנו לא די שתהא כמותנו אלא שתהא כיעקב בכורו של הקב"ה. וסוף דבר לא תעלה דעתך שיעקב לחם ושמלה שאל לבדו אלא אמר יעקב הקב"ה הבטיחני שהוא עמדי ושמרני שיעמיד ממני בנים כהני' <אוכלים> מלחם הפני' ולובשים בגדי כהונה, שנא' אם יהיה אלקי' וגו' ונתן לי <לחם> לאכול זה לחם הפני' ובגד ללבוש זה בגדי כהונה. אף כאן, שנא' ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה כשהוא אומר שהעמיד כהני' מהגרים שאוכלין לחם הפני' ולובשין בגדי כהונה הוי בחוץ לא ילין גר:

אמר המשיב. מצאנוה בב"ר בזה הלשון עקילס הגר נכנס אצל ר' אליעזר ואמר הרי כל שבחו של גר ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה. א"ל וכי קלה בענין דבר שנצטער עליו

נשואות לכהונה) הסוגריים בכה"י ג 54 הוא] ליתא בג 55 *להיות] ולהיות א 56–57 ג"כ משרתי' גם כן משרתים שנאמר ובני הנכר הנלוים על י"י לשרתו (שנאמר ... לשרתו' בין השיטין ב) בג 57 והגרי' ג'כ] ונקראו הגרים גם כן אוהבים (ונקראו 'אוהבים' בין השיטין ב) בג 59 קרבנות] הקרבנות ג / כמ"ש] כמו שהוא כותב בג 60 כן] וכך בג / רז"ל] רבותינו ג / א"ל] אמר להם ג 61 א"ל] אמרו לו ג 62 לאכול] לאכול ובגד ללבוש ג 63 די' דייך ג / שתהא¹] שאתה תהא ג / שתהא²] דייך שתהיה ג / דעתך] על דעתך ג 64 שאל לבדו] לבדו שאל ג / הקב"ה הבטיחני] הבטיחני הקב"ה ג / ושמרני] ויעמיד ממני את העולם אימתי יודע אני שהוא עמדי ושמרני ג 65 שיעמיד] כשיעמיד ג 66 אלקי' וגו'] אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה אשר אנכי הולך ג / ונתן ... לאכול] ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש. לחם לאכול ג / זה בגדי כהונה] אלו בגדי כהונה שנאמר והלבשת את אהרן את בגדי הקדש ג 67 שהעמיד כהני'] שמעמיד בנים כהנים ג / מהגרים] מן הגר ג 68 הוי בחוץ] דכתיב ובחוץ ג 69 ואמר] ואמר לו בג 70 של גר] של גר שנאמר (שנאמר' בין השיטין

55–54 כי ... עבדי' ויקרא כה, נה. 55 ולאהבה ... לעבדים: ישעיהו נו, ו. 56 ואתם ... יאמר לכם: שם, סא, ו. 57 זרע אברהם אוהבי: שם, מא, ח. 58–57 ואוהב ... ושמלה: דברים י, יח. 60–68 כן שאל ... ילין גר: שמות רבה יט, ד; *Pugio*, 459. במקבילות הלועזיות, *ET*; *MBVP*, 542D–E; cf. *ET*, 10.5–6) מסתיים הפרק בקטע ארוך שבו הוכחה לכך שישועת הגויים תלויה בטבילת המים והרוח, וכולל שתי מובאות מתוך משנה יומא ת, ט ובבלי קידושין עב ע"ב, המתייחסות ליחזקאל לו, כה, וכן התייחסות לפסוק כז שם ולתרגומו הארמי (והשוו *Pugio*, 819–821). 66 ונתן לי לחם לאכול: בראשית כח, כ. 67 ואוהב ... ושמלה: דברים י, יח. 69–74 עקילס ... בגדי כהונה: בראשית רבה ע, ה, מהדורת תיאודור–אלבק, עמ' 802–803. וראו מבוא, עמ' 40–41.

זקן *ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש. עוד נכנס אצל ר' יהושוע התחיל מנחמו בדברי לחם זה התורה, שנא' לכו לחמו בלחמי ושמלה זה טלית. זוכה אדם לתורה זכה למצוות ולא עוד אלא שהם משיאים בנותיהם לכהונה ויהיו מקריבים בניהם עולות ע"ג מזבח. לחם זה לחם הפני' שמלה זהו בגדי כהונה. ע"כ. מבואר הוא מזה שבשביל שבנותיהם נשואות לכהנים יהיו *בניהם הנולדים מן הכהני' אוכלי' מלחם הפני' ומקריבי' קרבנות ולובשי' בגדי כהונה ולא הגרי' עצמם ולא בניהם. ואם אמת המדרש שהביא למעלה לזה כיון:

(ב) בג / בעניך] בעיניך בג / שנצטער] שנתחבט בג 71 *ונתן] ותתן א / ללבוש] ללבוש ובא זה והושיטו בקנה ('ובא ... בקנה' בין השיטין ב) בג / מנחמו] מפייסו (בין השיטין ב) ומנחמו בג 72 זה! זו ג / זה? זו בג / זוכה] זכה בג / למצוות] לטלית בג 73 בנותיהם] את (בין השיטין ב) בנותיהם בג / לכהונה] לכהונה ויהיו בניהם כהנים גדולים ('ויהיו ... גדולים' בין השיטין ב) בג / עולות] ומעלים (בין השיטין ב) עולות בג / מזבח] המזבח בג 74 לחם זה] דבר אחר (בין השיטין ב) לחם זה הג / שמלה זהו] ושמלה אלו בג / ע"כ] הרי במקדש אבל בגבולים לחם זו חלה ושמלה זו ראשית הגז. אמרו אלולי אריכות פנים שהאריך ר' יהושע עם עקילס היה חוזר לסורו וקרא עליו טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר. (בשולי הגיליון ב) עד כאן לשונו בג / שבנותיהם] שמבנותיהם בג 75 *בניהם] ביניהם א 76 אמת] ליתא בג / למעלה] למעלה אמת בג

71 ונתן ... ללבוש: בראשית כח, כ. 72 לכו לחמו בלחמי: משלי ט, ה.

פרק י"א

א. אמר המניח. שמציאותו בזה העולם והתערבותו עם בני אדם יהיה בעוני ושפלות
 [א51] ובסבל חולאים ונגעים זה יראה מנבואת זכריה פ' ט' / אמר גילי מאד בת ציון הריעי בת
 ירושלים. על הדרך הזה בא לירושלים רוכב על חמור להורות שתשועתו איננה לתת
 5 הצלחה ומעלה לגופות רק לנפשות ובחר מהתלמידים אנשי' רקי' מהצלחות זה העולם
 מבלי מבוא <ב>שום חכמה וערמה. על פסוק זה פרש"י הנה מלכך יבא לך וא"א לפתרו
 אלא על מלך המשיח, שנא' וירד מים עד ים. ולא מצאנו מושל כזה בבית שני. רש"י
 פי' אמת במה שפי' שא"א לפתרו אלא על מלך המשיח אבל טעה באומרו ולא מצאנו
 וכו', כי הוא דימה שממשלת המשיח תהיה גופנית ר"ל שהוא עצמו ימשול ואיננה רק
 10 נפשית והממשלה היא התפשטות אמונתו בעולם. ואמרו עוד בב"ר לר' משה הדרשן
 על אוסרי לגפן עירה כשיבא משיח לירושלים להושיע הוא אוסר חמורו וירכב עליו
 ויבא לירושלים וינהג עצמו בעוני, שנא' עני ורוכב על חמור ולשורקה בני אתונו
 כשיבא לקבץ את ישראל כד"א אשרקה להם ואקבצם וירכב על בן אתונו. וכן הוא
 אומר גילי מאד בת ציון:

15 אמר המשיב. נשיב לו שכונת הפסוק כי לא בחרבו ירש ארץ וזרועו לא יושיע לו כי
 לא לו המלחמה כי אם לה' וכן הוא אומר ויצא ה' ונלחם בגוים ההם. עוד נוכל לומר כי
 מלת עני תורה כי מלך המשיח יהיה עניו ושפל רוח. או ירמוז שיהיה שונא בצע ולא
 ישים מגמתו להרבות כסף וזהב ולא יכסוף לרכוב על סוס כדי שלא ירבה לו סוסים כמו
 שנצטוו מלכי ישראל מהרבות כסף וזהב וסוסים. ואם על דרך זה בא יש"ו לירושלים

2 [ושפלות] ובשפלות ג 3 [ובסבל חולאים] וסבלות חליים ג / זכריה] זכריהו ג 3-4 בת ירושלים] בת ירושלים
 הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור ועל עייר בן אתונו ג 4 על הדרך הזה] ועל זה הדרך ג /
 לירושלים] אל ירושלים ג 5 מהתלמידים] מהתלמידים ג 7 שנא' ... ים] שנאמר כאן ומשלו מים עד ים ומנהר
 עד אפסי ארץ ג 7-8 רש"י פי' פירוש רש"י ג 8 שפי' שאמר ג / מלך] ליתא ג 8-9 ולא מצאנו וכו'] ולא
 מצאנו מושל כזה בישראל בבית שני ג 9 ר"ל] רוצה לומר ג / ואיננה] ואיננה כן ג 10 אמונתו] מעל תיבה
 מחוקה א 11 על] על פסוק ג / להושיע] להושיע את ישראל ג / וירכב] וירכוב ג 12 וינהג] וינהוג ג / בעוני
 בעניה ג 13 כד"א אשרקה] כמה דאימר ואשרקה ג / וירכב] ירכוב ג 14 גילי] מעל תיבה מחוקה א / בת
 ציון] בת ציון (והלא כבר נאמר על המשיח וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתה הוה. זכו ישראל עם ענני שמיא
 לא זכו עני ורוכב על חמור) הסוגריים בכה"י ג 15 יושיע] תושיע ג 16 וכן הוא אומר] כמו שכתוב בג
 17 כ] מעל תיבת 'על' מחוקה א 18 סוס] תיקון על גבי תיבה קיימת ('פסוק') א 19 ואם ... זה]
 ואמר ועל הדרך הזה בג / בא] בוא ג

3-4 גילי ... בת ירושלים: זכריה ט, ט. 6 הנה מלכך יבא לך: שם. 6-7 וא"א ... בבית שני: רש"י על
 אתר; Pugio, 441, 562, 638, 647, 841. 7 וירד מים עד ים: תהילים עב, ח. 11-14 אוסרי ... בת
 ציון: בראשית רבתי, יחי מט, יא, מהדורת אלבק, עמ' 239 (בש"נ); Pugio, 842. 11 אוסרי לגפן
 עירה: בראשית מט, יא. 12 עני ורוכב על חמור: זכריה ט, ט. ולשורקה בני אתונו: בראשית מט, יא.
 13 אשרקה להם ואקבצם: זכריה י, ח. 15 כי לא ... יושיע לו: על פי תהילים מד, ד. 16 ויצא ...
 בגוים ההם: זכריה יד, ג.

- 20 נשיב לו שקודם בא יש"ו באו אנשי רבי' בירושלי' רוכבים על חמורים ואחריו ג"כ, הבשביל זה נאמר שיהיו כולם משיחים זה איננו:
- ב. אמר המניח. עוד אמרו בסיפרא ר' יוסי הגלילי אומר צא ולמד זכות מלך המשיח ושכרם של צדיקים מאדם הקדמוני שלא נצטוו אלא מצוה אחד בלא תעשה ועבר עליה, ראה כמה מיתות נקנסות לו ולדורותיו ודורות דורותיו עד סוף העולם. וכי איזו מידה מרובה מידת הטוב או מידת פורענות הוי אומר הטוב. ומלך המשיח המתענה והמצטער בעד הפושעים, שנא' (הנה) *והוא מחולל מפשעינו *מדוכא מעונותינו, עאכ"ו שיזכה לכל הדורות הה"ד וה' הפגיע בו את עון כולנו:
- אמר המשיב. כונת זה המאמר הוא להורות לנו שבימי מלך המשיח יהיו רשעים ופושעי' בישראל וימותו באותן מלחמות שיעשה משיח בן יוסף כמו שמתו בגאולת מצרים, כפי המדרש על וחמושים עלו בני ישראל מארץ מצרים א' מחמשה יצא. וע"ז נאמר וצרפתי' כצרוף הכסף ועל זה יצטער מלך המשיח מאד:
- ג. אמר המניח. עוד במס' סנהדרין פ' חלק ר' יהושע נ' לוי אשכחיה לאליהו ולרשב"י דהוו קימי אפיתחא דג"ע. א"ל אתינא לעלמא דאתי. א"ל אם ירצה אדון זה. א"ר

20 חמורים] מעל תיבה מחוקה א 21 איננו] אינו בג 22 צא ולמד] אם נפשך לידע מתן שכרם של צדיקים לעתיד לבא צא ולמד ג 23 אחד] אחת ג 24 נקנסות] נקנסו ג / ודורות] ולדורות ג / העולם] כל הדורות ג 25 הטוב] הטובה ג / פורענות] מעל תיבת 'הרע' מחוקה א הפורענות ג / הטוב] מדת הטובה מרובה אם מדת הפורענות מעוטה (בסוגריים עם סימן מחיקה: הרי כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות השב מן הפיגול ומן הנותר והמתענה ביום הכפורים על אחת כמה וכמה) ג 26 *והוא] הוא א / *מדוכא] מדוכנו א ומדוכא ג 27 הדורות] הדורות כלן ג / הה"ד] ההוא דכתיב ג / וה' ויי ב 28 יהיו] יהיו בג 30 יצא] יצאו בג 31 הכסף] את הכסף ובחנתים כבחון את הזהב הוא יקרא בשמי ואני אענה אותו אמרתי עמי הוא והוא יאמר י"י אלהי (ההשלמה בין השיטין בסוגריים ב) בג 32 ולרשב"י] ולרבי שמעון בן יוחאי ג 33 א"ל] אמר ליה (וכן הוא להלן בדברי המניח) ג / אדון זה] האדון הזה ג 34 יהושע] יהושע בן לוי ג / ג' שלשה ג / שהשכינה] השכינה היתה ג 35 אתי] אתא ג / היכא] והיכא ג 36-35 ומאי סימניה] ומה סימניה ג

22-27 ר' יוסי הגלילי ... כולנו: ספרא ויקרא, חובה, פרשה יב, פרק כ (בש"ג); Pugio, 866 ושם בטעות: 'in libro Siphre'. במקבילה הספרדית (ET, 11.4) הועבר הקטע כולו לסוף הפרק, לפני העניין הד'. חלקו השני של המדרש ('ומלך המשיח המתענה' וכו') אינו בספרא לפנינו ויש כאן כפי הנראה זיוף. ראו על כך בהרחבה, שקיעין (לעיל, הערה 120 במבוא), עמ' 65-67. 26 והוא ... מעונותינו: ישעיהו נג, ה. 27 וה' ... עון כולנו: שם, ו. 30 וחמושים ... מחמשה יצא: מכילתא, מסכתא דפסחא, בא, יב, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 41, ועוד. וחמושים ... מארץ מצרים: שמות יג, יח. 31 וצרפתי' כצרוף הכסף: זכריה יג, ט. בנוסח המסורה נוספה תיבת 'את' ככ"י ג. לנוסח הפנים ישנן מקבילות בקרב חכמי ימי הביניים. ↑ 32-39 ר' יהושע ... תשמעו: בבלי סנהדרין צח ע"א (בש"ג); Pugio, 351; LD, 104-105. נוסח המדרש כאן נבדל בפרטים מסוימים מנוסח דפוס וילנא. כך למשל הגרסה אצלנו 'אפיתחא דג"ע' במקום 'אפיתחא דמערתא דרבי שמעון בן יוחאי'; 'אפיתחא דרומי' (התיבה 'דרומי' הושלמה על פי המקורות המקבילים לכ"י א) במקום 'אפיתחא דקרתא'; 'אשכחיה לאליהו ולרשב"י' במקום 'אשכחיה לאליהו'. לכל הדוגמאות הללו מצויות מקבילות בנוסח

יהושוע שניים ראיתי 'וקול' <ג' (קולות) שמעתי. פרש"י שהשכינה עמהם. א"ל אימת
 35 אתי משיחא. א"ל זיל שייליה לדידיה. א"ל היכא יתיב. א"ל אפיתחא <דרומי>. ומאי
 סימניה. יתיב בני עניי סובלאי חוליי. ופרש"י מנוגעים והוא כמו מנוגע, דכתי' (והנה)
 *והוא מחולל מפשעינו וכת' אכן חליינו הוא נשא ומכאובנו (הוא) סבלם ואנחנו
 חשבנוהו נגוע וכו'. אזל לגביה א"ל אימתי אתי מר. א"ל היום. אתא לגביה אליהו
 א"ל שקורי משקר דאמר לי היום. א"ל היום אם בקולו *תשמעו. מזאת המימרא נלמוד
 40 ד' עניינים. א' שבזמן אלו החכמי' שיש יותר מאלף ומאתים שנה כבר נולד משיח. ב'
 שהיתה ישיבתו ברומי'. *ג' שעם היות שביאתו ראשונה היתה באותו זמן זה אלף ד'
 מאות י"ב שנה עם כל זה בכל יום הוא בא מחדש לכל המאמינים. ד' מ"ש בתחילת
 הפרק שענייניו הם בעוני ושפלות | זהו כונת הפרק: [51b]

אמר המשיב. זה המאמר אינו נלקח כפשוטו אלא הוא מליצה כל' הוא מוכן כל זמן שנהיה
 45 ראויים להגאל מצד כשרון המעשים, כמ"ש בסוף המאמר היום אם בקולו *תשמעו.
 ואמרו אפיתחא דרומי ר"ל כאשר ינתן רשות למלך המשיח ליכנס בתוכה. ואמרו

36 בני' ביני ג' / סובלאי חוליי] סובלי חללים ג' / ופרש"י] פירש רש"י ג' / כמו] נמי ג' / דכתי' כדכתיב ג'
 37 *והוא] הוא א' / אכן] אחן ג' 38 חשבנוהו נגוע וכו'] חשבנוהו נגוע מוכה. (והוא עם המנוגעים וכולם שרי
 ואסרי בחד זימנא ואיהי שרי חד ואסר חד דילמא מיבעינא מיניה דלא איעכב פירש רש"י משיח שרי חד נגע
 ומנקוהו וקשרו ואחר כן מתיר נגע אחר וקשרו ואין מתיר כל נעיו ביחד דסבר אימר בעינא לגאול את ישראל
 ולא אתעכב בקשירת הנגעים (הסוגר בכה"י) ג' / אזל לגביה א"ל] אזל לגביה אמר ליה. פירש רש"י רבי
 יהושע בן לוי למשיח. שלום עליך רבי ומורי. אמר ליה עליך שלום בר ליוואי אמר ליה (הסוגר בכה"י) ג' /
 אימת] לאימת ג' / א"ל היום] אמר לי היום ג' / לגביה אליהו] לגבי אליהו (אמר ליה מאי אמר לך. אמר ליה
 שלום עליך בר ליוואי. אמר ליה אבטחך לך ולאבוך לעלמא דאתי) הסוגריים בכה"י ג' 39 משקר] משקר בי
 ג' / לי היום] לי היום אתינא ולא אתינא (אתינא ולא אתינא' בין השיטין) ג' / א"ל היום] אמר ליה הכי אמר
 לך היום ג' / *תשמעו] תשמע א' 40 א"ל] האחד ג' / אלן] אלה ג' / נולד משיח] היה נולד המשיח ג' / ב' השני ג'
 41 *ג' ד' א' השלישי ג' / ראשונה] הראשונה ג' / זמן] הזמן ג' 42 יום] יום ויום ג' / המאמינים] מי שהוא מודה בו
 לפי סברתם ומאמין בו ג' / ד' הרביעי ג' / מ"ש] מה שאמרנו ג' 43 שענייניו ... ושפלות] שעניינו היה בשפלות
 ועוני ג' / זהו] זהו בג' 44 מליצה] ליתא בג' / מוכן] מוכן לבא בג' 45 כשרון] כשרות בג' / כמ"ש] כמו שאמר
 בג' / *תשמעו] תשמע א' 46 דרומי] ירמוז שמלך המשיח יקבל המלכות בסוף מלכות רומי שהיא החיה הרביעית
 שראה דינאל בג' / ר"ל] ולשון פתחא דרומי ר"ל ב' ולשון אפתחא דרומי רצה לומר ג'

הבבלי בכ"י מינכן 95 (ראו דקדוקי סופרים לסנהדרין, עמ' 292) ובכמה כתבי יד נוספים. הקטע
 הראשון בין סוגריים שנוסף בכ"י ג' חסר במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 543A; *ET*, 11.3), והקטע
 השני שנוסף בין סוגריים חסר גם בגרסת מרטיני, אך נמצא בבבלי. ↑ 34 שהשכינה עמהם: רש"י
 שם, ד"ה 'קול' שלושה', ושם בארמית: 'דשכינה הוה בהדיהו'. 36–38 מנוגעים ... נגוע וכו': רש"י
 שם, ד"ה 'סובלי חללים'. 37 והוא מחולל מפשעינו: ישעיהו נג, ה. 37–38 אכן ... נגוע וכו': שם, ד.
 39 היום אם בקולו תשמעו: תהילים צה, ז. 44 זה המאמר: בבלי סנהדרין צח ע"א. אינו נלקח
 כפשוטו: לפי הפרוטוקולים הלטיניים של ויכוח טורטוסה (*LD*, 396) טענו היהודים שגם בדרך הפשט
 מוכח מדברי ר' יהושע (שחי 300 שנה אחר החורבן) שהמשיח טרם הגיע. והשוו ויכוח הרמב"ן (לעיל,
 הערה 40 במבוא), עמ' שו.

דהנה יתיב בני עניי סובלי חולאי רמוז שגם בהיותינו בתכלית הענייות והשפלות לא נתיאש מן הגאולה אבל יחזק לבנו שבאותו הזמן *נהיה נגאלים, כמו שרמוז בתורתנו הקדושה בפ' האזינו אמר כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב וכו' ובסוף הרנינו גוים עמו. 50 ואמרו שענייניו בשפלות ועוני כבר השבנו למעלה במאמר עני ורוכב על חמור. ואמרו מחולל מפשעינו שב אל משיח בן יוסף שימות במלחמה. ומ"ש בתחילת המאמר ריב"ל אשכחיה לאליהו ולבסוף אם ירצה הארון הזה שב אל אליהו, ר"ל ברצון אלהי שכנהו בלשון אליהו. וזה אומרו ב' <ראית-י> וקול ג' <שמעתי-י>. ופרש"י שכינה ותלה ראייה לשנים שהם רשב"י וריב"ל שהיו מושגי' בחוש, אבל השכינה שלא תושג בעניי תלה שמיעה שהיא השגה יותר רחוקה מראייה: 55

47 דהנה] דהוה בג / בני] ביני בג / חולאי] חולאים בג / הענייות] העניות בג 48 נתיאש] מעל תיבה מחוקה א / *נהיה] ונהיה א / שרמוז] שרמוז ג 49 אמר כי] אמר כי ידין י"י עמו ועל עבדיו יתנחם כי ('ידין ... כי' בין השיטין) ב / וכו'] ליתא בג 50 שענייניו] שענינו בג 51 ואמרו] ואמרו והוא ('הוא' בין השיטין ב) בג / ומ"ש] ומה שאמר בג 52 ר"ל] רצה לומר ג 53 ב' ... ג' שנים ... שלשה בג / שכינה] השכינה היתה עמהם ('היתה עמהם' בין השיטין ב) בג 54 שהם] שהרי בג / רשב"י] ר' שמעון בן יוחאי בג

49 כי ... ועזוב וכו': דברים לב, לו. 49–50 הרנינו גוים עמו: שם, מג. 50 עני ורוכב על חמור: זכריה ט, ט. 51 מחולל מפשעינו: ישעיהו נג, ה.

פרק י"ב

א. אמר המניח. נבאר איך ביאתו היתה מבושרת על יד קורא ומכריז במדבר ושגלות היהודים הוא בסבת השנאה ששנאוהו הנק' שנאת חנם, וגם מן היום ההוא והלאה נסתמו השמים לבלתי שמוע אל תפלת שום יהודי ועם כל זה שערי תשובה לעולם פתוחים. 5 אמר עוד המניח מפורסם הוא שביאת משיחנו נתבשרה זמן מועט קודם בוא ע"י המאושר ר' יוחנן בן זכריה הנק' ש' יואן בטיסטה הוא אשר הוכיח המלך הורדוס על אשר לקח את אשת אחיו לו לאשה ועל זה הרגה אותו אשת הורדוס כמו שכתו' בס' גוריון, ושם כתו' הוא ר' יוחנן אשר טבל יש"ו בירדן עם היות שהיהודים בזמנינו זה מחקו זה מהספרים כמו שמחקו מימרות אחרות כהנה וכהנה מעידות על אמיתות הדת החדשה. 10 וזה ר' יוחנן היה קורא ומכריז במדבר לבני אדם לעשות תשובה ואומר להם שמלכות שמים מתקרב וטובל כל הבאים אחריו. וידוע שזה הדבר היה ראוי להתחדש קודם ביאת הגואל זמן מועט וכמו שהעידו ב' נביאים. א' ישעיה קאפי' מ' קול קורא במדבר וגו' והב' מלאכי פ"ג קראו מלאך הנה אנכי שולח מלאכי וכו'. וכן היה כי אחר

2 ביאתו שביאתו בג 3 הוא] היא ג / השנאה] הקנאה והשנאה ג / ששנאוהו] מעל תיבה מחוקה א שלקחו נגדו ג / הנק'] הנקראת ג / מן היום] כי מהיום ג 5 פתוחים] הם פתוחים ג / אמר עוד המניח] בין השיטין ג 6 המאושר] המאושר שבבני אדם ג / הנק' ... בטיסטה] הנקרא שנט יואן בטיסטה אשר היה מקרובי המלך ג / הורדוס] הורדוס ג 7 ועל] על ג / הורדוס] הורדוס ג 8 גוריון] בן גוריון ג / יש"ו] את ישו הנוצרי ג / עם] רק עם ג 9 אחרות] אחרות מהתלמוד ג 11 וטובל] והיה טובל ג / אחריו] אליו ג / הדבר] הענין ג 12 זמן] בזמן ג / ב' שני ג / א' האחד ג / קאפי'] פרק ג / קול] באמרו קול ג 13 במדבר וגו'] במדבר פנו דרך י"י ישרו במערה מסלה לאלהינו ג / והב' והשני ג / פ"ג] ליתא ג / קראו מלאך] כי במקום אחד קראו מלאך פרק שלישי מנבואתו באמרו ג / מלאכי וכו'] מלאכי ופינה דרך לפני ופתאום יבא אל היכלו האדון

6 ע"י ... בן זכריה: per beatum Ioannem Baptisam filium Zachariæ filium sacerdotis templi Hierosolymitani' (MBVP, 543C; cf. ET, 12.1) כהן מקדש ירושלים]. כהונתו של זכריה נזכרת בלוקס א, ה. 7-6 אשר הוכיח ... אשת הורדוס: quem quidem Ioannem Rex Herodes in vinculis posuit, eo quod eundem regem beatus Ioannes increpabat, quia uxorem fratris proprii in uxorem acceperat contra divinam legem, et finaliter mulier ipsa fecit illi caput amputari' (ibid.) באויקים, מאחר שיוחנן המבורך הוכיח את אותו מלך, (על) אשר לקח את אשת אחיו לאישה, כנגד התורה האלוהית, ולבסוף האישה עצמה הביאה לכך שייערף ראשו]. 8-7 בס' גוריון: ספר יוסיפון, נח, מהדורת פלוסר, ירושלים תשל"ט, עמ' 271 שורות 3-6, ושם צוינה הריגתו בידי הורדוס (הוא הורדוס אנטיפס) אך לא נזכר מאסרו ואף לא עריפת הראש במצוות אשת הורדוס, כבגרות המקבילות הלועזיות. פרטים אלו מופיעים בהרחבה במתי יד, ג-יא; מרקוס ו, יז-כט. 9 מחקו זה מהספרים: הכוונה לתיבות 'אשר טבל יש"ו בירדן'. לפנינו ביוסיפון (שם, שורה 6): 'הוא יוחנן אשר עשה טבילה טרם כל'. היו אומנם כתבי יד שגרסו 'הוא ר' יוחנן אשר הטביל טרם כל טובל לפי דברי המחזיקים בחוק ישוע בן יוסף בן פנדירא הנוצרי, אולם לדברי פלוסר מדובר בתוספת שאינה שייכת לנוסח המקורי, והצנזור השמיטה (ולא היהודים). ראו בכרך המבוא במהדורתו, עמ' 57-58. 10-11 וזה ... הבאים אחריו: מתי ג, א-ו ומקבילות. 12-13 קול קורא במדבר וגו': ישעיהו מ, ג. 13 הנה אנכי שולח מלאכי וכו': מלאכי ג, א (בש"נ).

15 זמן מועט שהתחיל הוא להכריז במדבר מיד בא המשיח ונתגלה כפי מה שהורה עליו מלת פתאום. ובמקום אחר קרא אותו אליהו הנביא וכו'. וזה הפועל עצמו עשה הרב יוחנן מהשבת לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם:
 אמר המשיב. נשיב לו שפעולות ר' יוחנן הם מקובלות אצלם. וישעיה ומלאכי ע"ה נבאו על משיחנו שיבא ב"ב לא על יש"ו:

20 ב. אמר המניח. אמנם היות הגלות בסבת השנאה אשר שנאוהו זה יראה מהמימרא הנאמרת באלה הדברי' רבה על בני' לא אמון במ, אמר הקב"ה בני' אתם שאין בכם אמנה עמדתם לפני בהר סיני ואמרתם כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע אני אמרתי אלקים אתם ובני עליון כולכם. כיון שאמרתם לעגל אלה אלקיך ישראל אף אני אמרתי לכם אכן כאדם תמותון. כנסתי לכם את ארץ אבותיכם ובניתם לפני בית הבחירה ואמרתי לא תהיו גולים ממנה לעולם. כיון שאמרתם אין לנו חלק בדוד אף אני אמרתי לכם וישראל גלה מעל אדמתו. מי שיעיין הטב בזאת המימרא יראה ממנה ברור (בעבור) כונתו בעבור שאמרו ישראל אין לנו חלק בדוד בימי רחבעם או שבע בן בכרי | לא מצאנו שיחייב להם לעון שבעבורו יתחייבו גלות ובפרט גלות אשר כזה, [א52] כי גלות בבל שהיה בסבת ע"ז וג"ע וש"ד לא עמד רק ע' שנה ואיך ידומה שבעבור עוון קל יענשו בעונש ארוך. ועל זה יש לנו בהכרח לומר כי זה דוד הנאמר פה הוא משיח כי בעבור המרד שמרדו בו נתחייבו בזה הגלות. ויראה שהמשיח נק' דוד ממה 30

אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר י"י צבאות ג / אחר] אחר מנבואתו ג
 15 קרא אותי] קוראוהו ג / אליהו הנביא וכו'] אליהו הנביא פרק אחרון אמר הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום י"י הגדול והנורא והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם ג 18 ב"ב] מהרה בימינו בג 19 השנאה אשר שנאוהו] שנאת חנם ששנאוהו ג 20 רבה] רבא ג / על] על פסוק ג 21 אמנה] אמונה ג 22 אלקיך ישראל] אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים ג / אף] ואף ג 23 תמותון] תמותון וכאחד השרים תפולו ג / כנסתי לכם את] וכינסתי אתכם אל ג 24 חלק בדוד] חלק בדוד ולא נחלה בכך ישי ג 25 הטב] היטב ג / ברור] בברור ג 26 כונתו] כוונתו ג / שאמרו] כי זה הוא שאמרו ג / חלק] חלק ונחלה ג / או] או בימי ג 27 שיחייב] שנחשב ג 28 וג"ע וש"ד] ושפיכות דמים וגלוי עריות ג 29 עוון קל] דבור בקל ג / בעונש ארוך] לזה הגלות הארוך ג / בהכרח לומר] לומר בהכרח ג 30 משיח] המשיח ג / בזה] לזה ג

15 קרא ... הנביא וכו': מתי יא, יד. 16 מהשבת ... על אבותם: על פי מלאכי ג, כד. 20 בני' לא אמון במ: דברים לב, כ. 20–25 אמר ... מעל אדמתו: אינו בדברים רבה אך נמצא בספרי דברים שכ, כ, מהדורת פינקלשטיין, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 366–367 (ובמקבילות מאוחרות); *Pugio*, 261. 21 כל ... נעשה ונשמע: שמות כד, ז. 21–22 אני ... עליון כולכם: תהילים פב, ו. 22 אלה אלקיך ישראל: שמות לב, ד. 23 אכן כאדם תמותון: תהילים פב, ז. 24 אין לנו חלק בדוד: שמואל ב' כ, א. 25 וישראל ... מעל אדמתו: עמוס ז, יא. 26–27 שאמרו ... בן בכרי: שמואל ב' כ, א (שבע בן בכרי); מלכים א' יב, טז (בימי רחבעם, ושם 'מה לנו חלק בדוד'). 28 בסבת ע"ז וג"ע וש"ד: חטא עבודה זרה, הרג הנביאים וגילוי עריות]. (*MBVP*, 543F) 'propter idololatriæ peccata, et Prophetarum homicidia, et adulteria' [בגלל

שאמרו באיכה *רבתי הדין מלכא משיחא אי מן חייא הוא דוד שמייה ואי מן קאטולייא דוד שמייה. וא"ר תנחומא אנא אימא טעמא מגדיל ישועות מלכו ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם, לדוד כתי' ולא למשיחו ולדוד. והם עצמם שואלים במקומות רבים בתלמוד דבר זה מהגלות ולא מצאו בסבה אחרת אלא שנאת חנם שהייתה ביניהם. והאמת איתם כי מרוב השנאה והקנאה שהייתה בנייהם הגיע הדבר שלא האמינוהו והרגוהו:

אמר המשיב. נשיב לו שכל הגליות נמשכות בשביל החלק המלכות כי אילו היו לאחדים לא היו עובדי' ע"ז לפי שתחילת *עובדם ע"ז היה כדי שלא תחזור עשרת השבטי' לבית דוד וזה בעצת ירבעם ולפי' גלו מארצם י' שבטי'. זאת היתה גלות ראשונה. ונמשך ג"כ חרבן בית שני בסבת זה כי לא עלו כולם עם עזרא הכהן וע"כ שלטו האומות עלינו. וזהו מ"ש ביומא ר' שב"ל הוה סחי בירדנא. אתא רבא בר בר חנה. א"ל *אלהא סנינא לך דכתי' אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז. אילו עשיתם עצמכם כחומה ועליתם בימי עזרא נמשלתם כטירת כסף שאין הרקב שולט בו, עכשיו שלא עליתם כולכם כדלתות נמשלתם כארז שהרקב שולט בו. עוד סיבה אחרת כי חרבן בית שני היתה בסבת שנאת חנם ומחלוקות שהיו בנינו והקטני' לא נשמעו לגדולי' והגדולי' והרבני' היו רוצי' להשלים <עם טיטוס> שבא בירושלי' במצות קיסר

31 *רבתי] רבתי' א רבתי אמר ר' יהודה בר' סימון אמר בשם ר' שמואל בר יצחק ג / קאטולייא קטולייא הוא ג 32 וא"ר] ואמר רב ג / מגדיל] שנאמר מגדיל ג 33 לדוד² ... ולדוד] למשיחו ולדוד אין כתיב כאן אלא למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם ג 33-34 שואלים ... בתלמוד] במקומות רבות בתלמוד שואלים ג 34 דבר] בסבת ג / מהגלות] הגלות ג / בסבה] בו סבה ג / אלא] רק ג / ביניהם] ביניהם ג 35 בנייהם] ביניהם ג 37 הגליות] הגליות בג / נמשכות] נמשכו בג 38 *עובדם] עובדם א עשותם בג / היה] היתה בג 39 י' שבטי'] עשרת השבטים בג / ראשונה] ראשון בג 41 והוה] זהו ג י' עם סימני מחיקה ב / מ"ש] מה שאמרו בג / אתא] אתה ג / רבא] רבה בג / א"ל *אלהא] א"ל הא א יהב ליה ידא אמר ליה [בין השיטין ב] אלהא בג 42 אילו] אם בג 43 ועליתם] ועליתם כולכם בג 44 כדלתות] אלא כדלתות בג 45 ומחלוקות] ומחלוקת בג / שהיו] שהיה ג / בנינו] בנינו בג / נשמעו] שמעו בג 46 והגדולי' והרבני'] והגדולים לרבנים והרבנים בג

31-33 הדין ... למשיחו ולדוד: איכה רבה (וילנא) א, נא (בש"ג), ושם: 'אי ממייתא הוא'; Pugio, 672. 31-32 הדין ... דוד שמייה: במקבילה הלטינית הובא בשיבוש: 'si hic rex Messias, Deus unus est; David est nomen eius' (MBVP, 543G) – דוד שמו'. ובדפוס ראשון (Zürich 1552, p. 113) צורף משפט זה: 'si de mortuis, David est nomen eius' [ואם מן המתים (הוא) – דוד שמו]. בגרסה הספרדית הובא הקטע כסדר (ET, 12.4). 32-33 מגדיל ... עד עולם: תהילים יח, נא. 33-34 והם ... שהייתה ביניהם: בבלי יומא ט ע"ב; ירושלמי יומא לח ע"ג. במקבילות הלועזיות העניין כולו מובא באריכות רבה, ושם טוען הלורקי שחכמי התלמוד צדקו בתלותם את אורך הגלות בחטא שנאת חנם, אולם הללו לא הבינו שנאת החינם הרת האסון הייתה זו שכוונה כלפי המשיח (MBVP, 534H-544A; ET, 12.5). והשוו תשובות הרשב"א, מהדורת דימיטרובסקי (לעיל, הערה 109 במבוא), חלק ראשון (א), סימן לו, עמ' קצו-קצז. 41-44 ר' שב"ל ... שולט בו: בבלי יומא ט ע"ב. 42 אם ... לוח ארז: שיר השירים ה, ט. 46 להשלים עם טיטוס: השו"י יוסיפון, עז-עט, מהדורת פלוסר, ירושלים תשל"ט, עמ' 356-374

רומי והקטני' והפריצים לא רצו להשלים ובסיבת מחלוקתם נחרב הבית. עוד היום יש ביננו שנאות ומחלוקות שאין הקטני' נשמעי' לגדולי' וזאת היא סבת אורך הגלות. וידוע שכל מחלוקת שבא להריסת קבוץ אפי' יהיו צדיקי' כלי', כ"ש גדול הש' שאפי' ישראל עובדי' ע"ז ושלום בינהם אמר הקב"ה כביכול איני יכול לשלוט בהם, שנא' חבור עצבי' אפרים הנח לו. אבל משנחלקו מהו אומר חלק לבם עתה יאשמו. ראה כמה גדול השלום ושנוי המחלוקת:

ג. אמר המניח. ולא זה העונש נמשך להם בלבד אלא גם זה שהשי"ת מאותה שעה והלאה סתם מהם לבלתי שמוע תפילתם כמ"ש בברכות פ' א"ע א"ר אלעזר מיום שחרב בה"מ ננעלו שערי תפלה, שנא' סתם תפילתי. א"ר אלעזר מיום שחרב בה"מ פסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהן שבשמים, שנא' ונתת <אותה> קיר ברזל *בינך ובין העיר. אבל עם היות ששערי תפלה <ננעלו> שערי תשובה לעולם פתוחים. וזה יראה מאותה המימרא שאמ' במדרש תהלים א"ר שמואל שערי תפלה פעמי' פתוחי' פעמי' ננעלים אבל שערי תשובה אינם ננעלים לעולם, שנא' מבטח כל קצוי ארץ וים רחוקים. מה הים הוה אינו נעול לעולם אלא כל המבקש לרחוץ רוחץ כל שעה כך התשובה בכל שעה שרוצה לעשותה עושה:

אמר המשיב. אלו הפסוקי' שהביא נאמרו על בית ראשון. וגם אינו ר"ל שבכל עת יהיו שערי תפלה ננעלים רק כשאין עושי' רצונו ית', וז"ש במדרש תהלים א"ר שב"נ שערי תפילה פעמים פתוחים פעמי' ננעלים וכבר הביא המדרש הוא בכאן. גם מצינו מחכמי

47 והקטני' והקנאים בג / מחלוקתם] מחלוקתם בג 48 ביננו] ביננו בג 49 כ"ש] כמו שאמרו בג / הש' השלום בג 50 בינהם] ביניהם בג 52 ושנוי] ושנאוי בג / המחלוקת] המחלקת ב 53 נמשך להם בלבד] בלבד נמשך להם ג / גם] אף גם ג 54 כמ"ש] כמו שאמרו ג / בברכות] במסכת ברכות ג / א"ע] אין עומדין ג / אלעזר] אליעזר ג 55 שנא'] שנאמר גם כי אזעק ואשוע ג / א"ר] ואמר ר' ג / אלעזר] אליעזר ג / שחרב בה"מ] שחרבה ירושלים ג 56 פסקה] נפסקה ג / לאביהן] ובין אביהם ג / שנא'] שנאמר ואתה קח לך מחבת ברזל ג / *בינך] בניך א 57 פתוחים] הם נפתחים ג 58 תהלים] תלים ג / א"ר שמואל] ר' חנינא בר פפא שאל לר' שמואל בר נחמני מהו סכותה בענן לך מעבור תפלה אמר ליה ר' שמואל בר נחמני ג 58-59 פתוחי' פעמי' ננעלים] הם פתוחים ופעמים הם ננעלים ג 59 אינם ננעלים לעולם] לעולם הם פתוחים ג / ארץ] ליתא ג 60 המבקש] מי שמבקש ג / לרחוץ רוחץ] לרחוץ בו רוחץ בו ג / כל שעה] בכל שעה שהוא רוצה ג 61 שרוצה לעשותה] שהוא רוצה לעשות תשובה ג / עושה] ... והקב"ה מקבלה ב עושה אותה והקב"ה מקבלה ג 62 יהיו] יהיו בג 63 ננעלים] ננעלים בג / וז"ש] והוה שאמרו בג / תהלים] תלים בג / א"ר שב"נ] א"ר שמואל בר נחמני בג 64 פעמים ... ננעלים] פעמים הם 'הם' בין השיטין ב פתוחים ופעמים הם 'הם' בין השיטין ב ננעלים בג / הוא] ההוא בג

ובמיוחד עמ' 370-371. 49-51 גדול הש' ... יאשמו: ספרי במדבר, מב, מהדורת הורוויץ, עמ' 46; בראשית רבה לז, יא, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 355-356. 51 חבור ... הנח לו: הושע ד, יז. חלק ... יאשמו: שם י, ב. 54-57 א"ר אלעזר ... העיר: בבלי ברכות לב ע"ב; Pugio, 911, 55 סתם תפילתי: איכה ג, ח, בנוסח המסורה: 'שְׁתִּים'. 56-57 ונתת ... ובין העיר: יחזקאל ד, ג. 58-61 א"ר שמואל ... עושה: מדרש תהילים סה, ד, מהדורת בובר, עמ' קנז; Pugio, 831, 911, 59-60 מבטח ... רחוקים: תהילים סה, ו. 63-64 א"ר שב"נ ... ננעלים: מדרש תהילים סה, ד, מהדורת בובר, עמ' קנז.

- 65 התלמוד כי בעת שהיו צריכין למטר או לדברי' אחרי' היו מתפללים ומיד נענים, כמ"ש בפ' הפועלים על ר' חייא אמר משיב הרוח נשיב זיקא מוריד הגשם אתא מיטרא. והנה ר' חייא אחר חרבן הבית השני קרוב לק' אשנה. גם יש חכמי' מחכמי התלמוד היו נעני' בתפילתם תכף לעת הצורך וכמ"ש במס' תענית בפרק דחסידי':
- 70 ד. אמר המניח. נראה מכל מה שאמרנו שכל אותם תנאי' שהנחנו בפ' א' כולם נמצאי' ביש"ו ומן ההכרח היות הוא המשיח שנבאו עליו כל הנבאי':
- אמר המשיב. כבר התבאר מדברינו שאין הפסוקי' והראיות שהביא מוכרחות ואין צורך להאריך:
- ה. אמר המניח. זה מה שראינו לכתוב עתה בקצור מזה הענין. והאמת כי מה שכתבנו מזה אינו חלק ממה שאפשר להבין בין מספרי הנביאים בין ממאמרי החכמי' בקרוב דעות התורה החדשה. ויש לאומר שיאמר כנגדי אם כדברך הוא שמבוארי' לעין איך הוא שחכמי היהודי' ובפרט השוקדי' בתלמוד יומם ולילה ורואין אלו המימרות איך אינם מכירים האמת וחוזרין לדת חדשה כמו שעשית אתה. אומר בזה שתי תשובות. א' כי בספרי התלמוד יעויין בהם בג' מינין מן החמרים. החמר הא' יכול כל ענייני הדינין מקח וממכר ונזקי ממון וכל מה שבין אדם לחברו. וזה החלק הוא ליהודים כמדרגת 80 *האינפיראדור"י שלנו. החמר הב' <> כולל האסור והמותר במאכלות וזולתם וכל

65 כמ"ש] כמו שאמרו בג 66 בפ' הפועלים] בפרק הפועלים גזר ר' תעניתא אחתינהו לרבי חייא ובניו (בשולי הגיליון ב) בג / נשיב] ונשבה בג / מוריד] אמר (בין השיטין ב) מוריד בג / אתא מיטרא] ואתא מטרא כי מטא למימר מחיה המתים רגש עלמא אמרי ברקיעא מאן גלי רויא בעלמא. אמרי אליהו אתיוהו (אתיוה' ב) לאליהו מחיהו שתין פולסי דנורא. אתא אידמי להו כדובא דנורא על בינייהו וטרדינהו ('כי ... וטרדינהו' בשולי הגיליון ב) בג 67 חרבן] החרבן (והה"א מחוקה) ג / חכמי'] חכמים אחרים בג / היו] שהיו בג 68 וכמ"ש] כמו שכתוב בג 69 תנאי'] העשרים וארבעה תנאים ג / בפ' א'] בפרק הראשון על ישו היו ג בפרק הראשון ד 70 ביש"ו] במלך המשיח ג על ישו ד / ומן] אם כן מן ג / היות] נולד לנו היות ג / הנבאי'] הנביאים בגד 71 מדברינו] מדברנו ד 73 זה] זה בגד / מזה] בזה ג 74 ממה] ממאה ממה ג / בקרוב] בקיום ג 75 התורה] התורה האמיתית ג [ה]תורה ד / החדשה] חדשה ד / כדברך ... לעין] דברך הם מבוארים לעין כמו שאמרת ג 77 חדשה] החדשה ג / בזה] שיש בזה ג / א'] אחת ג 78 יכול] כולל ג 79 מקח] ממשא ומתן ומקח ג 80 *האינפיראדור"י] האינפיראדורי' א דתי האינפיראדורי' ג / שלנו] אשר לנו ג / במאכלות] ממאכלות ג

66 אמר ... אתא מיטרא: בבלי בבא מציעא פה ע"ב. 68 במס' תענית: בבלי תענית כד ע"א-ע"ב. 73 אמר המניח: במקבילות הלועזיות (*MBVP*, 544C-D; *ET*, 12.8), מופיע סיכום ארוך מזה העברי (בדפוסים המאוחרים של הלטינית תחת הכותרת 'ANACEPHALAIOSIS'). עיקרו של הסיכום זהה: כל המקורות שהובאו בחיבור הוכיחו כי כ"ד התנאים שצוינו בפרק הראשון בחיבור זה התאמתו כולם בישו והוכיחו את משיחיותו. לבסוף מציין הלורקי את כוונתו לכתוב את החיבור הממשיך, על אודות מופרכותה של הדוקטרינה התלמודית. 75-77 איך ... אתה: השוו ויכוח הרמב"ן (לעיל, הערה 40 במבוא), עמ' שג. 80 האינפיראדור"י: 'Ieyes de los'; 'leges imperiales' (*ibid.*, 544E); והשוו מגן ורומח (לעיל, הערה 109 במבוא), עמ' 7: 'ולשאר האומות ולנצרים אין להם כי אם דינים פושיטיבוש שתיקנו להם האינפיראדורי'.

העניינים שבין אדם למקום כמו התפלות והקרבנות והמועדים ומה שבין איש לאשתו ודומיהם וזהו כמו הדיקריט"י בין הנוצרים. החומר הג' כולל סיפור ענייני בראשית והאבות ומנ"ה-גיהם וענייני המשיח ותנאיו וג"ע וגהינם ותחיית המתים ויום הדין וזה החלק הג' נק' אצלי הגדות ומדרשים. והעוסקים בחכמי התלמוד עושים עקר גדול מהג' חלקי' הראשוני' ומדקדקי' אותם בכל מיני הדקדוק והחידושי' והפירושי' אשר אפשר להביא עליהם וכשמגיעים לאותה מימרא או דבור מהחלק הג' אינם משגיחין בהם אפי' דרך העברה או קריאה בעלמא, כי אין כונתם מהתלמוד רק מן הדברי' אשר בעבורם יכבדום האנשי' ויתנו להם שכר כדי שידיעו להם דרכי האסור והמותר והטמא והטהור יחדיו, עד שתמצא רבני' גדולים שהגו כל ימיהם בתלמוד ומימיהם לא ראו אפי' א' מהגדות:

אמר המשיב. נשיב לו דרך כלל כי יש הגדות רבות עצמו מספר מעידות על ביאת משיחנו אשר נאמרו אחר חרבן בית שני וגם שיבא משיח בן דוד אחר שיהרג משיח בן יוסף כמו שאמרו בברייתא ת"ר משיח שעתיד להגלות ב"ב אומר לו הקב"ה בני שאל מה אתה מבקש ואני נותן לך, שנא' אספרה אל חק ה' אמר אלי בני אתה >אני היום ילדתיך < שאל ממני וגו'. כיון שראה משיח בן יוסף שנהרג אומר לפניו רבונו של עולם איני מבקש ממך אלא חיים. א"ל עד שלא עמדת כבר נתנבא עליך דוד אביך, שנא' חיים שאל ממך נתת לו. הרי מבואר שעדיין לא בא משיח שהרי אמר שעתיד להגלות.

81 והקרבנות והמועדים] והמועדים והקרבנות ג 82 סיפור ענייני] ספורי מעשה ג 83 והאבות] וספורי האבות ג / וגהינם] וגהינם ג 84 אצלי] אצלם ג 85 מהשני ג / והחידושי' והפירושי'] והפרושים והחדושים ג 86 לאותה] לאיוז ג / או דבור] או חדוש או דבור ג 87 מן הדברי'] מהדברים ג 88 להם] אליהם ג 89 שהגו] שהוגים ג 90 א' מהגדות] דבור אחד מההגדות בג 93 משיח] משיח בן דוד ('בן דוד' בין השיטין ב) בג / להגלות] להגלות ג / ב"ב] במהרה בימינו בג / שאל] שאל דבר ('דבר' בין השיטין ב) בג 94 נתן] אתן בג 95 ילדתיך <] בין השיטין ב / שאל ממני וגו'] שאל ממני ואתנה גוים נחלתך ('אתנה ... נחלתך' בין השיטין ב) בג / כיון] וכיון בג 96 א"ל] אומר לו חיים ('חיים' בין השיטין ב) בג / עמדת] אמרת כבר נתונה לך בג / נתנבא] התנבא בג 97 נתת לו] נתת לו אורך ימים עולם ועד ('אורך ... ועד' בין השיטין ב) בג / להגלות] להגלות ג

82 הדיקריט"י": 'doctorum' (ibid.; Zürich 1552, p. 118: 'decreta sanctorum') 'של המלומדים'; 'הצווים הקדושים']. 84 הגדות ומדרשים: המקבילות הלועזיות מאריכות כאן בתיאור ההגדות והמדרשים ובין השאר מציינות את אופן הבאתם ומידת שכיחותם בתלמוד: 'post septem vel octo lectiones vel plus vel minus, reperitur quaedam talis narratio vel sermocinatio' (ibid., 544F; cf. ET, 12.10) 'אגדה או מדרש כאלה נמצאים אחרי כל שבע או שמונה סוגיות פחות או יותר'. 86-87 אינם משגיחין ... בעלמא: 'relinquunt illud et legere negligunt, dicentes quod ... בעלמא: ... est sine fructu' (ibid.) 'עוובים ומוניחים את הקריאה בו, באומרים שאין בזה פרי'. 93-97 ת"ר ... נתת לו: בבלי סוכה נב ע"א. 94-95 אספרה ... ממני וגו': תהילים ב, ז-ח. 97 חיים ... לו: שם, כא, ה, ושם 'נְתַתָּה'.

ועוד מבואר שמשיתח בן יוסף יבא קודם משיח בן דוד ועדיין לא בא. א"כ עדיין לא בא משיח בן דוד:

- 100 ו. אמר המניח. התשובה ה' שאפי' איש מהם <יראה> איזו הגדה מהגדות בעברו עליהם לא יעשו בו רושם אבל אם ילקוט אותם שהם מסכימות על עניין או תולדה אחת ויסכימם <זו> עם זו ועם הנבואות הנאמרות עליהם א"א שמתוכן לא יוציא האמת לאמיתו. והאמת כי יש הנה סברות אחרות לנעול שערי תשובה ולעור עני חכמים והוא ההרגל מנעורים על תקנת חכמי התלמוד עם אהבת הנשי' והבנים והקרובים וקושי הפרד מהם וחברתם, גם אהבת הריוח הגדול מהרבית הנמצא ביניהם בלי שום טורח ועמל כמו שאמרה ההיא מטרוניתא לר' יוחנן פניך דומים למגדלי חזירים ומלוי בריבית. [53א]
- 105 וולפי האמת כל אלה העניינים אין כח כל אדם עליו רק מי שחננו ה' לבחור בנפשו ולהשכיל ענייני זה העולם ומצייר בשכלו ציור עצום שהמנוחה האמתית היא אחר הפרד הנפש מהגוף כמו שאמר הנביא ישעיה פ' *נ"ח ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך וגו' ה' למען רחמיו יזכנו לאותה מנוחה אמן:
- 110

100 ה' השנית בגד / <יראה> [יראה ש] ד / מהגדות] אחת מההגדות ג מההגדות ד 101 [לא] בין השיטין מעל תיבת 'אם' מחוקה א אין תימה כי ג א ד / אם] בין השיטין א [אם] ד 102 ויסכימם מסכימים ג / שמתוכן] שמתוך זה ג שמתוך כך ד 103 יש הנה] הנה יש ד / סברות] סבות ג / תשובה] התשובה ג / עני] עיני גד 104 מנעורים] מהנעורים ג / תקנת] תקנות ג 105 הפרד] ההפרד ג / וחברתם] ומחברתם ג / הגדול] גדול ד / ביניהם] ביניהם גד 106 דומים] דומים בעין ג / ומלוי] או למלוי ג 107 כל אלה] עויבת כל אלה ג / כח] [כח] ד / עליו] יכול עליו ג / ה' השם יתברך ג / לבחור] לבטלו ג 108 ולהשכיל] ולהכיל ד / ומצייר] ולצייר ג / ציור] ציור ג / האמתית] והתענוג האמתיים ג והעדון האמתיים ד / 108-109 היא אחר] הם אחרי ג / מהגוף] מן הגוף ד 109 פ' *נ"ח] פ' *נ"א א פר' נא ד פרק חמישים ושמה ג ליתא ו 109-110 והשביע בצחצחות] ליתא ו 110 נפשך וגו' נפשך ועצמותיך יחליץ והיית כגן רוח וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו ג ... לא יכזבו מימיו ו / מנוחה] המנוחה ג / אמן] אמן אמן בג אמן אמן. תמו דברי החוטא והשוטה והאויל המשומד יהושע לורקי שם רשעים ירקב ושלום לכל ישראל אמן סלה ו

102 ועם ... עליהם: במקבילות הלועזיות (MBVP, 544G; cf. ET, 12.11a) נוסף שכאשר יתבוננו היטב וידקדקו באותן נבואות עם הפירושים והתרגומים הארמיים שעליהן, כדרך שעשו חכמי היהודים הקדמונים, יוכלו, בחד האל, לזכות להארה כמו זו שזכה לה המחבר. 107-103 והאמת ... ומלוי בריבית: במקבילות נוסף לאחר מכן; Item sunt decepti eo quod eorum intellectus, imaginatio, et studium; oppositionibus, constitutionibus, ceremoniis, atque moribus magistrorum Talmut vehementer inclinatur; in quibus omnibus diebus vitæ suæ fuerunt enutriti' (ibid., 544H; cf. ET, 12.11c) 'כמו כן הם מולכים שולל, שכן שכלם, דמיונם ולמדנותם מתמעטים עד מאוד על ידי המחלוקות, המוסדות, הטקסים והנהגים של חכמי התלמוד, אשר בהם נתחנכו כל ימי חייהם'. 107-106 פניך ... בריבית: בבלי ברכות נה ע"א. 110-107 ולפי האמת ... אמן: במקבילות הלועזיות (ibid., 544H-545A; cf. ET, ibid.) סיום החיבור נרחב יותר מבגרסה העברית. לדברי הלורקי ההיפרדות מהנהגים וההרגלים שהוטמעו באדם מזה זמן רב מצריכה אומץ וגדלות לב, שלא כל אחד מסוגל להם. אלה שהוענק להם חסד האל ומסוגלים לכך, בזים לתענוגות ולהבלי הזמן ומקדישים את חייהם לענייני הרוח, המולכים לגאולת הנפש השכלית (anima intellectiva). 110-109 ונחך ... נפשך וגו': ישעיהו נח, יא.

ועוד שאל המנגד אם נזכה בעת המשיח בירושת הארץ הנבחרת גם ביתר הארצות. והשיבו כי אנחנו בביאת הגואל נזכה בארץ ההיא, גם ירחיב ה' את גבולנו ביתר הארצות. ועל זה השיב כי אנחנו לא נזכה בארץ ההיא לעולם, והביא ראיה ממה שאמרו ביבמות פ' הערל יש לנו ירושה ראשונה גם השנייה ואין לנו ירושה שלישית כדתנא בסדר עולם וכתו' בתורה ב' ירושות לא יותר. והשיבו כי סברת הגמרא לא נאמרה אלא ללמד שזה היום אין אנו חייבים בתרומות ומעשרות שיהושוע לא קדשה אלא לשעתה ובהיותם בגלות בבל לא היו חייבים. גם כהן טמא יכול ליכנס בבה"מ ובא ללמדנו שהיום אנו חייבים שעזרא קדשה לעתיד ואין לנו ירושה שלישית יצטרך לקדשה פעם אחרת:

115

111 נזכה] יזכה בג' 112 אנחנו] אנו בגד' 114 ביבמות] במסכת יבמות בגד' / כדתנא] כתבא ד' 115 לא יותר] לא עוד בד ולא עוד ג' / לא²] בין השיטין א' 116 שיהושוע] שיהושע בגד' 117 בבל] בבבל בגד' / יכול] יוכל בגד' 118–119 פעם אחרת] פעם אחרת. תמו דברי החוטא והשוטה והאייל המשומד יהושע לורקי שם רשעים ירקב ושלום לכל ישראל אמן סלה ג'

111 ועוד שאל המנגד: דברי המנגד אינם בספר הפיקורים ובמקבילותיו הלועזיות. וראו מבוא, עמ' 14–15. 113–115 והביא ... לא יותר: בבלי יבמות פב ע"ב (בש"נ); סדר עולם רבה, ל, מהדורת מיליקובסקי, עמ' 322 (בש"נ); LD, 279; Pugio, 447–448; 115 בתורה: דברים ל, ה (שתי הירושות נלמדות מן התיבות 'ירשו', 'זירשתה' שבפסוק). 115–119 והשיבו ... פעם אחרת: השוו תשובות הרשב"א, מהדורת דימיטרובסקי, שם, חלק ראשון (א), סימן לה, עמ' קיב–קיד.

נשלמו פיקורי יושע הלורקי בשנותו את טעמו לפני האפיפיור הירחי שמה טורטוס"א אשר בארגון שנת אלף תי"ב להרייון היא שנת קע"ג אלף הששי ליצירה הקדיש קרואיו להתוכח עליהם כל חכמי האומות במצות דון פירדינאנד"ו מלך *אראגון בימים ההם אשר מבית ספרד וקרא שמו בגיותו מסטר"ו גירונימ"ו דסאנט"ה פיד"י 5 בראשי תיבות מגד"ף. וגם נשלמו התשובות על כל קוץ וקוץ מהנחותיו השיב עליהם א' מן החכמים וקרא קונטרס התשובות קדש קדשים וכשמו כן הוא: תושלב"ע

1 יושע הלורקי ר' יהושע לורקי בגד 2 תי"ב] אלף וארבע מאות ושתיים עשר ג / להרייון] להרייון בגד / אלף] לפרט האלף בגד / הששי] ? ג 3 האומות] המחוז בד' מ' / ג / פירדינאנד"ו] פיראנדו בגד / *אראגון] ארגאון א ארגון ג 4 מסטר"ו] מישטר"ו ב מאישטרו ג משטר"ו ד / דסאנט"ה פיד"י] דסאנט"ו פ"ו ב דסאנטא פי ג דסנט"ו פ"ו ד 6 החכמים] החכמים אשר במחקר בג החכמי' אשר במחבר ד / קדש קדשים] קדש הקדשים ג 7 תושלב"ע] תם ונשלם תהלה לאל עולם אמת בג תם ונשלם תל"ע א' ד